

TEOLOJİK VE FELSEFİ AÇIDAN
DİN AHLÂK İLİŞKİSİ

EMRE DORMAN

Eser Adı: Teolojik ve Felsefi Açından Din Ahlâk İlişkisi

Yazar: Emre Dorman

İletişim: emredorman@yahoo.com

www.emredorman.com

emredorman

Kapak Tasarım: Yunus Karaaslan

Sayfa Tasarım: ademsenel.com

ISBN: 978-605-80232-1-5

Baskı ve Cilt: Asya Basım Yayın Sanayi Tic. Ltd. Şti

Tevfikbey Mah. Halkalı Cad. No: 162/7

Küçükçekmece – İSTANBUL

Tel: 0212 693 00 08 Sertifika No: 36150

1. Baskı: Ekim 2019

Genel Dağıtım

İstanbul Yayınevi

Cağaloğlu Yokuşu Evren Han No:17 Kat:1 Daire:33

SİRKECİ – İSTANBUL

Tel: (0212) 519 62 72 - 522 22 26

www.istanbulyayinevi.net

bilgi@istanbulyayinevi.net

Fuar ve imza günü duyuruları için bizi takip edin.

TEOLOJİK VE FELSEFİ AÇIDAN
DİN AHLÂK İLİŞKİSİ

EMRE DORMAN

Dr. Emre Dorman, Acıbadem Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Kelâm Bilim Dalı'nda hazırladığı **Tanrı'nın Varlığının Kanıtlanmasında Kullanılan Modern Deliller: İnsancı İlke Örneği** başlıklı tezi ile yüksek lisans, **Deizm ve Eleştirisi: Tarihsel ve Teolojik Bir Yaklaşım** başlıklı tezi ile de doktora çalışmasını tamamladı.

Emre Dorman, Acıbadem Üniversitesi'nde **Felsefeye Giriş ve İslam Felsefesi**, Bahçeşehir Üniversitesi'nde ise **İslam Felsefesi ve Din Felsefesi** dersleri vermekte, ilahiyat, felsefe ve din-bilim ilişkisi alanlarında çalışmalarını sürdürmektedir.

Yayımlanmış Eserleri

- İnsanlar Uyurlar Ölünce Uyanırlar (2011)
- Modern Bilim: “Tanrı Var” (2011)
- Kur'an-ı Kerim'deki Temel Emirler ve Yasaklar (2011)
- People Are Asleep They Wake Up When They Die (2012)
- Duanız Olmasa Ne Öneminiz Var? (2013)
- Dini Konularda Kendini Kandırmanın 40 Yolu (2014)
- Din Neden Gereklidir? (2015)
- Allah'a Öğretilen Din (2016)
- Allah'ın Parmak İzi (2016)
- Kendini Kınayan Nefis (2017)
- İslam Ne Değildir (2018)
- Ayetler ve Dualar ile Allah'ın Rahmeti (2019)
- Teolojik ve Felsefi Açıdan Din Ahlâk İlişkisi (2019)
- Teolojik ve Felsefi Açıdan Din Bilim İlişkisi (2019)

İçindekiler

Giriş.....	7
Dinin Önem ve Gerekliği.....	17
Dünyevileşme, Din ve Ahlâk	29
İnsan, Din ve Ahlâk.....	49
Allah ve Objektif Ahlâk	63
Allah ve Ahlâkî Eylemlerin Rasyonel Temeli.....	67
Ahlâkî Değerler Kendiliğinden Oluşabilirler mi?	73
İyi ve Kötü Kavramlarının Kaynağı Sorunu.....	83
Ahlâkî Değerler ve Biyolojik Evrim	99
Ahlâkî Farkındalık.....	103
Ateist Oranının Yüksek Olduğu Ülkeler ve Ahlâk	107
Din Dışı Kişisel Ahlâkî Kabul ve Tutumların Olası Sonuçları.....	123
İnsan, Din ve İbadet	145
İnsan, Ahlâk ve Ahiret	153
Kötülükler, Savaşlar ve Din.....	163
Sonuç.....	181
Kaynakça.....	189

Giriş

İnsanın din ile olan ilişkisi, varlık sahasına adım attığı bu dünya ile olan ilişkisinin başlaması kadar eskiye dayanır. Yazılı tarihin bize öğrettiği verilerin ışığında dinlerin hemen her toplumda etkili ve önem verilen bir kurum olduğu görülmektedir. Bu etki ve önem geçmişle de sınırlı değildir. Bugün bile, dünyanın en seküler bölgelerinden birisi olan Batı Avrupada dinlerin önemini ne derece yitirdikleri tartışmaya açıktır.¹ Dinler hızlı bir dünyevileşmenin yaşandığı 19. yüzyılda Comte, Durkheim, Weber ve Marx gibi seküler sosyologları büyülemeyi başarmış, bu düşünürler inançlı olmamalarına rağmen dinlerin toplumu anlamak için önemli araçlar olduğunu kabul etmişlerdir. Bu sosyologların bir kısmı modern dünyada dinlerin yerini neyin ya da nelerin alacağı tartışmalarına eserlerinde merkezi bir yer verdikleri görülmektedir. Örneğin Durkheim dinlerin toplumdaki bağlayıcı rolüne odaklanmış ve bu anlamda dinlerin yerini neyin alacağını 1915'te kaleme aldığı *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* isimli eserinde detaylı bir şekilde masaya yatırmıştır.²

1 Bu konuda bir tartışma için bakınız; James A. Beckford, "The Return of Public Religion? A Critical Assessment of a Popular Claim", **Nordic Journal of Religion and Society**, 23 (2), 2010, s. 121-136.

2 Emile Durkheim, **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, çeviren: Fuat Aydın, Eski Yeni Yayınları, İstanbul, 2011.

Din, inananlara göre Allah ile insan arasındaki bağı kuran ilâhî bir bildiridir. Allah'ın yaratmış olduğu kulları içinden seçtiği elçiler ile birlikte çeşitli sayfa ve kitaplar göndermesi yoluyla gerçekleşen bir iletişimdir. İlahi mesajı göre Allah insanı dine inanma ihtiyacı üzerinde yaratmış; bu yüzden de dini buyruklar ile bildirimlerde bulunmuştur. Yani din, bir insan icadı değil, insanın Yaratıcı ile ilişki kurmasını, ona doğru şekilde yönelmesini sağlayan bir araçtır. Üstelik yukarıda da belirtildiği gibi dinler sadece Yaratıcı ile insanlar arasındaki ilişkiyi düzenlemekte, kutsal fikrinden aldığı gücün de yardımıyla insanların birbirleriyle ilişki kurmalarında da kilit rol oynamaktadır.³ Hatta bu nedenle Georg Simmel gibi düşünürler, dinlerin olmadığı bir toplumun bir arada kalmayı sürdüremeyip yok olacağını, hatta en baştan hiç oluşmayacağını dile getirmişlerdir. Simmel buradan yola çıkarak insanın doğası gereği “dindar” bir varlık olduğunu ifade etmiştir.⁴ Madem din, insan hayatı için vazgeçilmez bir değerdir, o halde dinin insan hayatındaki yeri ve insanın seçimlerini belirlemedeki rolünün ne olduğu sorulanmalıdır.

Şayet din insan varlığı için zaruri bir gereklilik olarak algılanmıyorsa dinin kayda değer bir anlam ve değeri yoktur ama varlığımızın anlam kazanması din yoluyla oluyorsa, işte bu noktada din ile aramızda zorunluluk arz eden ontolojik bir bağ var demektir. Bu ontolojik bağın

3 Gordon Marshall, “Din”, **Sosyoloji Sözlüğü**, çevirenler: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat, Ankara, 2009, s. 156.

4 Andrea Diem-Lane, **How To Study The Sacred: An Introduction To Religious Studies**, MSAC, California, 2014, s. 43.

araştırılması felsefe disiplininin temel ilgi alanlarından birisini oluşturmuştur. Birçok din felsefecisi ve teoloğa göre gerek içinde bulunduğumuz evren gerekse hayatımızın içindeki her varlık ancak Allah'ın varlığı ile anlam kazanır. Bu yüzdendir ki tüm tek Tanrılı inançların ontolojik merkezinde Allah kavramı bulunmaktadır.

Dinlerin, özellikle de tek Tanrılı dinlerin önemli yanlarından birisi insana evrende uygun gördüğü konumdur. Tek Tanrılı dinler insanı eşref-i mahlûkat olarak görerek onu diğer canlı türlerinden farklı bir yerde konumlandırmıştır. İnsan Allah tarafından bilerek ve planlanarak yaratılmış, ontolojik olarak diğer canlıların üstüne yerleştirilmiştir.⁵ Ünlü ateist düşünür Richard Dawkins de *Kör Saatçi* isimli eserinde insanın özel bir varlık olduğu iddiasının tek Tanrılı dinlere dayandığını kabul eder. Bu durumu eleştiren Dawkins bir insan zigotunun birçok yetişkin şempanzeden daha değerli görülmesinin tek Tanrılı dinlerden gelen insanın özel olduğu görüşüne dayandığını hatırlatır.⁶ Dolayısıyla dinlerin insanın evrendeki yeri ile ilgili de bir görüş sunduğu hatırlanmalıdır. Din sadece insan ile Tanrı arasında bir ilişki kurmamakta veya insana doğru ile yanlış ayırt etme konusunda bir rehber olmamakta, insanın varlık basamaklarındaki yeri ile ilgili de bir değerlendirme yapmaktadır. Din aynı zamanda insana Allah'ın varlığı, hayatın anlamı, yeryüzündeki varlık sebebi gibi temel metafiziksel gerçekler hakkında da

5 Detaylı bir tartışma için bakınız: Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir?**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017, 54-57.

6 Richard Dawkins, **Kör Saatçi**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2004, s. 335.

bildirimlerde bulunma işlevine sahiptir. Din, insanın “Kimim ben?”, “Neden varım?”, “Varlığımın bir amacı var mı?” “Varlığım sonsuz olmadığına göre öldükten sonra bana ne olacak?” gibi temel sorularına cevap verme ve bu temel konularda açıklamalar yapma iddiasına sahiptir. Bu ve benzeri sorular insanlık tarihi boyunca sorulmuş ve cevabı aranmış en temel sorulardır. Bu gibi sorulara cevap arayan insanlar sadece kendi akıllarından hareketle tatmin edici cevaplar bulamadıklarını düşündüklerinde insanüstü ilâhî mesaja yönelmişlerdir. Dinin iddiası bu tür sorulara insan aklına ve yaratılışına uygun cevaplar sunmaktır.

Din aynı zamanda Allah'ın varlığı, birliği, kudreti, sıfatları, Allah-evren-insan ilişkisi, inanç ve ibadet esasları hakkında bilgilendirmelerde bulunurken bir yandan da dünya ve ahiret arasındaki dengenin nasıl kurulacağını öğreterek, dünya hayatının geçiciliği ile ölüm gerçeğini hatırlatarak ve insanın kişiliğini kuvvetlendirerek ona sağlam bir karakter kazandırma amacını güder. Bunun yanında dinler, doğru-yanlış, iyi-kötü gibi ahlâkî değerleri belirleme, teslimiyet, itaat, güven ve kulluk bilincini kazandırma ve hem beşerî hem de toplumsal ilişkileri düzenleme noktasında da insana kılavuzluk etme iddiasındadır.

İnsanın gerçekte ne olduğu, neden müteşekkil bir varlık olduğu felsefenin ve filozofların ilgisini çeken tartışma konularından birisidir. Özellikle son dönemlerde yapay zekâ ile ilgili tartışmalar insanın bilinci ve onu ayırt eden yapısıyla ilgili soruları yeniden gündeme getirmiştir. İnsan

sadece biyolojik bir organizma mıdır, yoksa insan biyolojik bir organizmadan daha fazlası mıdır? İnsan eğer sadece etten ve kemikten oluşmuş biyolojik bir varlık değilse insanı diğer tüm canlılardan ayıran temel nitelikler nelerdir? Bazı teologlar dinlerin bu noktada önemli bir rol oynayacağını iddia etmişlerdir. İnsan kimyasal tepkimelerin yönettiği, biyolojik bir varlık değilse, bundan daha fazlası ise bu durumda insana özel değerlerden bahsetmemiz daha mümkün olacaktır. Din bu noktada devreye girer; akıl, iman ve insani değerlerin kesişiminde insanlara mesajını iletir. Bu bağlamda teist dinlere göre ne tek başına akıl ne de tek başına iman yeterlidir. İlahi bir dinde akıl ile iman birlikte ve uyum içinde olmalıdır. Dolayısıyla akıl ile iman arasında bir çatışma olması söz konusu olmamalıdır.

Bu görüşün bir uzantısı olarak şunu dile getirmek mümkündür. Dinde aklın sınırlarını aşan gerçekler olabilir ki bu gayet doğaldır. Ama bu durum söz konusu gerçeklerin akla aykırı olduğu anlamına gelmez. Bu nokta din-akıl ilişkisi açısından son derece önemlidir çünkü kişiyi iman etmek için aklın bir kenara bırakılması yanılığından kurtarır. İlahi bildirimde hem akla hem de imana yeterince yer vardır. Bunlardan biri ile hareket etmek diğerinin terk edilmesini zorunlu kılmaz. Din, ilâhî bir bildirim olması sebebiyle insanüstüdür. Ancak buna rağmen muhatabı insan olduğu için, beşer ile ilgili gerekli olan hiçbir şeyi dışarıda bırakmamıştır. İnançın içinde akıl varsa gerçek bir imandan söz edilebilir. Gerçek imana sahip kişi; akıllıdır. Bu konuda İslam'ın ne dediğini anlamak için İslam adına

tarihte ve bugün konuşan kimi figürlerin dediklerine değil, Kur'an'ın ne dediğine bakmak daha isabetli ve adil bir tavır olacaktır. Kur'an hem muhataplarını yüzlerce ayette akıllarını kullanmaya davet etmekte hem de inkârcıların özelliklerini sayarken onların akıl etmediklerine vurgu yapmaktadır. Aslında Kur'an bu anlamda kendisinden önceki vahiylerden daha özel bir yere sahiptir. Peygamber'e önceki Peygamberlere verilen mucizelerin benzerleri verilmemiştir. Kur'an, mesajının makullüğü ile yani akla uygunluğu ile insan yazımı kitaplardan farklı olduğunu ortaya koyma iddiasındadır.⁷

İnsanı diğer canlılardan ayıran tek başına akıl değildir. Tarihe düşülen bir not olarak insan sadece düşünen bir hayvan değildir. İnsan akıl melekesi ile birlikte aynı zamanda özgür iradeye de sahiptir. İlahi mesajın doğrudan insanı muhatap alması, ahlâkî değerler başta olmak üzere insana çeşitli yükümlülükler getirmesi de insanı diğer canlılardan üstün kılan önemli bir noktadır. İnsan sahip olduğu özgür iradesi ile ilâhî buyruklara uymakta ya da bu buyrukları dikkate almadan yaşamaktadır. Bu yönü ise onu, güneşe dönmekten başka bir seçeneği olmayan bitkilerden ayırmaktadır. Bu özgürlüğün belli bir bedeli vardır. İnsan iyi ve doğruyu seçtiği gibi kötü ve yanlış da seçebilir. İnsanı değerli kılan yönü ironik bir şekilde kötüyü yapabilme potansiyeline sahip olmasıdır. Teodiseye çözüm arayan din felsefecileri de çalışmalarında bu

7 Shabbir Akhtar, *The Quran and the Secular Mind: A Philosophy of Islam*, Routledge, Londra ve New York, 2008, s. 60-61.

özgürlüğün beraberinde getirdiği bedele atıfta bulunmuşlardır.⁸

İnsanlar seçimlerini Allah'ın varlığına inanıp inanmalarına göre belirlerler. Ya da en azından belirlemeleri gerekir. Bu yüzden Allah'ın varlığına inanan kişi için ilâhî buyruklara teslimiyet esastır. Allah'ın varlığına inanılmasına rağmen ilâhî buyruklarını dikkate almadan yaşamak kendi içinde büyük bir çelişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Şayet ilâhî buyruklar var ise bu buyruklara uymak kul için kaçınılmaz olmalıdır. Kur'ani terminoloji ile ifade edersek, ilâhî buyrukların dikkate alınmaması ya da kabul edilmemesi durumunda insan yaşamının oyun ve eğlenmeden ibaret olması kaçınılmaz olacaktır. Dolayısıyla din var ise kula düşen o dini en doğru şekilde öğrenerek buyruklarını en güzel şekilde yerine getirmektir. Dini perspektiften bakıldığında ilâhî buyrukların en güzel şekilde yerine getirilmesi, Allah'a inanan ve inancının gereklerini yerine getirenlerle, Allah'a inanmayan ya da inanmasına rağmen inancının gereklerini yerine getirmeyen insanlar arasındaki ayrımı gösteren önemli bir ölçüdür.

Her ne kadar insan -dünya hayatına fazla kapılıp doğasını bozduğu için- çoğu zaman farkında olmasa da yaratıcısına kulluk etmeye ihtiyaç duyan bir varlık olarak yaratılmıştır. Bu sebeple tek Tanrılı dinlere göre Allah'a kulluk etmek insan için bir eziyet değil aksine içten içe arzu edilen bir ihtiyaçtır. Ama din olmadan kişinin Allah'ı

8 Örneğin Bakınız: Alvin Plantinga, "Özgür İrade Savunusu", **Din Felsefesinden Seçme Metinler**, Editörler: Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, çev: Osman Baş, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 398-422.

gerektiği gibi takdir etmesi de hayatı gerektiği gibi anlamlı kılması da mümkün değildir. Kur'an bu konuda bir metafora başvurmuş ve vahiyden kopan insanı karanlıklar içinde resmetmiştir. Gerçekten de dinin sunduğu mesaj hakikat ise hayatında dine yer vermeyen kişi gözü bağlı bir şekilde düzgün yürümeye çalışan biri gibidir. Muhtemel ki bu kişi bir müddet yol alacak; ancak kısa bir süre sonra bir yerlere çarparak kendine zarar verecektir. Din insanın ışığıdır. Din yoksa insan hiçbir zaman yeterince aydınlanamayacaktır.

Tek Tanrılı dinlerin kurduğu varlık anlayışına göre Allah evreni ve yaşamı yaratırken hiçbir masraftan kaçınmayan bir sanatçı gibi cömert davranmıştır. Her şey tam da olması gerektiği gibi hassas ve zarif bir yaratılışa sahiptir. Yarattığı pek çok şeyi insanın emrine amade kılmış ve insanın ihtiyaç duyacağı her şeyi ona vermiştir. İhtiyaç duyacağı her şeyi insana veren Allah'ın, insanın hayatta en çok ihtiyaç duyacağı rehberi yani dini insana vermediğini düşünmek aklın ve vicdanın sınırlarının dışına çıkmak demektir. Bu nedenle, yarattığı sayısız güzellik ile insana lütufta bulunan Allah, yaratılmışların en yücesi olan insanın aşağılık bir duruma inmemesi, görev ve sorumlulukları noktasında bilgi sahibi olabilmesi, iyi, kötü, doğru ya da yanlış arasında tereddüt yaşamaması, eylemlerinin ahlâkî sorumluluğunu üstlenmesi ve hesap günü bahaneler ileri sürememesi için dini bildirimlerde bulunmuş ve kullarını uyarmıştır.

Sekülerleşmenin ve dünyevileşmenin yoğun biçimde yaşandığı modern toplumlarda insanların en öncelikli

inanç problemi bir yaratıcının varlığı yokluğu meselesinden çok yaratıcının gerektiği gibi takdir edilememesidir. Yani Allah'ın varlığına inanılmasına rağmen Allah yokmuşçasına yaşanılmasıdır. Bu durum da Tek Tanrılı dinler açısından en az yaratılışın delillerine rağmen bir yaratıcının varlığının inkâr edilebilmesi kadar kabul edilemezdir. Bu perspektiften bakıldığında, Allah'ın varlığının inananlar üzerinde kayda değer bir etkisinin bulunmamasını, birilerinin bir yerlerde bulunuyor olması gibi Allah'ın da öylesine bir yerlerde bulunuyor gibi algılanmasını kabul etmek güçtür.

Eğer din ilâhî bir fenomense Allah'ı gerektiği gibi yani şanına yaraşır şekilde kavrayıp takdir edebilmenin yolu kutsal mesajı en güzel şekilde anlayıp yaşamaktan geçer. Örneğin Kur'an perspektifinden baktığımızda Kur'an inananlara peygamberleri örnek almalarını öğütler. Peygamberler insanlık için güzel birer örnektirler. Peygamberane bir yaşamın yolu da yine Kur'an'ın en doğru ve en güzel şekilde içselleştirilmesiyle mümkün olabilir. Aslında bu sadece bir vazife olarak da görülmemelidir. Allah'ı gerektiği gibi takdir edebilmiş bir kul için Allah'a kulluk ve ibadet etmek, tüm yaşamı boyunca sahip olabileceği en yüce mevki, en şerefli görevdir.

Dini perspektiften bakıldığında hiçbir his insana tesadüfen veya kazara verilmemiştir. İnsanlar beğenilmek, beğenmek, sevmek ve sevmek isterler. Tüm bu duygu ve isteklerin içimizde olmasının bir sebebi vardır. Bu ve benzeri duyguların insanların sevmeye, hoşnut edilmeye, takdir edilmeye en layık olan yüce Allah'ı gönülden sevip

takdir etmeleri ve Onu hoşnut edecek davranışlar sergileyerek rızasına talip olmaları için insanlara verilmiş olduğu düşünülebilir.

Bu kitapta dinin insan ve toplum hayatında oynadığı önemli roller, gördüğü işlevler masaya yatırılacaktır. Dinin birçok insanın hayatına anlam kattığı, insana birçok konuda rehberlik yaptığı, toplumsal hayatta önemli işler gördüğü vurgulanacaktır. Bunun yanında dinin düşünce ve bilim geleneğine sunduğu katkıya da değinilecektir. Bu noktalar açıklanırken dinlerin bilimsel gelişimi engellediği ve şiddete yol açtığı iddiaları da ele alınacaktır. Bu iddiaların temelsiz olduğu vurgulanacaktır. Kısacası dinin insan yaşamında neden gerekli olduğu gösterilmeye çalışılacaktır. Özellikle dinin birçok kişi tarafından yanlış anlaşılıp olması gerekenden farklı algılandığı, sorunların temel kaynağı sayıldığı ve bu yüzden de bireysel ve toplumsal hayattan çekilmesi gerektiğini iddia eden görüşlerin yoğunlaştığı bu dönemde bu konu üzerine çalışmanın gerekliliği tartışılmaz bir gerçek haline gelmiştir.

Dinin Önem ve Gerekliliği

*Gariptir ki, modern insan bütün ruhi faktörleri realitenin haricinde bırakmıştır. Kendisine tamamen maddi bir çevre yaratmıştır. Bu çevre ise kendisine uygun değildir. Bu âlem onu soysuzlaştırıyor.*⁹

Modern çağın en yaygın inanç problemlerinin başında dinin önem ve gerekliliği hakkında şüphe duyma ve çoğunlukla bu sebepten ötürü dini dikkate almama problemi gelmektedir. Bu anlayışa göre artık modern insanın dine ihtiyaç duymadığına, din olmadan da insanların iyi ve güzel davranışlar sergileyerek ahlâkî bir yaşam sürebileceklerine inanılmaktadır. Hatta birçok kişinin daha da öteye gidip insanların dinler olmadan daha iyi ve mutlu olacağını iddia ettiklerine şahitlik ediyoruz. Bu konuda verilebilecek örneklerden birisi John Lennon'un "Imagine" isimli şarkısıdır. Lennon çok popüler olmayı başaran bu eserinde insanlardan dinlerin, cennet ve cehennem inancının olmadığı bir dünya hayal etmelerini ister. Böyle bir dünya Lennon'a göre gerçek mutluluğun yaşanacağı bir yer olacaktır. Ancak Brian D. McLaren'in de dikkat çektiği gibi bu gerçekçi bir resim değildir. İnsanlar dinlerin olmadığı veya dinlerin daha az etkili

9 Alexis Carrel, **İnsanlar Uyanın**, çev: Leylâ Yazıcıoğlu, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul, s. 176.

olduğu günleri yaşamışlardır. Acı tecrübemiz bize Stalin gibi ateist idareciler tarafından yönetilen ülkelerde şiddetin ve baskının eksik olmadığını göstermiştir. Bu seküler yöneticiler dinleri yok etmeye çalışan, dinlere tahammülü olmayan kişilerdir ancak barışı ve huzuru bulmaya yaklaşmamışlardır.¹⁰

Lennon'ın bu görüşünü birçok ateist paylaşmaktadır. Ancak bu tür iddialar sadece ateistler tarafından benimsenmez. Bu görüşü destekleyenlerin önemli bir kısmını Allah'ın varlığına inanan insanların oluşturduğu görülmektedir. Birçok inançlı insan dinin şiddete yol açtığına, savaşların ana kaynağının din olduğuna, dinin bilimi engelleyerek insanların refahının artmasının önüne geçtiğine ya da dinin sanatsal çalışmalara karşı olduğuna inandığını görmekteyiz. Bu kişilerin bir kısmı bu nedenlerle dinlere ihtiyaç duymadığını iddia etmeye meyillidir. Allah'ın varlığına inanmasına rağmen dine ihtiyaç duymadığını iddia eden bu kişiler açısından belki de en fazla belirsizlik taşıyan şeyin Allah-insan ilişkisi olduğu söylenebilir. Çünkü evrenin ve yaşamın Allah tarafından yaratıldığına inanmalarına rağmen bu kişiler, Allah ile yaratmış olduğu evren ve insan başta olmak üzere diğer canlılar arasında nasıl bir ilişki bulunduğunu net bir şekilde ortaya koyabilmiş değillerdir. Yani bu kişilerin zihninde Allah net bir yere oturmamakta, Allah'ın var olduğuna inanmalarına rağmen Allah bir anlamda hayatın dışında tutulan bir varlık haline gelmektedir. Bu durum açıklanmaya muhtaçtır.

10 Brian D. McLaren, **Finding Faith: A Self-Discovery Guide For Your Spiritual Quest**, Zondervan, Michigan, 1999, s. 93.

Allah'ın hem var olup hem önemsiz olması bu kitapta eleştirilecek savlardan birisidir.

Dine ihtiyaç olmadığının iddia edilmesinin ardındaki temel nedenler birkaç başlıkta toplanabilir. Muhtemelen bu nedenlerin ilki Allah'ın gerektiği gibi takdir edilememesi ve dolayısıyla dinin insan için ne kadar önemli olduğunun kavranamamış olmasıdır. Bazı insanlar din olmasaydı da şu an evrensel olarak kabul ettikleri pek çok ahlâkî ve insani değer kendiliğinden bilinebileceğini düşünürler. Bunun ne denli gerçekçi olduğu bu kitapta tartışılacaktır. Ahlâkî yasaların dinlerle olan bağlantısının ve özellikle de dini kökenlerinin incelenmesi bu anlamda önemlidir. Bu aşamada Nietzsche gibi ateist düşünürlerin din ile ahlâk arasında bağ kurduklarını, tek Tanrılı dinlerin ahlâka temel oluşturduğunu düşündüklerini hatırlatabiliriz. Modern insan Allah'ı inkâr etmekle beraber bu inkârın ne anlama geldiğini henüz kavrayamamıştır. Bu inkâr beraberinde bildiğimiz ahlâk kurallarının sorgulanmasını getirecek hatta muhataplarını nihilizme götürebilecektir. Nietzsche Tanrı öldü derken bir müjde vermemekte, bu yeni dönemde Tanrı üzerine bina edilen ahlâkın da sorgulanacağını hatırlatmaktadır.¹¹

Bunun yanında sorunların ciddi bir kısmı da din adına doğru bilinen yanlışlar ve dinin kaynağının ne olduğuna veya ne olması gerektiğine ilişkindir. İslam tarihi boyunca birçok rivayet ve gelenek dinselmiştir.¹² İslam

11 William Lane Craig, **On Guard: Defending Your Faith with Reason and Precision**, David C Cook, Colorado Springs, 2010, s. 37-38.

12 Bu konuyu ayrıntılı olarak şu çalışmamda ele aldım: Emre Dorman, **İslam Ne Değildir**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2018.

dininin, doğrudan kaynağından yani Kur'an-ı Kerim'den öğrenilmemiş olmasının pek çok insanın kafasında karışıklığa sebep olduğu da bir gerçektir. Rivayet kültürü ile aktarılan bir yığın temelsiz dini bilgiye sahip olan insanlar söz konusu problemler nedeniyle din hakkında şüphelere düşmektedirler. Yani başka bir ifade ile sorun, dinin doğru bir biçimde öğrenilmemesi ve doğrusunu öğrenmek için de gerektiği gibi çaba sarf edilmemesidir. İlginçtir ki, Kur'an bu konuda Müslümanları uyarmakta hatta Furkan Suresi 30. Ayette Peygamber'in ağzından Müslümanların gelecekte Kur'an'ı terk edeceklerini yani başka bir ifade ile Kur'an ellerinin altında olmasına rağmen sanki o hiç yokmuş gibi apaçık uyarılarını dikkate almadan hareket edip ona rağmen ona aykırı şeylere din diye inanabileceklerini bildirmektedir. Bu çalışmamızda yeri geldikçe, geleneklerin nasıl dinselleştigiğine örnekler vereceğiz. Örneğin bilimle çatışan ama kaynağı Kur'an olmayan geleneksel bilgilerin Müslümanları sürüklediği "inanç krizi"ne önemli bir yer ayıracağız. Bu sorunun günümüzde artan deizmle ve ateizmle yakından ilişkili olduğunu iddia edeceğiz. Bu noktada sorun sadece dinsel olmayan bilginin dinselleşmesi değil, aynı zamanda dinselleşen geleneğin dinin gerçek öğretileri ile çelişmesidir. Yine bilim örneğinden hareket edersek Kur'an'ın yer ve gök üzerine düşünme ve araştırma öğüdü, geleneksel din tarafından önemsiz görülmekte böylece dinin inananları bilime yönlendirmesinin de önüne geçilmektedir.

Şüphesiz dini konulardaki temel tartışmalar ve farklı yorumlar da insanların dine bakışları üzerinde olumsuz

etkiler yaratmaktadır. Bununla birlikte dini gereksiz gören insanların önemli bir kısmının dini kuralların kişisel tercihlerine bir şekil ve sınırlama getiriyor olması sebebiyle de dini önemsemediği ve hatta dinin gereksiz olduğunu iddia ettiği görülür. Dinler salt bir bilgi kitabı değil, ilâhî bir yaşam kılavuzu olma iddiasında oldukları için insanların yaşamlarını etkilemektedirler. Kuşkusuz seküler dünyada böyle bir iddia eski cazibesini yitirmiş olacaktır. Ortaçağ'ın aksine modern dünyada din daha az belirleyicidir. Özellikle modern dönemde dinlerin bir kurum olarak gördükleri fonksiyonların seküler kurumlar tarafından yerine getirilmeye başlanması da bunda etkindir.¹³ Yaşam tercihlerinde de bu durumun yansımalarına rastlamak mümkündür. Bugün endüstriyel olmayan topluma göre dinlere daha az referans verildiği açıktır. Bununla birlikte bilimin dinler tarafından eski konumlarından edildiğine inanan birçok seküler sosyolog dahi endüstriyel toplumlarda da dinlerin önemini yitirmediğini, hayata anlam verme gibi alanlarda dinlerin alternatifsiz olduğunu kabul etmektedirler.¹⁴

Yine çoğu insan dini doğru bir şekilde öğrenip anlamaya çalışmadığı için gerek seküler eğitim sisteminin gerekse dünyadaki her türlü savaş, kargaşa ve problemi dine fatura eden zihniyetin etkisinde kalmakta ve bu yüzden dinin gereksiz hatta zararlı bir fenomen olduğuna inanmaktadır. Kimi zaman da modern insanın artık bilimin öncülüğünde hareket etmesi gerektiği şeklindeki hatalı

13 Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir?**, s.119.

14 John J. Macionis, **Sociology**, Perarson, New Jersey, 2012, s. 448.

ve ayrıştırırmacı zihniyetin de bazı insanların dine bakışı üzerinde olumsuz etkiler yarattığı görülür. Kitabımız boyunca felsefede 'bilimcilik' olarak bilinen bu görüşe eleştiriler getireceğiz. Son olarak bazı new age ve hümanist görüşlerin de etkisinde kalarak tüm dinlerin özünün iyilik olduğu, dolayısıyla ahlâklı ve erdemli bir yaşam için dine ihtiyaç bulunmadığının da iddia edilebildiği görülmektedir. Her ne kadar her insanın gerekçeleri özünde farklı olabilse de ve bu konuda örnekleri çoğaltmak mümkünse de genel itibariyle dini gereksiz gören insanların temel gerekçelerinin bu tarz kabullere dayandığı söylenebilir.

İnsanlar robotlar gibi kendisine yüklenen programa göre hareket etmezler. İnsan, akıl, irade ve çeşitli duygulara sahip, biyolojik ve psikolojik ihtiyaçları olan bir varlıktır. Teist bir paradigmada, ihtiyaç içinde ve çeşitli açılardan âciz olarak yaratılmış bir varlığın, her türlü acizlikten uzak olan yaratıcısıyla ilişki içinde olmadığının düşünülmesi mümkün değildir. Dine gerek olmadığına inanan insanların büyük çoğunluğu insanın Allah ile ilişkisi kesilmiş ve yeryüzünde kendi haline bırakılmış bir varlık olduğunu düşünmez. Ama dine gerek olmadığına inananların, Allah ile insanoğlu arasında ne şekilde bir ilişki olduğu noktasında makul yaklaşımlara sahip oldukları da söylenemez. Bu kişiler Allah'ı sadece aşkın ve her türlü iyilik ve güzelliğin kaynağı olan tek ve yüce bir varlık olarak tasavvur ederek, yalnızca O'nun varlığının ve birliğinin tasdik edilmesi, söz konusu iyilik ve güzelliklere uygun bir hayat yaşanılması, yani âdil, ahlâklı, yardımsever, kısacası toplum açısından iyi bir

insan olunması gerektiğini savunarak dini sadece iyiliğe indirgemiş ve bu yolla sadece Allah'ı değil aynı zamanda Allah ile insan arasındaki ilişkiyi de sınırlandırmışlardır. Yani din, insanların birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen ama insanın var oluşu ile ilgili bir şey söylemeyen bir öğretiler bütününe indirgenmiştir. Bu sebeple söz konusu kişiler tarafından belirli ilkelere indirgenmiş bireysel bir din anlayışının benimsenmiş olduğu görülmektedir. Oysa çoğunlukla gözden kaçan bir gerçek vardır ki bu da en başta Allah hakkında sahip olduğumuz tüm bilginin dine yani Allah'ın buyruklarına dayanıyor olduğudur. Bu anlamda vahiy, insana doğru davranış kalıplarını öğretmekten daha önemli bir fonksiyona sahiptir. Vahiy olmasa Allah hakkında bugün sahip olunan tasavvurlara ulaşmak mümkün olmayacaktı. Örneğin Müslümanlar için Allah'ın bir olduğu, her şeye gücünün yettiği, ölümsüz olduğu, uyku ihtiyacı olmadığı ya da yorulmadığı gibi görüşler Kur'an aracılığı ile elde edilmiştir. İnsanlar dini metinler olmasa belki sezgilerinin veya akıllarının yardımıyla doğru davranış kalıplarını bulabilirler ancak akıl ve sezgiyle yaratıcıları hakkında fikir edinmek o denli kolay olmayacaktır. Dolayısıyla din, yani vahiy sadece doğru ve erdemli bir yaşamın yolunu göstermekle kalmaz aynı zamanda yaratıcımızı bize tanıtarak nasıl bir varlığa kul olduğumuz bilincini kazanmamızı sağlar. İnsan ancak vahyin bildirdiği yaratıcı varlık tasavvuru ile tam anlamıyla gönülden kulluk yapabilir ve kulluk etmesinin gerekçelerini anlamlı kılabilir. Unutulmamalıdır ki bugün Allah hakkında bildiklerimiz vahiy kökenlidir. Her ne kadar kökenleri unutulsa da aklımızda Allah denilince

oluşan tasavvur da vahiy kökenlidir. Bu yolla elde edilen bilginin anonimleşmesi, vahiy olmasaydı da aynı tasavvura erişebilirdik yanılığımıza neden olmamalıdır.

İnsan yeryüzünde tek başına yaşamamaktadır. Onun diğer insanlarla da ilişki içinde olduğu ve bu ilişkilerden kaynaklanan pek çok durumun ortaya çıktığı gerçeği dikkate alınmalıdır. Şayet insan için ilâhî bir bildirim ve destek olmasaydı yani insan yaşam içinde kendi haline bırakılsaydı, toplumu düzenleyip bir arada yaşama- larını sağlayacak ortak ilkelerin belirlenmesinin zorluğu sebebiyle, yeryüzündeki yaşam içinden çıkılmaz bir kargaşaya sürüklenirdi. Her ne kadar ilâhî kaynaklı dinler, tarih boyunca kimi çevreler tarafından hatalı bir şekilde savaş, kargaşa ve insanlık suçlarının en önemli sebebi olarak görülse de toplumsal ortak kuralların belirlenmediği bir yaşamın devamının sağlanması mümkün değildir. Başka bir deyişle dinler aynı zamanda ahlâkî bilgiyi edinmemizi ve böylece toplumsal birlikteliği sağlama- mızı sağlayan kurumlardır. Özellikle sosyolojinin öncü isimleri dinlerin bu yönüne dikkat çekmişlerdir. Bu, literatürde Durkheim ile anılan ama sadece onun dikkat çekmediği bir roldür.

Teist paradigmadan bakıldığında dinler ortaya koydukları ahlâkî davranış kalıpları ile sadece toplumsal barışı değil, toplumlararası barışı da sağlama gayretindedir. Yani dinlerin öğretilerinin dikkate alınması durumunda milletlerarası gerilimlerin de azalacağı teist teologlar tarafından iddia edilmektedir. Kitabımızda bu görüşün neden haklı olduğunu veriler eşliğinde göstermeye çalışacağız.

Din, insanların bir arada barış ve huzur içinde yaşamalarını sağlamakla kalmayıp, onlara dünya hayatının gerçeğini göstermek gibi yüce bir göreve de sahiptir. Bununla birlikte insanlar kendi çıkarları ve dünyevî tutkuları için hareket etmeye başladıkları zaman kargaşa ve problemlerin ortaya çıkması da kaçınılmaz olmaktadır. Bu ise din-den değil insan faktöründen kaynaklanır. Yani insanlar, bireysel çıkarları, hırsları, etnik bağlılıkları nedeniyle dini ve ahlâkî düsturları göz ardı edebilmektedirler.

Şiddet ve terörden dinleri sorumlu tutanlar çoğu zaman kendi görüşlerini desteklemek maksadıyla insanlık tarihindeki aksi örnekleri göz ardı ederler. Hak bir din inancı üzerinde olmadığı bilinen pek çok medeniyetin, örneğin eski Yunan tanrılarına inanan toplumların ya da Moğolların savaş ve istilalar ile dünyayı nasıl bir kargaşaya sürüklediklerinden hiç bahsetmezler. Bu kişiler sadece tarihte değil, bugün de Çin gibi ateist oranının en yüksek olduğu ülkelerde yaşanan insan hakları ihlalleri ile ilgili yorum yapmazlar.¹⁵ Bu ise dinlerden kaynaklandığı iddia edilen problemlerin asıl nedeninin din değil, belki bozulmuş din algısı olduğunu ve insanoğlunun kendi haline bırakıldığında neler yapabileceğini göstermektedir.

Bunun yanında dinin hem tarihte hem de günümüzde insanların medenileşmesindeki, manevi ve zihni

15 Bu konudaki sessizlik sadece dini nedenlere değil ekonomik ve siyasal nedenlere de bağlıdır. Sophie Richardson, "The deafening silence on China's human rights abuses", Kaynak: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/deafening-silence-china-human-rights-abuses-180131074213813.html> , 2 Şubat 2018.

anlamda gelişip ilerlemesindeki etkisini göz ardı etmek mümkün değildir:

İnsanlık âleminin manevi ve zihni gelişmesinde dinin ne kadar geniş bir paya sahip olduğu medeniyet tarihi incelendiğinde hemen göze çarpmaktadır. İlahî vahyin peygamberler tarafından telkin ve tebliğ edilmesiyle insanlar bir takım tutku ve alışkanlıklarından kurtularak daha asil ve daha ulvi fikirlere yükselebilmişlerdir. İnsanoğlunu manevi ve ahlâkî alanda şimdiki duruma ulaştıran gelişmeler dinle mümkün olabilmektedir. Din insan toplumunu her zaman kokuşmaktan, çürümekten, mahvolmaktan kurtaran bir medeniyet mimarıdır.¹⁶

Kur'an-ı Kerîm ayetlerinde insanların Allah'a sürekli olarak ihtiyaç duyduğuna ve Allah karşısında tüm insanların âciz, çaresiz ve yoksul olduğuna vurgu yapılır. İnsanoğlunun yaşam içinde yüz yüze geldiği pek çok duruma karşı yetersiz kaldığı, yardıma ihtiyaç duyduğu, sığınıp güvenebileceği bir kapı aradığı görülmektedir. Çeşitli ihtiyaçlar içinde olan ve zor zamanlarında Yaratıcısının yardımını arayan insanın bu âlemde bir başına bırakılmış olduğu düşünülemez. İnsan pek çok zorluk karşısında yetersiz ve çaresiz kalır. Bu durum ona acizliğini hatırlatır. Allah'a sığınıp güvenmekten başka bir çaresi olmadığını bilmesi, Allah karşısındaki konumunu da fark etmesini sağlar. Aslında bu durum Allah'ın kötülüğe veya acıya izin vermesinin nedenlerinden birisi olarak gösterilmiştir. Din felsefesinin önemli konu başlıklarından olan kötülük problemi bahsinde teologlar tarafından getirilen açıklamalardan birisi acının insana aciz olduğunu

16 Günay Tümer, 'Din', **DİA**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: IX, s. 317.

hatırlatması ve onu Allah'a yönlendirmesidir. Eğer insan acı çeken veya bir vesile ile aciz olduğunu fark eden bir canlı olmasaydı bu durumda kendisini Allah ile ilişkiye girmesi gereken bir varlık olarak görmeyecekti. Oysa bu açıklamaya göre insanlar dünyaya mükemmel varlıklar olarak gelmez, bir süreç sonucunda olgunlaşır ve ahlâken ilerlerler. Bunun için onların bazı acizliklerini görme, acı çekme gibi süreçlerden geçmeleri gerekir.¹⁷

Yaratılışı itibariyle insanın gücü ve yapabilecekleri sınırlıdır. Bu sınırlı olma hali insanın Allah ile ilişkisinde ona yerini ve statüsünü hatırlatma fonksiyonuna da sahiptir. Kur'an ayetlerinde insanların Allah'ın yüceliği karşısındaki durumlarının birçok ayette tarif edildiği görülür.¹⁸

Monoteist dinlerde insan, Allah merkezli bir evrende yaşayan ve varlığını her an Allah'a borçlu olan bir varlıktır. Monoteist dinlerin kurduğu bu ontolojide insan birçok açıdan kendisine yeterli değildir. Varlığını, geleceğini, her anını ancak Allah ile ilişkili kıldığı sürece gerçekten kopmamış olur. İnsan, Allah'a olan biyolojik ve fiziksel ihtiyacı yanında, sosyal ve psikolojik açılardan da O'na muhtaçtır. Manevi yönü olan insanoğlunun yaratılışı itibariyle Allah'ı bilip O'na yönelme ihtiyacı içinde olduğu görülmektedir. İnsan kendisini yaratan yüce Allah'a karşı gönülden bir bağlılık, sevgi ve muhabbet içinde olmayı, O'na dua etmeyi, çeşitli söz ve fiiller ile kulluğunu göstermeyi ister. Tüm bunları yapabilmesi için de Allah'ın kendisini duyduğunu, gördüğünü ve üzerinde her türlü

17 John H. Hick, **Philosophy of Religion**, Prentice Hall, New Jersey, 1990, s. 44.

18 Fâtır Sûresi 35/15, Muhammed Sûresi 47/38.

tasarrufa sahip olduğunu bilmesi, O'na yakardığı zaman kendisine cevap verileceğini umması gerekir. Bu da ancak teist¹⁹ dinlerce ortaya konulan Allah tasavvuru ile mümkün olabilir. Allah'ı ontolojilerinin merkezine almamış dinlerden bu tür bir zihniyet inşa etmeleri beklenemez. Kur'an-ı Kerim ayetlerinde Allah'ın insana yakınlığının çeşitli şekillerde vurgulandığı görülür. Örneğin Kur'an'da Allah'ın insanlara şah damarlarından daha yakın olduğu ifade edilmektedir.²⁰

Burada dikkatten kaçırılmaması gereken bir nokta var. Bugün çoğu kişi için yeni bir şey söylemiyor izlenimi yaratan bu ayetlerin tarihsel bağlamlarında değerlendirilmesi son derece önemlidir. Bugün Müslümanların zihinlerindeki Allah imajı bu ayetler ile şekillenmiştir. Bu ayetler olmasaydı insanlar Allah ile ilgili çeşitli zanlara kapılabileceklerdi. Oysa Kur'an bu ayetlerle Allah'ı insanlara tanıtmakta ve Allah tasavvurunu insani spekülasyonların insafına terk etmemektedir. Yani bu ayetleri sadece bugün Müslümanlara gelen ayetler olarak görmemeli ve bu ayetlerin geçmişten beri Allah ile ilgili sağlıklı bilgisi olmayan insanları Allah hakkında en doğru biçimde bilgilendirdiği hatırlanmalıdır. Allah'ı Yunan mitolojisindeki tanrılar gibi hayal eden bir anlayış için bu tür ayetler Allah hakkındaki yanlış algıları düzeltecek ve Allah'ın insanlara benzemediğini öğretecektir.

19 Allah'ın din ve peygamber göndererek insanları uyardığı inancına dayalı görüş.

20 Kaf Sûresi 50/16. Ayrıca bu konudaki diğer ayetler için bakınız, Mücâdele Sûresi 58/7, Enâm Sûresi 6/103, Nisâ Sûresi 4/126.

Dünyevileşme, Din ve Ahlâk

Hemen hemen iki asırdan beri din yavaş yavaş yerini menfaat ve ilim mezhebine bıraktı. Din, bütün halk okullarından sürüldü. Modern cemiyet hakikatte din-den tamamen bihaberdir. Fakat bu kadar gözden düşmesine rağmen din ölmekten uzaktır.²¹

Modernleşen dünyanın “modernleşen insanı” kendine yeni bir prototip yarattı. Katı bir anlayışla rasyonalizm ve sekülerizm (dünyevileşme) gibi birtakım izmleri benimseyerek; dünyasını bireysellik, bencillik ve faydacılık gibi temeller üzerine inşa etti. Şüphesiz rasyonel bakış açısına sahip olmak dini inanca sahip kişiler için de gerekli bir şeydi. Ancak rasyonel bakış açısı kendi başına bir amaç değil, kökensel ve evrensel sorularımız için aradığımız cevaplara ulaşmamızda kullanmamız gereken bir araç olmalıydı. Ne yazık ki akıl bir araç olarak görülmekten çıktı ve fetiş haline getirilerek, bazen de akıl dışı çıkarımlara dayanak gibi sunulurak ilahlaştırıldı. Modern insanın her türlü sorunu akıl ve bilimle çözeceği yanılgısı insanların önüne önemli faturalar koydu. Özellikle 20. Yüzyılın tarihin en kanlı yüzyılı olmasında bu fetişleştirmenin önemi büyüktür. Oysa görüleceği gibi çoğu toplumbilimcinin beklentisinin aksine dinler akıl ve

21 Alexis Carrel, **İnsanlar Uyanın**, s. 172.

bilim tarafından yerinden edilmemiş, tarihsel olgular olmamışlardır. Dinlerin yok olmak yerine olsa olsa Rodney Stark ve William Sims Bainbridge'in bahsettiği gibi dönüştüğünden söz edilebilir. Hatta onlara göre sekülerleşme/dünyevileşme ile asıl anlaşılması gereken de budur. Onlar dünyevileşmenin dinler üzerindeki etkisini küçümsememekte ancak bu etkinin veya bilim ile siyaset gibi rakip kültürel olguların dinleri yok etmeye güçlerinin yetmeyeceğini belirtmektedirler.²²

Peki, dünyevileşme deyince ne anlamalıyız? İnsanlar ve toplumlar nasıl sekülerleşir ve bu süreç birey ve toplum hayatında nasıl sonuçlar vücuda getirir? Özetle şunu söylemek mümkün. Dünyevileşme, dinin bireyin ve toplumun hayatındaki etkisinin azalması ya da bir şekilde tamamen ortadan kalkması veya başka bir ifade ile dini olanın karşıtını ifade eder. Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*'nde bu kavramı şu şekilde açar:

Sekülerleşme, özellikle modern sanayi toplumlarında dinsel inançların, pratiklerin ve kurumların toplumsal önemlerini yitirdikleri bir süreçtir. Dindeki gerileme, dinsel törenlere katılanlara, ortodoks inanca bağlılık, ödenek, üyelik ve saygı çerçevesindeki örgütlü din desteğine ve bayramlar gibi dini etkinliklerin toplumsal yaşamdaki önemlerine bakılarak hesaplanır. Bu kriterlerden hareketle, modern toplumların yirminci yüzyılda bir sekülerleşme sürecinden geçtiği iddia edilmiştir.²³

22 Rodney Stark, William Sims Bainbridge, *A Theory of Religion*, Rutgers University Press, New Jersey, 1996, s. 279.

23 Gordon Marshall, "Sekülerleşme", *Sosyoloji Sözlüğü*, çevirenler: Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat, Ankara, 2009, s. 645-646.

Bu kavramsallaştırma şimdilik kabaca işimizi görecektir. Ancak bu noktada kaçınılmaz bir sorundan bahsetmek gerekiyor. Sekülerleşme veya dünyevileşmeyi ancak dinle tanımlamak ve tarif etmek mümkündür. Ancak dinin kendisinin de tanımlanması güç bir kavram olduğu unutulmamalıdır.²⁴ Bu çerçeveden bakıldığında 20. Yüzyıldaki bazı ideolojilerin dini bir form aldığından söz edebiliriz. Örnek vermek gerekirse Marksizm ve Nazizm gibi siyasi görüşlerin dinselleştikten söz edebiliriz.²⁵ Bu tür siyasi akımların veya Auguste Comte'un "insanlık dininin" dinler sınıfına dâhil edilip edilmeyeceği tartışmalıdır.

Günümüzde birçok insan dini, kutsallığından neredeyse tamamen arındırılmış kültürel bir etiket gibi görme eğilimindedirler. Bunun bir sonucu olarak insanların kendine ve yaşama dair tüm sorgulamaları da dünyalık ve yüzeysel olmaktan öteye geçememektedir. Burada bir hata yapılmakta insanların rasyonel yönleri öne çıkarılırken onların manevi ve duygusal bir varlık oldukları göz ardı edilmektedir. Modern paradigmada insanın zihin dünyası sadece gördüğüne ve duyduğuna inanacak pozitivist bir tornada törpülandı. Birçok insan ve genel olarak modernite insanının varlığını sadece bu dünyadan ibaret sayarak ölüm ve ahiretin varlığı ihtimalini göz ardı etti. Sonuç olarak insan manevi yönünü reddeden, sadece bu dünyadaki çıkarlarını ve zevklerini maksimize eden bir yaratığa dönüştü. Günümüzde tüketim kültürünün ve kapitalizmin

24 J. B. Stump, *Science and Christianity: An Introduction to the Issues*, Wiley Blackwell, Oxford, 2017, s. 34.

25 Ernest Gellner, *Postmodernism, Reason and Religion*, Routledge, Londra, 1992, s. 88.

verdiği olanaklar ve dünya görüşü nedeniyle insanlar diğerleri için kaygılanmak gibi dini eğilimleri terk ettiler. Paylaşımından uzaklaşarak bencil ve faydacı duygulara esir oldular. Bugün dünyada yaşanan büyük gelir adaletsizliğinin arkasında bu ideolojilerin olduğunu biliyoruz. Bu konuda detaylı araştırmalara sahip Oxfam'ın verilerine göre dünyanın en zengin 26 kişinin servetleri dünyanın fakir yarısının servetinin toplamına eşittir. Yani bir yanda 26 kişi, diğer yanda aynı servete sahip 3,8 milyar insandan fazla kişinin serveti bulunmaktadır.²⁶ İşin daha da kötü yanı şudur, zenginle fakir arasındaki fark azalmak bir yana her sene daha da artmaktadır. Hatta 1900 yılı ile 2010 yılı arasında bir kıyas yapan Birleşmiş Milletler Raporu'na göre zenginlerle fakirler arasındaki uçurum 6 katına çıkmıştır.²⁷ Bu koşulların dünyaya huzur ve mutluluk getirmeyeceği aşikârdır.

Sekülerleşme teorisini savunanlara göre birkaç on yıl içerisinde insanlar dini tamamen terk edecek ve dünyevileşerek farklı bir dünya bakışına sahip olacaklardı. Dinler bir referans olma özelliklerini yitirecek ve kültürel öğeler halini alacaklardı. İnsanlar herhangi bir konu ile ilgili karar verirken ya da eylemlerini gerçekleştirirken dinlerin veya kutsal öğretilerin ne dediklerini dikkate almayacaklardı. Dinlerin yerini ise bilimin ve teknolojinin alacağına inanılıyordu. Çünkü bilim ve teknolojinin ilerlemesinin insanın varlıksal ihtiyaçlarına cevap vereceği

26 Larry Elliott, "World's 26 richest people own as much as poorest 50%, says Oxfam", 21 Ocak 2019, Kaynak: <https://www.theguardian.com/business/2019/jan/21/world-26-richest-people-own-as-much-as-poorrest-50-per-cent-oxfam-report>.

27 John J. Macionis, **Sociology**, s. 287.

düşünülyordu. Oysa geride bırakılan iki yüzyılın ve bu zihniyette yetiştirilen nesillerin sonunda, söz konusu teorisyenlerin çok büyük bir yanlışlıkla haksız çıktıkları görüldü. Çünkü insan yaratılışı gereği yaratıcısı ile kendisi arasındaki manevi bağı oluşturan dine muhtaçtı. Hem kendi varlığına hem de bir parçası olduğu evrenin ve yaşamın varlığına dair kökensel ve temel sorulara mantıklı bir cevap bularak tüm bunları anlamlandırması gerekiyordu. Sonuçta din dışında tüm bunları din kadar başarılı anlamlandırabilecek, akla ve mantığa uygun olan bir cevap ya da sistemin var olmadığı görüldü. İnsanların dine olan tabii ihtiyaçlarının yanında dinin hem beşerî hem de sosyal fonksiyonlarının her dönemde aynı olması da bu gerekliliğin önemini bir kez daha ortaya koymuş oldu. Bilindiği gibi Aydınlanma olarak ifade edilen dönemden beri pek çok sosyal bilimci aklın din karşısında zafer kazanacağını umuyordu. Özellikle sosyoloji, antropoloji ve psikoloji alanlarında Batılı pek çok entelektüel adeta söz birliği etmişçesine dinin zaman içinde ortadan kalkacağı tezini onaylıyorlardı. Örneğin Sigmund Freud, *The Future of an Illusion* (Bir Yanılsamanın Geleceği 1927) isimli çalışmasında dini bir illüzyon olarak ifadelendirmiş ve dinin nasıl ortaya çıktığı ve fonksiyonu üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştu. Freud'a göre din yanlış bir inanç sistemiydi ve artık modern insan için dinin bir geleceğinin olması söz konusu değildi. Gerçek gelecek ise bilimle gerçekleşecek ve bilimin ilerlemesiyle birlikte din gerileyecekti. Çünkü ona göre bilim bir illüzyon, bir aldatmaca değil doğruyu önümüze seren bir bilgi

sistemiymi. Doğrular ise her zaman illüzyonlara üstün gelecekti.²⁸ Oysa zaman, pek çok kişi gibi Freud'u da haksız çıkarmış ve Freud gibi düşünen sosyal bilimcilerin bir manada dinin geleceğini yanlış okuduklarını ortaya koymuştu. Sonuç olarak dinin insan ve toplum üzerindeki önemi ve gerekliliği üzerine çalışmalar yapan pek çok modern sosyoloğun, dinin değil aksine dinsiz bir gelecek düşüncesinin illüzyon olduğunu ifade ettikleri görüldü.²⁹

Ünlü düşünür ve yazar Tolstoy, döneminin aydınlarının dini gereksiz gördüklerine ve dinin yerini bilimin aldığına inandıklarına oysa insanın dinsiz yaşayamayacağına şu sözleri ile dikkat çeker:

Günümüz okumuşlarının anlayışına göre din gerekli değildir. Ya onun yerini bilim alacak ya da çoktan aldı bile. Oysa tıpkı geçmişte olduğu gibi bugün de tek bir akli başında kişi dahi dinsiz yaşamamıştır ve yaşayamaz da. Akli başında kişi diyorum çünkü akli başında olmayan kişi tıpkı bir hayvan gibi dinsiz yaşayabilir. Akli başında bir varlık ise dinsiz yaşayamaz. Çünkü öncelikle ve sonrasında neyi yapması gerektiği konusunda ona hakikaten yol gösteren sadece ve sadece dindir. Din insana yaratılışı gereği verildiğinden akli başında hiçbir insan dinsiz yaşayamaz.³⁰

Freud ve benzerlerinin hatalı öngörülerinin ardında önemli oranda şu hatalı yorum yatmaktadır. Bilimin

28 Robert W. Crapps, *An Introduction to Psychology of Religion*, Mercer University Press, Georgia, 1995, s. 76.

29 Rodney Stark, William Sims Bainbridge, *The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation*, University of California Press, California, 1985, s. 1-2.

30 Tolstoy, *Din Nedir*, çev: Murat Çiftkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11.

ilerlemesiyle dinin gerileyeceği tezi bilimin dine karşı konumlandırılmaya çalışılmasından kaynaklanan bir iddiaydı. Ancak Freud gibi düşünürler şu ihtimali göz ardı ettiler. Allah tarafından gönderilen gerçek din ile gerçek bilim arasında çatışma olmayacağı şüphesizdi. Bununla birlikte pozitif manada bilimin, din tarafından ortaya konulan kökensel ve metafizik sorulara cevap veremeyeceği de açıktı. Bilim evrenin ve insanın nasıl var olduğunu açıklayabilirdi. Ancak bu açıklama insan için yeterli olmayacaktı. İnsan doğası gereği daha derin sorulara merak sarmıştı. Çünkü insan nasıl var olduğundan çok neden var olduğunun ve öldükten sonra kendisine ne olacağını cevabını merak ediyordu. Dolayısıyla sosyolog Rodney Stark'ın ifadesiyle zamanla dünyevileşme teorisinin yalnızca aşağı doğru giden bir otel asansörü gibi kullanışsız bir teori olduğu anlaşıldı.³¹ Bu tez ideolojik açıdan çekici olsa da gerçek dünya hakkında tatmin edici bir görüş ortaya koymaktan acizdi.

İnsan tıbbi açıdan etten, kemikten ibaret maddi bir varlık gibi gözüke de insanı insan yapan ne eti ne de kemiğidir. İnsan, ruhu ya da başka bir ifadeyle manevi yönüyle insandır. Onu diğer canlılardan ayıran en değerli yanı bu maddi olmayan tarafıdır. Yine insan onu hayata kuvvetle bağlayan bir yönüyle hem yaşama hem de dünya nimetlerine karşı sınırsız istek ve ihtiyaç duyar. Oysa insan tabiatı itibariyle sınırlı ve ölümlüdür. İster erken ister geç olsun her insan hayatının bir evresinde mutlaka

31 Rodney Stark, 'Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme', çev: Ali Köse, **Sekülerizm Sorgulanıyor**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s. 66.

öldükten sonra kendisine ne olacağını düşünmek ile yüz yüze gelir. Ölümü düşünmeden yaşamaya çalışsa da zihninin bir kenarında bir gün öleceği düşüncesi tetikte bekler. Bu gerçek ise bir şekilde insanın din ile arasındaki bağı sağlar. Onu ölüm üzerine, dolayısıyla hayatın anlamı üzerine düşünmeye iter. İnsan bir anlamda bu gerçek ile yüzleşmek ve bu gerçeği dikkate alarak yaşamak için dine ihtiyaç duyar. Dini buyruklar insanın hem kendisini hem de yaratıcısını tanıyıp hayatı anlamlandırması noktasında farkındalık yaratır. İnsan dinin yönlendirmesi sayesinde hayatının merkezine Allah'ı koymanın ve tüm yaşamını Allah'ın buyruklarına göre ayarlamının rasyonel temellerini inşa eder. Din, insanın varlık amacının kapısını açan ve bu kapının ardındaki gerçeklerden hareketle hayatı anlamlandıran bir anahtar gibidir. Öyle ki din olmadan tüm kapılar kapalı kalmaya mahkûmdur. Ancak modern insanın bunun ne kadar farkında olduğu tartışmalıdır. Amerikalı teolog Francis August Schaeffer bu konuda modern insanın yaptığı hatayı şöyle açıklar. Modern insan bugün düşünsel anlamda iki boyutlu bir evrende yaşar. Üstteki boyut hayatın anlamı ve amacı ile ilgilidir. Alttaki boyut ise dünyevi ve fizikseldir. Modern insan Allah yokmuşçasına alttaki boyutta yaşamayı tercih eder. Ancak zaman zaman bu hayatın absürt olduğunu fark eder ve üstteki boyuta geçerek “anlam” ödünç alır. Ancak aşağı boyutu seçen bir insanın böyle bir meşru hakkı yoktur. Çünkü o anlamsızlığı beraberinde getiren bir boyutu tercih etmiştir.³² Modern insan inandığını iddia

32 William Lane Craig, *On Guard*, s. 39-40.

ettiği dünya görüşünün getirdikleri veya götürdükleri ile yüzleşmekten kaçınıp tutarsızlığı göze almaktadır.

Tarih boyunca insanlığa gönderilen hak dinler incelendiğinde söz konusu dinlerin ortak birtakım mesajlar üzerinde buluştukları görülmektedir. Bunlardan ilki Allah'ın varlığı ve birliği, ikincisi ise dünya hayatının geçiciliği yani ahiret gerçeğidir. Kutsal metinler hem evrenin hem de insanın yaratılışına dikkat çekerek bir anlamda insanın yeryüzündeki macerasından kesitler sunarlar. Bununla birlikte insanın yaratılış amacını ve nasıl bir hayat yaşaması gerektiğini ifade ederler. Söz konusu bu ortak mesaj açıkça bir gerçeğe dikkat çekmektedir aslında: İnsanın bu dünyadaki macerasının geçici olduğu ve bu dünyanın insan için sınama alanı olduğu. İşte belki de modern çağın en önde gelen inanç problemlerinden biri, günümüzde pek çok insanın bu gerçeğin farkında olmadan yaşaması ya da yaşamaya çalışmasıdır. İnsanların ölüm gerçeğinin farkında olmaları ya da başka bir ifadeyle bu dünya hayatının bir sonunun olduğunu bilmeleri söz konusu bilgilerini pratik hayatlarına yansıtılmalarını gerektirse de ne yazık ki pratikte bu yeterince gerçekleşmemektedir. Yani insanlar ölümün varlığını kabul etseler de ölümsüzleşmişçesine yaşamaktadırlar. Bu hayli ironik bir duruştur. Çünkü dine inanmayan insanlar, dinin varlık anlayışının bir kısmını yani ölümden sonra yok olmamayı kabul etmiş gibi davranmaktadırlar.

Meşhur Rus yazar Tolstoy doğu kültüründe bilinen bir hikâye ile örnek vererek bu kadar açık olan ölüm gerçeği karşısında insanların dünya nimetlerinin derdine düşüp

onlarla oyalanma gafletini çok anlamlı bir şekilde özetler. Çölde seyahat eden bir seyyah, yırtıcı bir hayvanın şerrinden kurtulmak için, kendini, yakınında bulunan bir kuyuya atar. Kuyunun içine düşerken can havliyle bir dala yapışır. Yukarıdaki yırtıcı hayvanın dehşetinden korkarak aşağı inmek ister ancak kuyunun dibinde bir ejderha ağzını açmış avını beklemektedir. Yapacağı bir şey olmadığı için var gücüyle çalılara yapışmaktadır. Ancak bir de ne görsün, beyaz ve siyah iki fare bu çalıları kemirmektedir. Bu acayip hâl içinde iken her nasılsa çalılarının üzerine bulaşmış bal damlalarını yalayıp birkaç dakikalık da olsa zevk almaya çalışmakta, o korkunç hali görmezden gelmektedir. Tolstoy'un anlattığı hikâyedeki adamın rasyonel olmadığı açıktır. Ancak irrasyonellik bu adama özgü değildir. Bu şekilde temsili durumdan çıkıp gerçek hayata döndüğümüzde de söz konusu durumun pek değişmediğini görürüz. Açıkçası pek çok insanın bir aldandığı içinde geçirdiği hayatının bu örnekten bir farkı bulunmamaktadır. Her an ölebileceği gerçeğini göz ardı ederek hiç ölmeyecekmiş gibi maddi şeylere sarılmaya çalışan insanların az sonra kuyunun dibine düşerek ölecek olan birinden farkı yoktur.³³

İnsanlar neden dünyevileşir? Neden ölüm yokmuş gibi yaşar? Neden sonsuz olana değil de geçici olana yatırım yapar? Sorular çoğaltılabilir ama muhtemelen bunun en öncelikli nedeni Allah'ın, yaşamın ve ölümün yeterince kavranamaması ve insanların büyük çoğunluğunun

33 Bakınız: Emre Dorman, *İnsanlar Uyurlar Ölünce Uyanırlar*, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 56.

peşinen elde edilecek şeyleri tercih etmesidir. Durum böyle olunca doğal olarak kişilerin hayatları ile ilgili tüm kararlarını belirlemelerinde fayda zarar hesabı ve maddi unsurlar ön plana çıkmaktadır. Tüm değerlerini bu dünyadaki dengeler üzerine kurma sevdası çoğu kişiyi gaflet zindanlarında mahkûm etmekte, istek ve arzularının esiri kılmaktadır. Kur'an ayetleri incelendiğinde bu konuda insanların açık bir şekilde uyarıldıklarına şahit olmaktadır. Ayetlerde dünya hayatının geçici ve tutkulu bir oyun ve eğlence olduğu, daha üstün ve varılacak gerçek yurdun ahiret olduğu ifade edilir.³⁴

Varlıklarını bu dünya ile sınırlayan insanların yaşam tarzı, hayata ve olaylara bakışı hep dünya penceresinin daracık ve buğulu camıyla sınırlıdır. Hayattan beklentileri doğal olarak oldukça sığdır. Hayatı ve ne için var olduğunu bir kez olsun sorgulamayan insan kendi kendine var etmediği hayatındaki kurallarını kendi belirlemek ister. Dini kuralları ve dinin varlığını kendi özgürlüğü önünde bir engel olarak görür. İlginçtir bu kişilerin çoğu dinden uzaklaşırken kendi inanç sistemlerini kurmakta, ismen bahsetmeseler de adeta kendi dinlerini yaratmaktadırlar. Bu insan tarafından yaratılan yeni dinin merkezinde ise insanın kendisi yer almaktadır. Ancak bu dinler Tek Tanrılı dinler gibi bir paradigmaya sahip olmadıkları için özgürleştirici değildir. Ne de olsa bu

34 Hayır, siz, bu yakın ve aşağı olan hayatı tercih edip üstün tutuyorsunuz. Ahiret ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır. A'la Sûresi 87/16-17; Zaten (akıllarını kullansalardı bileceklerdi ki) bu dünya hayatı, yalnızca bir oyun ve eğlence türünde tutkulu bir oyalanmadır. Ahiret yurdu ise, asıl hayat odur. Keşke bunu olsun bilebilselerdi! Ankebut Sûresi 29/64.

dinlerin varlık anlayışları bu dünya ile sınırlıdır. Dolayısıyla bu inanç sistemleri ölümün gelmesi ile beraber tüm sözlerini yitirmiş olacaklardır.

Dünyevileşme bir anlamda insanın hem biyolojik hem de ruhi tabiatına aykırıdır. Biyolojik tabiatına aykırıdır çünkü insan ölümlü bir varlıktır ve bir gün dünya hayatındaki yaşamı son bulacaktır. İnsanın hayatının merkezine yok olmaya mahkûm şeyleri alması onun doğasına aykırıdır. Bu nedenle birçok insan başka şekillerde ölümsüz olmaya ve adını yaşatmaya çalışmaktadır. Bunun ne kadar gerçekçi olduğu ise ayrı bir tartışma konusudur. Çünkü kulağa ne kadar hoş gelse de insan yok olduktan sonra kendisi için birilerinin söyledikleri onu ölümsüz kılmayacaktır. Dünyevileşme insanın manevi tabiatına da aykırıdır çünkü içinde yaşadığı dünya alabildiğine zevk sürüp eğlensin diye yaratılmamıştır. Bu tarz bir yaşam ile insanın varlık amacı arasında doku uyumsuzluğu vardır. Gerçek manada inanan biri her ne kadar helal dairesi içinde dünyevi nimet ve imkânlardan istifade etse de dünya nimetlerine bakışı gereksinimlerini gidermede bir amaç değil araç hükmündedir. Bu sebeple ahiretine yönelik işlerinin yanında dünya işleri önemini yitirmektedir. Gerçek huzur ve mutluluğu maddi şeylerde değil ruhunu tatmin edecek manevi şeylerde arar. Kur'an ayetlerinde bir yandan Allah'ın uyarıcı mesajlarından yüz çevirenlerin hayat alanlarının alabildiğine daralacağı yani manevi anlamda büyük krizler ve buhranlar ile baş başa kalacakları konusunda uyarılar yer alırken³⁵ diğer yandan

35 Tâhâ Sûresi 20/124

erkek olsun kadın olsun inanıp iyi ve güzel eylemler ortaya koyanlara ise kesinlikle güzel bir hayat yaşatılacağı ve dahası onların işlediklerinin en iyisi ile ödüllendirilecekleri vurgulanır.³⁶

Dünyevileşmenin en fazla etkisinde kalan ülkelerin genellikle Batı Avrupa ülkeleri olduğu söylenebilir. Bu ülkelerdeki insanların önemli bir kısmının Kilise tarafından öngörülen dinsel inançları olduğu gibi kabul etmekten ve özellikle cinsellik, evlilik ve aile kurmak gibi konularda dinî ilkeleri esas almaktan uzak bir yaşantıya sahip oldukları görülmektedir. Ancak buna rağmen yine de Avrupa insanının dünyevileşmesinin kurumsallaşmış dinden kaçış olarak anlaşılması yani bu sürecin dinin yok olması olarak değil, bir manada yer değiştirmesi olarak değerlendirilmesi gerektiği yönünde yaklaşımlar ve bunu destekleyen çeşitli çalışmalar bulunmaktadır.³⁷ Örneğin bu akımın bir sonucu olarak birçok Avrupalı ya new age inançlara sürüklenmekte ya da Budizm gibi teist olmayan inanç sistemlerine ilgi duymaktadır. Dolayısıyla şayet dinin insanlar üzerindeki otoritesinde bir gerileme ya da zayıflama olduğu kabul edilecekse bu daha ziyade kurumsal boyutta yani Kilise ve papalık kurumunun insanlar üzerindeki otoritesinin zayıflaması olarak görülmelidir. Özellikle kültürel manada Hıristiyanlığın toplum içinde oldukça etkin bir yönü olduğu kesindir. Dünyevileşme düşüncesinin aynı zamanda Batı'yı örnek almaya çalışan ülkelerde Batı tarzı yüksek eğitim almış,

36 Nahl Süresi 16/97

37 Peter L. Berger, 'Sekülerizmin Gerilemesi', çev: Ali Köse, **Sekülerizm Sorgulanıyor**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s. 22.

özellikle sosyal bilimler alanındaki entelektüelleri tarafından temsil edilen bir alt kültürün bulunduğu ve sayıları az olmasına rağmen eğitim sistemi, medya ve yargı gibi önemli kurumları kontrol eden bu alt kültürün ilerici ve Aydınlanmacı düşüncenin inanç ve değerlerinin kendi ülkelerindeki bayraktarlığını yaptığına ve hemen her ülkede örneklerinin görülmesi mümkün olan bu insanların oldukça etkili ve sisteme hâkim bir konumda olduklarına dikkat çekilir.³⁸ İnsanların dine duydukları ihtiyaç ile bu ihtiyacı görmezden gelerek onu yok etmeye yönelik yaklaşımların başarısızlığı ve insanoğlunun din olmadan ne denli anlamsızlaşacağı hususunda sosyolog Peter L. Berger'in yaklaşımı durumu oldukça güzel bir şekilde ifade etmektedir:

Dini ihtiyaç ve bu dünyada tecrübe edilen kısıtlı varlık alanının ötesine yönelik bir anlam arayışı insanlığın hep var olan bir özelliği olmuştur. Bu iddia yalnızca teolojik bir ifade değil, aynı zamanda antropolojiktir. Hatta ateist bir düşünür bile bunun böyle olduğunu rahatlıkla kabul edebilir. Din ihtiyacını sonunda imha etmek, türlerin mutasyonu gibi bir şeyi gerektirir. Aydınlanma düşünürlerinin radikal olanları ve onların çağdaş entelektüel mirasçıları din konusunda işte böyle mutasyona benzeyen bir şey umdular. Ama bugüne kadar böyle bir şey olmadı ve yakın gelecekte de olması mümkün gözükmemektedir. Kısacası, yeniden canlanan dinî hareketlerin seküleriteye yönelttikleri tenkit şudur: Aşkınlıktan (semâvilikten) yoksun bir insan varlığının gücü, kuvveti ve anlamı yoktur.³⁹

38 Peter L. Berger, 'Sekülerizmin Gerilemesi', s. 22-23.

39 Peter L. Berger, 'Sekülerizmin Gerilemesi', s. 26.

Sosyolog Rodney Stark'a göre toplumun zaman içinde tamamen dünyevileşeceği teorisi yaklaşık üç asırdır süregelen başarısız bir 'kehanet' olmuştur ve açık bir şekilde kabul edilmelidir ki artık dünyevileşme doktrinin başarısız teoriler mezarlığına defnedilme zamanı gelmiştir.⁴⁰ Rodney, sosyolog Peter L. Berger'den bir alıntı yapar:

Kendimin ve diğer birçok sosyoloğun 1960'larda sekülerleşme (dünyevileşme) üzerine yazdıklarının bir hata olduğunu düşünüyorum. Bizim o zamanki temel iddiamız sekülerleşme ile modernitenin paralel gittiği; daha çok modernleşmenin daha çok sekülerleşme getireceği şeklindeydi. Bu o kadar saçma bir teori değildi; bazı delilleri vardı. Ama sanıyorum özünde bir yanlışlık vardı. Bugün dünyanın çoğunluğu kesinlikle seküler değil, oldukça dindar.⁴¹

Seküler dünya görüşünün tek sorunu insanın hiçbir zaman peşini bırakmayacağı anlam arayışına tatmin edici bir cevap verememesi değildir. Sekülerizmi problemlili kılan bir diğer önemli yanı dinin getirdiği ahlâka alternatif bir ahlâk kuramamasıdır. Son iki yüzyıldır, Nietzsche'den bu yana modern seküler dünya bu alternatif arayışı içindedir. Kant'tan, Habermas'ın İletişimsel Eylem'ine kadar tüm çabanın altında bu arayış yatmaktadır. Sadece felsefenin değil, siyaset bilimi ve sosyolojinin birçok önemli düşünürü bu sorunla boğuşmuş ve tatmin edici cevapların peşine düşmüştür. Dini öğretiler ve kültürle şekillenen, dinin temel öğeleri ile temellendirilen ahlâk anlayışı yerinden nasıl edilecektir?

40 Rodney Stark, 'Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme', s. 67.

41 Rodney Stark, 'Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme', s. 67.

Ahlâk konusunu tartışırken sorunun birkaç boyutlu olduğunu görmek gerekir. Öncelikli sorun, seküler bir dünya görüşünde, yani Allah'ın var olmadığı bir paradigmada 'objektif ahlâk'tan söz edilip edilemeyeceğidir. Bu konu düşünüldüğünden daha karmaşıktır. Buradaki soru "Allah'a inanmıyorsak objektif ahlâktan söz edebilir miyiz" değil, "Allah yoksa objektif ahlâk var mıdır" şeklindedir. Yani bireylerin neye inandığından bağımsız olarak sorulan bir sorudur bu. Birçok teist ve ateist düşünür Allah'ın var olmaması durumunda ahlâkın evrimsel bir adaptasyon olduğuna inanır. Yani Allah'ın olmaması durumunda ahlâk evrimin ve toplumun bize sunduklarından ibarettir. Gerçeklikte bu davranışların iyi veya kötü olduğundan söz edemeyiz. Bize iyi veya kötü izlenimi yaratan davranışlar aslında bu tür değerler içermezler. Doğada gördüklerimiz sadece belirli eylemlerdir. Bu eylemlerle ilgili sadece olgusal önermelerde bulunabiliriz. Olgusal önermelerden yola çıkarak eylemlere ahlâkî değerler biçmekse olanaksızdır. Ancak doğa dışında bir kriterle atıfla eylemlerle ilgili değer yargılarında bulunmak mümkündür. Allah'ın var olmaması durumunda bu kriterlere sahip olmamış olacağız. Burada altının çizilmesi gereken bir nokta şudur. Allah yoksa objektif ahlâktan söz edemeyiz derken bunun bir inanan için de geçerli olduğunu hatırımızda tutmalıyız. Yani bir inanan Allah'ın varlığına inanarak objektif ahlâkın varlığına inanabilir ancak eğer Allah yoksa sadece Allah'a inanmayan kişiler değil, Allah'a inanan kişiler için de objektif ahlâk imkânsız olacaktır. Böyle bir durumda Allah'a inanan kişiler de objektif olduklarını düşündükleri ama aslında sübjektif

olan bir ahlâka inanmış olacaklardır. Sonuçta, objektif ahlâkın varlığı için doğanın dışında ahlâkî referanslara ve bu referanslar için de doğa dışında bir otoriteye ihtiyaç duymalıyız. Allah'ın var olmaması durumunda ey-lemlerimize yüklediğimiz normatif anlamlar birer yanıl-sama olacaktır.⁴²

Bunun yanında ahlâkla ilgili sorunlar bununla da sınırlı değildir. Bir süreliğine objektif ahlâkın Allah'a dayandığını göz ardı edelim. Bu durumda yeni bir soru-numuz daha olacaktır. Diyelim dinlere dayanmayan bir ahlâkî ilkeler belirleme çabası içerisine girdik. Allah'ın ve dinlerin reddedilmesi durumunda bu ilkeler nasıl belirlenecektir? İnsanlar neyin doğru olduğunu neyin yanlış olduğunu, neyin ahlâkî neyin gayri ahlâkî olduğunu nasıl anlayacak, nasıl belirleyecektir? Özellikle antropolojinin, etnografyanın⁴³ gelişimi bize dünyada her konuda çok farklı hatta zıt ahlâkî kuralların olduğunu göstermiştir. Allah'ı reddeden bir insan ya da toplum hangi kavmin doğrularını doğru kabul edecektir? Ya da Hitler'i düşünelim. O yaşlıları, özürlüleri, Yahudileri, çingeneleri gaz odalarında öldürürken topluma hizmet ettiğini dolayısıyla ahlâklı bir eylem gerçekleştirdiğini düşünüyordu. Dolayısıyla bu anlayışta tek bir ahlâktan söz etmek mümkün olmadığı gibi sekülerizm için objektif ahlâkî ilkeleri

42 Craig, **On Guard**, s. 127-146; Enis Doko, 'Aksiyolojik Argüman: Değerlerin Ontolojik Temellendirilmesi Tanrısız Mümkün Mü?', **Allah, Fel-sefe ve Bilim**, Editörler: Caner Taslaman-Enis Doko, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 101-142; Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir?** s. 80-81.

43 Ulusları karşılaştırarak inceleyen, kültür oluşumlarını araştıran, kültür bilimi.

belirleme işi büyük bir sorun olarak ortada durmaktadır. Böyle bir durumda insanların hangi toplumun ahlâkî ilkelerini üstün kabul edeceğini tahmin etmek güç değildir. Örneğin bugün İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi olarak bilinen metin tüm ahlâkî kodları inceleyerek üzerinde uzlaşmış bir metin değildir. O daha çok Batılı modern ahlâk anlayışını yansıtmaktadır. Dolayısıyla hangi ahlâkî kodların seçilmesi gerektiği sorusu önümüzde önemli bir sorun olarak durmaktadır. Özellikle kültürlerin çok farklılaşabildiği, doğru ve yanlış anlayışının hem coğrafi hem de tarihsel olarak değiştiği bir dünyada ahlâken doğruyu bulmak güçtür. Örneğin Spartalılar ve birçok antik uygarlıkta engelli doğan çocukların öldürülmesi ahlâkî açıdan hatalı bulunmamıştır. Hatta hatalı bulunmak bir yana bu tür bir eylem ahlâkî bulunmuş, tavsiye edilmiştir. Sadece Spartalılar değil, Platon, Aristo ve Seneca gibi düşünürler de engelli çocukların öldürülmesi gerektiğini iddia etmişlerdir.⁴⁴ Bizim bugün medeniyet olarak doğru gördüğümüz eylemlerle bu kadar çelişen eylemleri ahlâkî gören medeniyetleri nasıl yargılayabiliriz? Burada kriterimiz ne olacaktır? Bu noktada toplumun ötesinde bir kritere ve ahlâka ihtiyaç duyarız. Bu ise ancak dinin sunduğu vahiy ile ulaşılabilecek bir bilgidir.

Bir diğer sorun ise en az bunlar kadar önemlidir. Şimdi de objektif ahlâkın var olduğunu ve bir şekilde neyin gerçekten ahlâkî olduğunu bulduğumuzu farz edelim. Bu aşamada yine de şunu sormak zorundayız. Seküler

44 Peter Singer, *Practical Ethics*, Cambridge University Press, 1993, s. 173.

insanı ahlâken doğru olan davranışı yapmaya motive edecek yeterince öge var mıdır? Özellikle maddi çıkarlarıyla çeliştiğinde yine de ahlâklı davranmayı seçebilecek midir insanlar? Seçen birisi böyle bir durumda rasyonel davranmış olacak mıdır? Yani elektrikler kesildiğinde de insanların ahlâklı davranmaları nasıl sağlanabilir? Bu konu da seküler toplumun çokça karşılaştığı ve çözüm üretmede daha fazla zorlandığı bir sorudur. Şimdilik çözüm teknolojide, kameralarda aranmaktadır. Esasen bu durum bir anlamda insanlardan umudun kesildiğini de göstermektedir. Kısacası bu sorunu seküler paradigma içinde çözmek mümkünse de çok kolay gözükmemektedir. Dostoyevski'nin *Karamazov Kardeşler*'de kullandığı "Tanrı yoksa her şey mübahdır" sözü bu çerçevede değerlendirilmelidir.

İnsan, Din ve Ahlâk

*Ne irfandır ahlâka yükseklik veren ne vicdandır. Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır. Yüreklerden çekilmiş varsayılsın korkusu Allah'ın; kesinlikle ne irfanın etkisi kalır ne vicdanın.*⁴⁵

Ahlâkla ilgili tartışmaları farklı zeminlerde ve başlıklar altında tartışmak mümkündür. Kimi zaman ahlâk normatif bir perspektiften kimi zamansa deskriptif bir perspektiften incelenmiştir. Normatif çalışmalar ahlâken doğru olanın ne olduğunu anlamaya çalışırken deskriptif olanlar belli bir ahlâk sistemini tasvir etmeye, detaylandırmaya, o toplumda neyin ahlâkî neyin gayri ahlâkî olduğunu anlamaya çabalar.⁴⁶

Ahlâkla ilgili felsefi çalışmaların ilgi alanlarından bazıları ahlâk sistemlerinin kendi içindeki tutarlılıkları, evrensel ahlâkî koddan bahsedip bahsedemeyeceğimiz, ahlâkın objektifliği gibi konulardır. Allah'ın varlığına inananlar açısından bu noktada ikili bir ayrım yapılabilir. Bunların ilki Allah'ın varlığını ve ahlâkî ilkelerin ilâhî bildirimler sonucu insanlara din yoluyla gönderildiğini

45 Mehmet Âkif Ersoy, **Safahat**, Hazırlayan: A. Vahap Akbaş, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 581.

46 Stanford Felsefe Ansiklopedisi, <https://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/> 17 Nisan 2002.

kabul edenler (teist görüş), diğeri ise Allah'ın varlığının kabul edilmesine rağmen ahlâk için dine ihtiyaç olmadığını iddia edenler (deist görüş). Allah'ın varlığını inkâr edenler açısından da ahlâkî değerleri iki temel başlıkta toplamak mümkün olabilir. Birincisi Allah'ın varlığını da ahlâkî değerleri de inkâr edenler (amoralist ateist). Diğeri ise Allah'ın varlığını inkâr etmesine rağmen objektif evrensel ahlâkî değerler olduğunu düşünenler (ateist moral realist). Ahlâk konusu açıldığında genellikle bunun teoloji ve felsefe ile alakalı bir konu olduğu düşünülür. Bu kısmen doğru bir yaklaşım olmakla birlikte aynı zamanda artık ahlâkın artan bir şekilde disiplinler arası bir çalışmaya dönüştüğü gözlenmektedir. Felsefe ve teoloji dışında psikoloji, bilişsel bilimler, nöroloji, antropoloji, evrimsel biyoloji ve çocuk gelişimi gibi birçok alanda ahlâk konusu ele alınmaktadır.⁴⁷

İnsanın doğasını ahlâklı olmak için yeterli görenleri temelde iki başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi Allah'ın varlığını kabul etmeyen ama ahlâkî değerleri insani bir gereksinim olarak görenler. Bu kişilere göre ahlâk bireysel ve toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi adına insanlığın ortak mirası olarak var olagelmıştır. İkincisi ise Allah'ın varlığını kabul eden ancak ahlâkı Allah'tan, dolayısıyla dinden bağımsızlaştıranlar. İkinci görüşü savunarak ahlâkî bir tutum için dine ihtiyaç olmadığını iddia edenler, insan doğasının, Allah'ın varlığını ve insanlardan neler istediğini bilecek özellikte yaratıldığını kabul

47 Caner Taslaman, **Ahlâk, Felsefe ve Allah**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 14.

etmektedirler. Bu kişiler insanın bu özelliğinden dolayı ona ayrıca bir bildirimde bulunulmasının gereksiz olduğunu iddia etmişlerdir.

Her ne kadar tek Tanrılı inanç sistemi, dinin önem ve gerekliliği üzerinde durmuşsa da Allah'ın varlığının doğal olarak insan aklı tarafından kavranıp bilinmesinin mümkün olduğuna da dikkat çekmişlerdir. Örneğin Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın varlığının apaçık olduğunun ifade edilmesi için bir yandan **“Gökleri ve yeri yaratan Allah'ın varlığında şüphe mi var?”**⁴⁸ ayetiyle bu konunun insan aklı tarafından anlaşılıp kavranabilir olduğuna vurgu yapılmış diğer yandan **“O halde sen yüzünü, bir hanif (tektanrıca) olarak dine, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fitrata çevir.”**⁴⁹ ayetiyle de Allah'ın insanı kendi varlığını bilip tanıyacak bir özellikte yaratmış olduğuna dikkat çekilmiştir.

Bu tartışma kitabımızda yönelttiğimiz soruyla, dinin gerekli olup olmadığı sorusuyla yakından ilgilidir. Allah'ın varlığına inanmasına rağmen dinin gereksiz ve önemsiz olduğunu düşünenler insanın doğal melekelelerinin gücüne duydukları güvenin bir sonucu olarak ahlâkî davranışların da yine bu doğal melekelerden kaynaklandığı yani yaratılıştan verildiğine inanmışlardır. İnsan yaratılışının ahlâka uygun olduğunda hiç şüphe yoktur. Ancak insan aynı zamanda ahlâk dışı denilebilecek şeylere yönelme potansiyeli de taşımaktadır. Özellikle sosyal psikoloji bizlere insanların çevrelerinden kolaylıkla

48 İbrâhim Süresi 14/10.

49 Rûm Süresi 30/30.

etkilenebildiklerini ve manipüle edilebildiklerini göstermiştir. Yani insanlar doğrudan ve iyiden saptıklarında dahi bunun farkına varamayabilirler. Hatta Zimbardo gibi sosyal psikologlar bireylerin modern toplumlarda da kolaylıkla toplumsal etkenlerin ve psikolojik etkenlerin etkisi altında kaldığını göstermiştir.⁵⁰ Bu gerçeğe, karşılaşılan birçok olay üzerinden tanıklık etmek mümkündür.

Dini bildirimlere ihtiyaç olmadığına inananlara göre akıl ahlâkî davranışları bilip belirlemek için bir ölçü kılınmıştır. Allah ile insan arasındaki ilişkinin ise çoğu zaman ahlâkî davranışlara indirgenmiş olduğu söylenebilir. Örneğin bu kişiler için Allah'a yapılacak ibadetin özü ahlâkî bir yaşam yani erdemli davranışlara dayalıdır. Bunun dışında ise Allah'ın insanlardan herhangi bir şey istemeyeceği, çünkü O'nun hiçbir şeye ihtiyacı olmadığına dikkat çekilir. Ahlâkî yaşam ise Allah tarafından bahşedilmiş olan nimetlere karşı teşekkürün bir ifadesidir. Ancak ahlâkî kuralların Allah tarafından bildirilmemesi durumunda insanların oluşturdukları ahlâkî değerlerden emin olmaları mümkün olmadığı gibi birileri tarafından belirlenmiş ilkelerin diğerleri üzerinde bağlayıcı olmaları da söz konusu değildir.

Tarih boyunca ahlâkın akıl ile temellendirilmeye çalışılmasına yönelik yaklaşımların bulunduğu bilinmektedir. Eski Yunan'da aklın insan yaşamının dizginleri olarak görülmesiyle o ana kadar din ile var olduğu kabul edilen ahlâk artık dinden bağımsızlaştırılarak akla dayandırılmaya

50 David Patrick Houghton, **Political Psychology: Situations, Individuals, and Cases**, Routledge, New York, 2009, s. 4.

çalışılmıştı. Örneğin Sokrat tarafından ortaya konulan ahlâk felsefesinin dine dayandırılmadan ortaya konulan ilk rasyonel ve din dışı ahlâk anlayışı olduğu yönünde yaklaşımların görülmesi mümkündür.⁵¹ Kant'ın da ahlâkı temellendirirken dinden değil, akıldan hareket ettiği görülmektedir. Ona göre ahlâk, özgür olan ve aynı zamanda akıl vasıtasıyla kendini doğal yasalara tâbi kılan insan üzerine temellendirildiğinde insanın görev ve sorumluluklarını anlayabilmesi için kendi üzerinde başka bir varlık düşüncesine ihtiyaç duymayacağı gibi görevlerini yerine getirmek için de doğal yasalardan başka bir sebebe ihtiyaç duymayacaktır.⁵²

Bu noktada sık sık yapılan bir hataya dikkat çekmek gerekir. Ahlâkî davranışların yaratılıştan verilmiş olması sanılanın aksine dinlerin insan ürünü olduğu fikrini desteklemez. Ahlâkın yaratılıştan geldiği düşüncesi dinin aleyhinde değil aksine dini destekleyen bir anlayıştır. Allah'ın, insanlardan ahlâkî bazı davranışlar isteyip erdemli olmalarını beklerken onları bu davranışlara uygunsuz bir yaratılış üzerine var etmiş olduğu düşünülemez. Bu sebeple dinî emir ve yasaklar sonucunda ortaya çıkan bir takım ahlâkî davranışlar insan fitratı ile uyum içinde olmalıdır. Yani Allah'ın insanı ahlâklı olmaya uygun yarattığından, sonra buna uygun vahiy ile onları doğru ve ahlâkî eylemler konusunda bilgilendirdiğinden söz edilebilir. İnsanı

51 Emile Boutroux, **Education and Ethics**, çev: F. Rothwell, Williams&Norgate, London, 1913, s. 2-4.

52 Immanuel Kant, **Religion Within The Limits of Reason Alone**, çev: Theodore M. Grene-Hoyt H. Hudson, Harper Torchbooks, New York, 1960, s. 3.

düzgün bir biçimde yaratan, ona yol gösteren ve daima iyi ve güzel olana yönelmesini öğütleyen Rabbinden beklenenin tam da bu olduğu söylenebilir. Akıl ve irade sahibi bir varlık olan insanın sorumluluklarını yerine getirebilmesi için din ile insanın ‘yazılımı’ uyumlu olmalıdır.

Akıldan hareketle ahlâkî davranışların bilinebileceğinin ileri sürülmesi de dine aykırı değildir. Din tarafından ortaya konulan ahlâkî davranışların akıl ve mantık ile de uyum içinde olması beklenir. Buradaki kritik nokta ise aklın ve insan doğasının ilâhî bir bildirim olmadan tek başına ideal bir ahlâk anlayışına hükmetmeye yeterli olup olmadığıdır. İnsan, akli ile hangi davranışın doğru ya da yanlış olabileceğine yönelik çıkarımlarda bulunabilir ama yine de söz konusu çıkarımlar ancak ilâhî vahiy ile desteklenip doğrulandığında o davranışın gerçekten de doğru ve ideal bir davranış olduğundan emin olunabilir. İnsan emin olduğu konuda kolay kolay tereddüt etmez. Tereddüt etmediği konuda da yanlış yapma olasılığı azalır. Bu durum ise Allah’ın benzersiz rahmetinin bir sonucu olarak insanın faydasıdır. Kur’an-ı Kerîm’de Allah’ın insan benliğini yaratılış amacına uygun biçimlendirdiğine ve iradesini kullanarak imtihan edilebilmesi için insan benliğinin içine iyi ve kötü olanı tanıyıp sorumlu ve sorumsuz davranabilme yeteneğini yerleştirdiğine, kendini geliştirip arındırmanın kurtuluşa ereceğine, kendini geliştirmeyip içindeki iyilik tohumunu çürüten kişinin ise kaybedeceğine dikkat çekilir.⁵³

53 Şems Sûresi 91/7-10.

Gerçekten de insanların donanım olarak iyi ve kötü eylemler sergileme potansiyeline sahip olduğunu görülmektedir. Nasıl bir insan olacağı ise hangi yönünü geliştirdiği ile ilgilidir. Bireysel arzular, kişisel yargılar ve toplumsal öğretiler zaman zaman neyin doğru neyin yanlış olduğunun görülmesini güçleştirebilir. Yani bu paradigma göre insanlar sadece sezgilerle veya düşünerek doğruyu bulabilen varlıklar değildir. Çünkü insan etrafındaki etkenlerden yalıtılmış bir şekilde düşünemez. Tam da bu noktada insan dinin kendisine yol göstermesine ihtiyaç duyar. Bu sayede insan etrafındaki etkenleri ve toplumun genel kabul ve yargılarını din tarafından ortaya konulan ilâhî kuralların önüne geçirmekten de korunmuş olur.

Bununla birlikte Kur'an'da Allah'ın insanoğlundan kendisini Rab olarak tanıyacaklarına dair misak aldığı ve insanların buna tanıklık ettikleri ifade edilir.⁵⁴ Kur'an'ın ifadesine göre insan, yaratıcısını bilip tanıyabilecek bir doğaya sahiptir. Yani bu ayetlere göre insan, bazı felsefe okullarının veya psikologların iddia ettiği gibi "boş levha" olarak dünyaya gelmemiştir. Belirli bir donanım ve eğilimle doğmuştur. Ama yine doğasından sahip olduğu veya sosyalleşme ile kazandığı bazı özellikler nedeniyle insan Rabbini bilip O'na yönelebilmek potansiyelini ancak ilâhî bir sevk ile tam anlamıyla gerçekleştirebilir. Yani insanın doğasında bulunan doğru yola tâbi olma isteğinin ona doğru ile yanlış gösteren ilâhî bildirim ile ortaya çıkacağı söylenebilir. Bu gerçekleşmezse kişinin içinde bulunduğu çevresel faktörler ve yine doğasından kaynaklanan

54 Arâf Sûresi 7/172.

çeşitli eğilimler kişiye yaratılıştan verilmiş olan bu saf ve doğal inanma duygusunu köreltip ortadan kaldırayabileceği gibi tarih boyunca pek çok örneği olan sayısız inanç ve öğretinin etkisiyle bu duyguyu saptırıp doğasını bozabilir. Belki de bu nedenle Kur'an'ın bir sıfatı zikirdir. Yani Kur'an insana gerçeği hatırlatıcıdır. Din insana sadece bilmediklerini öğretmez, aynı zamanda ona doğasındaki iyi yanları ve insan olmanın kurallarına uygun yaşaması gerektiğini hatırlatır. Dinin gerçeği hatırlatıcı yönünü ve yaptırım gücünü dikkate almayan bir insan, kendi tutku ve arzularının peşinden giderek kural tanımaz bir kişiye dönüşebilir. Bu durumun o kadar ileri boyutlara ulaşması mümkündür ki Kur'an-ı Kerîm bu konuda insanın kendi tutkularını ilah edinebildiğini hatırlatmıştır.⁵⁵

İşte bu nedenle insan dine muhtaçtır. İnsan, nefsinin doymazlık ve bencillikleri sebebiyle doğru olandan sapaabilir. İnsan olmanın onuruna aykırı davranışlar içerisine girebilir. İnsanın yeryüzünde varlık sahasına çıktığı andan günümüze kadar pek çok insanın amaçsız, doyum-suz ve bencil bir yaşam sürerek iğreti arzular peşinde koştuğu bir gerçektir. Bu gibi insanlar için sadece gündelik zevkler önem taşıırken onlar açısından dinî ya da ahlâkî yaptırımların herhangi bir değer taşıması da söz konusu değildir. Demek ki Kur'an'a göre insan Allah tarafından kendisine bahşedilen kabiliyetleri gereğince kullanmadığı ve varlık amacını sorgulamadığı zaman onun hayvanlara benzer bir hayat sürmesi kaçınılmaz olmaktadır.⁵⁶

55 Furkan Sûresi 25/43.

56 Arâf Sûresi 7/179.

Bunun yanında Kur'an insanların hadiselerle faydacı yaklaştığını da hatırlatır. Öyle ki insanlar kendisine bir kötülük isabet ettiğinde hemen Allah'a yalvarıp yakarır- lar. Ama o zorluk anından uzaklaşınca hemen eski ha- line dönerek nankörlüğe sapabilirler. Yine insanın ko- laylık ve ferahlık zamanlarında Allah'ı unuttuğu, kendi kendisine yeterli olduğu zannına kapıldığı ve bu sebeple şirke varan sapkınlıklara düştüğü görülmektedir. Bu gibi sebeplerden ötürü insana Allah'ın hatırlatılması ve içinde bulunduğu sapkınlıktan kurtulabilmesi için de ilâhî buy- rukların bildirilmesi gerekmektedir. İnsanın bu zayıf yön- lerine Kur'an-ı Kerim'in birçok ayetinde işaret edilir.⁵⁷

Yani Kur'an'ın çizdiği paradigmaya göre insan kendi içinde yanılabilme, hatta büyük hatalar yapabilme potan- siyelini barındırır. Ancak bu durum Kur'an'ın akli meleke- leri küçümsediği anlamına gelmemektedir. Sonuç olarak insanın hangi dini veya hangi vahyi dikkate alacağı yine kendi akıl yürütmesiyle belirlenecektir. Yani insan hangi vahyin gerçekten Allah'tan olduğunu belirlemek için ak- lını kullanacak, bir anlamda hangi eylemlerin ahlâkî ve doğru olduğunu yine akılla belirleyecektir. Dolayısıyla Kur'an'ın burada akli küçümsediği ve bir tür 'akıl-vahiy' ikilemi yarattığı iddia edilemez. Kur'an sunduğu ahlâkî kodlarla bireysel ve çevresel yanıltıcı unsurlara karşı doğ- ruya ulaşmamızı ve aklımızı varoluş amacına uygun kul- lanmamızı sağlama amacındadır.

57 Bakınız: Mearic Sûresi 70/19-21, Yunus Sûresi 10/12, Hüd Sûresi 11/9-10, Fussilet Sûresi 41/51.

Ünlü yazar Tolstoy'a göre dinsiz bir kişinin var olması, kalpsiz bir kişinin var olması kadar imkânsızdır. Zira Tolstoy dini, bir kişinin harici dünyayla veya onun kökeni ve ilk sebebiyle ilişkisi olarak tanımlar. Dolayısıyla aklı başında bir kişi bu şekilde bir ilişki içinde olmadan varlığını sürdürmez.⁵⁸ Din olmadan ahlak için yaptırım gücü kalmayacağına dair şu açıklama dikkate değerdir:

Din fertlerin mukaddes duygu, ortak şuur ve vicdan etrafında birleştiren bir amil olduğu gibi toplumları yükselten, onların gelişmesini sağlayan bir kurumdur. Din aynı zamanda ahlâkî bir müessese olarak insanlara yön veren, en mükemmel kanunlar ve en sıkı nizamlardan daha kuvvetli bir şekilde kişiyi içten kuşatan, kucaklayan ve yönlendiren bir disiplindir. Dinin zayıflaması ahlâkî ve hukuki suçların artmasına, giderek anarşizme yol açar. Çünkü din olmayınca ahlâk için yaptırım gücü kalmaz.⁵⁹

Sonuç olarak din sayesinde insan hayata geliş nede-
nini, nasıl bir hayat yaşaması gerektiğini, Allah'a yaraşır
kul olmanın gereklerini, ferdi ve toplumsal ilişkilerindeki
ölçü ve dengeyi, ölümü ve ölümden sonrasını anlamlandı-
rır. Vahiy, insanı karanlıklardan aydınlığa çıkaran bir
ışıktır. Kişi ancak vahiy sayesinde şaşırmadan yol alabi-
bilir. Hayatının merkezinde Allah'ın olması ve tüm karar-
larında Allah'ın rızasını gözetmesi gerektiğini vahiy saye-
sinde öğrenir. Hayra ve barışa yönelik işler yapmak, iyiliği
emrederek kötülüklerden sakındırmak, ihlaslı, güvenilir,

58 Tolstoy, *Din Nedir*, s. 81.

59 Günay Tümer, 'Din', *DİA*, IX, s. 317.

dürüst ve adil olmak konusundaki tüm motivasyonunu vahyin gücünden alır.

Ahlâklı ve erdemli yaşamayı, zorluklara karşı sabretmeyi, sadece iyi hallerde değil en olumsuz şartlarda dahi şükretmeyi, her şeyde bir hayır görmeyi, karşılıksız iyilik etmeyi, öksüz, yetim ve düşkünlere merhamet etmeyi, yardımlaşmayı, paylaşmayı vahiy terbiyesinden geçerek öğrenir. Dünya hayatının geçiciliğini, kalıcı ve sonsuz yaşamın ahirette olduğunu, basit dünyevi çıkarlarını dini buyrukların önüne geçirmemeyi vahiy sayesinde öğrenir. Hiçbir şeyi ve kimseyi Allah'tan daha fazla sevmemeyi, ibadetlerinde gönülünden ve titiz olmayı, dini gerçeklerden uzak kişileri bu gerçekler ile buluşturmayı, sadece ibadetleri ile değil özü, sözü ve insani ilişkileriyle örnek bir inanan olmayı vahiy sayesinde öğrenir. Vahiy olmadan insanın tam anlamıyla Allah'ın yüceliğine ve insanlık onuruna yarışır bir birey olması mümkün değildir. Dolayısıyla vahiy olmadan insan eksik ve yetersizdir. Hayatı ise boş ve anlamsız kalmaya mahkûmdur. Boş ve anlamsız kalan hayatın ise herkesin kendi istek ve tutkuları doğrultusunda doldurulmaya çalışılması ve farklı anlam arayışlarının ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır.

Bilindiği gibi teizm açısından ahlâkî değerlerin temelinde din bulunmaktadır. Bu yüzden dinden bağımsız bir ahlâkın düşünülmesi pek mümkün değildir. Aynı zamanda insan dini açıdan, ahlâkî kurallara uygun bir yaratılışa sahip kabul edilmektedir. Ancak daha önce de dikkat çekilmeye çalışıldığı gibi şurası tartışılmaz ki insana ahlâkî davranışların fitrattan verilmesi ile insanların

ahlâkî davranmaları arasında mutlak bir ilişki yoktur. Bu bağlamda dışsal etkenler en az fıtrattan verilenler kadar etkilidir. İnsanın içinde yaşadığı toplumun normları çoğunlukla bireyin davranışları üzerinde belirleyicidir. Çoğu zaman bireyler bu etkinin farkında dahi değildir ve onların zihni nasıl şekillendirdiğini anlamaktan acizdirler.

Bazen insanlar ilâhî bir vahiyle muhatap olduklarında da onun hüküm ve buyruklarını garipseyebilmekte, kabul etmekte zorlanabilmektedirler. Bu bağlamda da dışsal etkinin, yani vahyin insanın ahlâk anlayışını belirlemede oldukça etkili bir boyutu bulunduğu söylenebilir. İnsan iradesi ile hareket eden bir varlık olarak yanılmaya, kendi istek ve tutkuları doğrultusunda kararlar almaya meyledebilir. Ama ilâhî bildirim o kişiye üzerinde bulunduğu şeyin doğru ya da yanlış olduğunu söyleme potansiyeline sahiptir. İnsan burada vahye kulak vererek yanlışından vazgeçebilir ya da neden doğru olanı yapması gerektiği ile ilgili rasyonel bir gerekçe bulabilir. Böyle davranılmaması ve vahye sırt dönülmesi durumunda, kişi meşru olacak şeye uygun hareket etmekten çok iradesi dâhilinde kendisine hoş gelen şeyleri meşrulaştırma ve kendine göre bir ahlâk anlayışı geliştirme yoluna gidebilir.

Kimi zaman ahiretin sunduğu motivasyon küçümsenmekte, onun bireyin rasyonel karar alma süreçlerini etkilemeyeceği iddia edilmektedir. Bu kişiler tarafından insanın ahlâkî davranışlara uyumlu bir doğa üzerinde var edildiği ve bu varlığı sebebiyle de ahlâklı davranması için ahiretteki ödül motivasyonu ya da ceza korkusuna gerek olmadığını iddia edildiği görülür. Her şeyden önce bu

tür bir iddia insan doğasına aykırıdır. Devlet yönetiminden uluslararası ilişkilere, eğitime kadar ödül ve cezanın var olmadığı bir alan yoktur. Bunun yanında evrensel olduğu düşünülen ahlâkî kabullerin dinden bağımsızlaştırılmaları mümkün olmadığı gibi ahiret ile ilişkilerinin kesilmesinin de rasyonel bir temele dayanması mümkün değildir. Ahlâkın dine dayalı olduğu düşüncesi teist dinlerin en temel öğretilerinden biridir. İnsanlık tarihi boyunca gönderilen dinlerin ortak mesajları büyük oranda evrensel olan ahlâk ilkelerinden oluşmaktadır. Ancak zamanla ahlâkî davranışların dinden bağımsız ve insanların ortak kabulleri gibi algılandıkları ve bu sebeple ahlâklı olabilmek için dine ihtiyaç bulunmadığı şeklinde bazı inanç ve kabuller ortaya çıkmıştır. Oysa dinden ve dolayısıyla da ahiretten bağımsızlaştırılan ahlâkî bir davranışın objektif ahlâkî önerme sayılması mümkün değildir, bu davranışın rasyonel bir temele dayanması da hayli güçtür. Konu rasyonel bir temel sağlamaksa bunu en iyi yapacak güç her an her yerde var olduğuna inanılan, hiçbir zaman aldatılması veya rüşvetle adaletten sapması mümkün olmayan Allah olacaktır. Toplumsal barışı seküler bir rasyonel temel olarak aldığımızda ise bireylerin yasaların ulaşmadığı yerlerde hile yapması daha rasyonel olabilir. Özellikle de ahlâkın objektif olmadığını, bizim tarafımızdan yaratılan bir kodlar sistemi olduğu düşünüldüğünde bu eğilim güçlenecektir.

Başka bir ifadeyle durumu şöyle özetlemek mümkündür. İnsanlar din dışı motivasyonlarla da rasyonel ahlâk sistemleri oluşturmaya çalışabilirler. Örneğin Kantçı bir

anlayışla ahlâkî davranmanın toplumun geneli için iyi olacağından ahlâkî davranmanın rasyonel olduğu düşünülebilir. Ancak bu tür bir rasyonel düşünce şunu ön şart olarak kabul etmektedir: Herkesin bu bilinçle hareket etmesini sağlayacak yeterli motive edici unsur vardır. Bununla birlikte bu ön şart gerçekçi değildir. İnsanlar kendi çıkarlarını artırma düşüncesiyle hareket edebilirler ve bu davranışları diğer insanların kendi çıkarları için hile yapmalarına neden olmayabilir. Bu durumda rasyonel olanla ilgili anlayışımız değişecektir. Yani aslında birçok kişi kendi hile yaptığında sistemin çökmeyeceğinden emin olursa toplumu değil kendi çıkarını merkeze alabilir. Bu konuda vicdani bir sorumluluk hissetmesi de beklenemez çünkü ahlâkî kodların gerçekte bir karşılıklarının olmadığını, bunların insan veya toplum icadı olduğunu bilmektedir. Örneğin hırsızlıkla ilgili bir durumu ele alalım. Toplumun bir araya gelip, tıpkı bir toplum sözleşmesi hazırlar gibi hırsızlığı ahlâken kötü gördüğünü ve yasakladığını düşünelim. Bu kararın tamamen din dışı bir referansla yapıldığını düşünelim. Bu aşamada teoride alınan kararın rasyonel olduğunu söyleyebiliriz ve rasyonel bir ahlâk yaratıldığından söz edebiliriz. Ancak yine de o toplumdaki insanlar için hırsızlığın objektif olarak kötü olduğunu gösteremeyiz. Yani hırsızlık topluma zarar verdiği için kötüdür. Daha başka bir gerekçe ile değil. Bu nedenle toplumun birçok üyesi yeri ve zamanı uygun olduğunda, yakalanmayacağından emin olduğunda hırsızlık yapmayı kendi çıkarı için daha rasyonel bulabilir. Beklentisi ise yakalanmadan hırsızlık yapmak ve ceza almamak, diğer insanların ise sistemin devamı için hırsızlık yapmamaları olabilir.

Allah ve Objektif Ahlâk

İlk olarak Allah yoksa objektif iyi ya da kötü gibi kavramlar ile insani değerlerden söz etmenin mümkün olmadığı söylenmelidir. Bu durumu 'Allah yoksa objektif ahlâkî değerler ve görevler yoktur' şeklinde ifade edebiliriz. Yukarıda kısaca değindiğimiz bu iddiaya göre 'iyi' ve 'kötü' ancak bir referansla kullanabileceğimiz kavramlardır. Bir eylem veya davranış hiçbir kritere dayanmadan 'iyi' veya 'kötü' olarak nitelendirilemez. Örneğin Allah'a ve dine inanmayan biri tecavüzün kötü bir davranış olduğunu neye dayanarak iddia edebilir? Şayet evren ve yaşam tesadüfler sonucu ortaya çıkmış şeylerse yani hem biz insanlar hem de evrendeki her şey amaçsız atomların rasgele bir araya gelmelerinden meydana gelmişsek değerlerden bahsedebilir miyiz? Ya da neden bir eylem iyi veya kötü kavramlarıyla tanımlansın? Burada dikkat çekilmeye çalışılan iyi ya da kötü görülen bir eylemin yapılıp yapılmaması değil, bilinçsiz atomlardan hareketle bu gibi kavramların oluşturulmalarının mümkün olmadığıdır. Örneğin ateist biri Allah yok ama ben iyi işler yapıyorum diyemez. Çünkü Allah yoksa iyi bir şey de yoktur doğada. İyi bir sıfattır; eyleme atfedilen bir isimdir. Doğal olarak bu tür bir iddiaya 'kime göre, neye göre' diye sormamız icap eder. Allah'ın dışarıda tutulduğu bir denklemde ancak 'subjektif iyi' ve 'subjektif kötü'den söz edebiliriz. Yani bize veya bir grup insana göre 'iyi' ve 'kötü'den söz etmek mümkündür.

Burada dediğimizin yanlış anlaşılması için bir hatırlatma yapmak istiyoruz. Allah yoksa objektif ahlâktan, objektif iyiden, objektif kötüden söz edemeyiz demek din-darlar daha ahlâklı demek değildir. Burada ahlâkî eylemlerin gerçekten de objektif bir şekilde ahlâkî olarak değerlendirilmesi için neye ihtiyacımız olduğunu tartışıyoruz. Kimin daha ahlâklı olduğu sorusu ise bu kitabın ilgi alanına girmemektedir. Örneğin insan gözünü Allah yaratmıştır diyen biri Allah'a inananların inanmayanlardan daha iyi gördüğünü iddia etmez. Bir kişi Allah'a inmadan da ahlâklı olabilir ama Allah hiç olmadan bir şeyin objektif olarak iyi ya da kötü olması dolayısıyla objektif ahlâktan söz edilmesi mümkün değildir. Bir ateist bir inanandan daha ahlâklı da olabilir. Ancak bir ateistin daha ahlâklı davranıyor olması ahlâkı Allah'tan bağımsızlaştırmayacağı gibi ateistin de tutarlı bir tavır sergilediğini göstermez.⁶⁰

Allah yoksa objektif ahlâkî değerler ve görevler yoktur denildiğinde bu noktada objektif ve sübjektif arasındaki farka dikkat çekmekte fayda var. Bilindiği gibi objektif denildiğinde kişisel görüşlerimizden bağımsız olanı, sübjektif dediğimizde ise tam anlamıyla kişisel görüşlerimize veya toplumun kabullerine bağlı ve kişiden kişiye göre değişebileni anlıyoruz. Dolayısıyla objektif ahlâkî değerlerin olduğunun ifade edilmesiyle insanların kişisel görüşlerinden bağımsız olarak iyi ve kötünün var olduğu söylenmektedir. Ahlâkın objektif olması demek bir şeyin insanlar o şeye inansa da inanmasa da onun yanlış ya da doğru olması demektir. Diğer bir deyişle, adam öldürmek, çalmak, tecavüz etmek gibi eylemler biz onlara inanmasak da yanlış, fedakârlık gibi eylemler ise

60 Enis Doko, 'Aksiyolojik Argüman', s. 108.

doğrudur. Mesela Hitler savaşı kazanıp, herkesin beynini yıkayıp, insanları Yahudi soykırımının doğru olduğuna inandırsaydı bile, yine de soykırım yanlışsa o zaman ahlâk objektiftir. Yani inanan kişilerden bağımsız olarak iyi ve kötüden söz edebiliriz. Buna göre ahlâk insanın icat ettiği bir şey değildir.⁶¹ Yine aynı şeyin yıllardır Ortadoğu'nun kanayan yarası olan İsrail ve Filistin arasındaki insanlık dışı manzaralar için de söylenmesi mümkündür. Örneğin İsrail devleti her türlü ekonomik, siyasi, medya ve kitlesel iletişim araçları gibi küresel güçlerini kullanarak gerçekleştirdiği pek çok insanlık dışı ve orantısız güç kullanımını haklı gösterecek şekilde hepimizi inandırıp ikna edebilir. Ancak bu, zamanında kendilerine uygulanan zulmün bir benzerini aynı topraklarda yaşayan insanlara uyguladığı gerçeğini değiştirmez.⁶²

61 William Lane Craig, *On Guard*, s. 130-131.

62 İsraili insan hakları örgütü B'Tselem, 2009 yılına kadar son 20 yılda İsrail-Filistin çatışmaları sırasında 7398 Filistinli ve 1483 İsrailinin hayatını kaybettiğini belirledi. Örgüt verilerine göre, son 20 yılda İsrail güvenlik güçleri, en az 1537'si çocuk 7398 Filistinliyi öldürdü. 2009, en fazla Filistinlinin öldüğü yıl olarak kayda geçirildi. B'Tselem'e göre, bu yıl içinde 315'i çocuk olmak üzere 1033 Filistinli öldürüldü. Bu ölümlerin çoğu, Gazze'deki operasyon sırasında meydana geldi. Yine sadece İsrail Savunma Kuvvetleri'nin 8 Temmuz 2014'de Gazze Şeridi'nde Filistinli sivillere yönelik başlattığı ve Filistin sınırları içerisinde gerçekleştirilen kara, hava ve deniz operasyonlarını içeren askerî harekât sonrası on binlerce Filistinli Gazze'den sürülerek Birleşmiş Milletlerin kontrolündeki 6 okula sığınmak zorunda kaldı. İsrail ile Hamas arasında elli gün boyunca yaşanan çatışmalar sonucunda, İsrail ordusunun havadan, denizden ve karadan gönderdiği füzelerle hastane ve okul binaları da dâhil olmak üzere binlerce hedef vuruldu, yüzlercesi çocuk olan 2200'den fazla Filistinli hayatını kaybetti. 18.000 ev tahrip edildi ve 100.000'den fazla Filistinli evsiz kaldı. Gazze Şeridi'nden çoğunlukla sivillerin yaşadığı İsrail tarafına atılan füzeler sonucunda biri dört yaşında bir çocuk olmak üzere beş sivil hayatını kaybetti. Çatışmalarda 67 İsrail askeri hayatını kaybetti. Kaynak: www.btselem.org

Allah ve Ahlâkî Eylemlerin Rasyonel Temeli

Allah olmadan ahlâkî eylemlerin rasyonel bir temele dayandırılması mümkün gözükmemektedir. Çünkü yapılan eylemin rasyonel bir temele dayandırılabilmesi için Allah'a ve dine ihtiyaç vardır. Ahlâkî değerleri düşündüğümüzde geleneksel olarak ahlâkî değerler en iyiyi yani Allah'ı temel alır. Ama şayet Allah yoksa ahlâkî değerlerin bir temeli kalır mı? Allah yoksa insanların ahlâkî açıdan bir değerinin olduğunu düşünmek için geçerli bir sebep var mı? Ateizmin en popüler şekli natüralizm yani doğalcılıktır. Doğalcılık bize doğa dışında bir gerçeklik olmadığını söylerken aynı zamanda var olan her şeyin ancak en iyi bilimsel teoriler ile açıklanabileceğini savunur. Ancak bilim ahlâkî açıdan tarafsızdır; bir test kabında ahlâkî değerler bulamazsınız. Bu durumda doğalcılık anlayışı açısından ahlâkî değerlerin aslında var olmadığı ve tüm bunların insanlar için bir yanılsama olduğu sonucu çıkmaktadır.⁶³

Allah yoksa objektif ahlâkî değerler için bir temel kalır mı? Ateist bakış açısına göre insanlar yalnızca hayvandır ve hayvanların diğerlerine karşı ahlâkî yükümlülükleri yoktur. Bir aslan bir zebraı öldürdüğünde, zebraı öldürmüş olur, fakat cinayet işlemiş olmaz. Kocaman bir köpek balığı dişisiyle güç kullanarak çiftleştğinde, güç kullanarak çiftleşmiş

63 William Lane Craig, **On Guard**, s. 131.

olur fakat tecavüz etmiş olmaz. Çünkü onlar için olayların ahlâkî boyutu yoktur. Ne yasaklanmışlardır ne de yükümlülükleri vardır.⁶⁴

Ahlâkın dinden dolayısıyla Allah'tan bağımsız olamayacağı ifade edildiğinde bu inanca yönelik getirilen eleştirilerin başında insanların ahlâklı davranmak için Allah'a ya da dine inanmalarına gerek olmadığı, pekâlâ inançsız yani ateist birinin de ahlâklı olabileceği iddiası gelmektedir. Buradaki problem söz konusu iddiada bulunan kişilerin ahlâkî değerlerin kökenini sorgulamamalarından ve bir yaratıcı olmasa da söz konusu ilkelerin insanlar tarafından bilinip uygulanabilir türden değerler olduğuna inanmalarından kaynaklanmaktadır. Elbette inançsız bir kişi de pratik açıdan ahlâklı olabilir. Yani başka bir ifadeyle bir kişinin ahlâklı davranması için mutlaka Allah'a inanması gerekmez. Ancak işin teorik, basit ve yüzeysel bir 'kim daha ahlâklı' tartışmasının ötesine geçerek kökensel ve rasyonel boyutu ayrı bir pencere açmaktadır. Ahlâkın dinden bağımsız kılınamayacağı ifade edilirken şayet bir yaratıcı yoksa ahlâklı davranmanın rasyonel bir temeli olamayacağı gerçeğine dikkat çekilmektedir. Yoksa tüm inançlı insanlar ahlâklı, inançsızların tamamı ise ahlâksız şeklinde bir iddiada bulunulmamaktadır. Objektif bir ahlâktan söz edebilmek için mutlaka ahlâkın Allah gibi doğadışında bir otoriteye dayandırılması gerekir. Aksi halde ahlâkın objektifliğinden söz etmek mümkün olmayacağı gibi herkesin kendi kabulleri ve bakış açısı doğrultusunda bir ahlâkî değer ortaya koyması da kaçınılmaz olacaktır.

64 William Lane Craig, *On Guard*, s. 132.

Çoğu zaman ahlâk ile ilgili halk arasında süregelen tartışmalarda teori ile pratik birbirine karıştığı için bazı felsefeciler ahlâkın pratik yönünü tartışmaktan çekinip bu alanı sosyologlara bırakabilmektedir. Burada sosyologlar kimin ahlâklı veya ahlâksız olduğunu değilse de ahlâkîlikle ilgili fikirlerimizi tartışmalarına konu edinmektedirler. Örneğin bu bağlamda yapılan bir araştırmada halkın ateistlerin ahlâklı olup olmadığıyla ilgili görüşleri analiz edilmiş ve genel olarak insanların, ateistlerin pratik uygulamalarda daha az ahlâkî davrandıkları yönünde görüş bildirdiği görülmüştür.⁶⁵ Ahlâkın sırf teorik değil, pratik yönünün de bulunduğu bir gerçektir. Dolayısıyla doğrunun ne olduğu sorusu kadar neden doğrunun tercih edilmesi ya da yapılması gerektiği sorusu da önem kazanmaktadır. Teoride neyin doğru olduğunun bilinmesi yeterli değildir. Önemli olan teorinin pratiğe geçirilebilmesidir. Örneğin hırsızlığın kötü bir eylem olarak görülmesinin insan doğasından kaynaklandığı iddia edilebilir. Ancak bir çanta dolusu paranın bulunması durumunda bu çantanın neden sahibine verilmesi gerektiği üzerine verilecek olası cevapların makul olabilmesi için din ve ahiret inancının önemi inkâr edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeptendir ki Kant ahlâkî teolojisinde Allah ve ahiret inançlarını postüla⁶⁶ olarak koymuştur. Ahiretin varlığı hakkındaki bilgiye ise din olmadan ulaşabilmek mümkün değildir. Öte taraftan Allah ile

65 'Atheists believed to be less moral, says study', BBC internet sitesi, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-40856942>, 7 Ağustos 2017.

66 Teorik olarak ispat edilemeyen; düşüncenin akışında varlığı zorunlu olan ve geçerli sayılan önerme.

ahlâkî yasalar arasındaki bağ ancak din üzerinden kurulabilecek olduğunun unutulmaması gerekir. Allah, ahlâk ve ahiret arasında bağ kurabilmek için dine ihtiyaç vardır. Kant'ın ahlâk anlayışı deontolojik (ödev bilimi/ahlâkî) olmasına rağmen, o bile, bireysel ahlâk için Allah inancıyla beraber ahiret inancını gerekli görmüştür. Allah'ın ahirete dair bir bildirimde bulunmaması halinde insanların ahiret inancına sahip olmaları ve ahlâklarını bu inanca göre oluşturmaları mümkün değildir. Ahlâkî açıdan sadece doğru davranışın ne olduğunun bilinmesi yeterli değildir. Çünkü esas olan neden doğru davranışın tercih edilmesi gerektiği yani pratik anlamda ahlâkî uygulamanın mantığıdır. Bu ise ancak Allah, din ve ahiret bağlantısı ile mümkün hale gelebilir.

Bu konuda altı çizilmesi gereken bir nokta da şudur. Ahirette insanların alacağı ceza veya ödüller tek başına bir motivasyon aracı olarak görülmemelidir. Elbette bu tür bir motivasyon son derece önemlidir. Benzer bir şekilde insanların kamera ya da radar bulunan noktalarda daha dikkatli olduklarını inkâr etmek mümkün değildir. Yani insan fitratı gereği cezadan kaçmak ve ödüllendirilmeyi istemektedir. Ancak Allah'ın ve dinin ahlâkla ilişkisi bu tür bir motivasyonla sınırlı değildir. Allah aynı zamanda insanı doğası gereği ahlâka yatkın yaratmıştır. İnsan doğuştan bazı eylemleri sergilemeye daha yatkındır. Yani Allah hem insan doğasını ahlâka uygun yaratmış hem de gönderdiği vahiy ile onu ahlâklı davranmaya motive etmiştir.

İnsanın ahlâka yatkın yaratıldığını kanıtlayan çalışmaların başında Yale Üniversitesi'nden psikolog Paul

Bloom, Karen Wynn ve Kiley Hamlin'in yürüttüğü çalışmalar gelmektedir. Bu isimler John Locke gibi felsefecilerin veya Freud gibi psikologların iddia ettiklerinin aksine dünyaya ahlâkî eğilimlerle geldiğimizi göstermeye çalışmışlardır. Nitekim çalışmalarında önemli başarılarla imza atmayı başarmışlardır. Bu deneylerde henüz konuşamayan çocuklar belirli senaryoları izlemekte ve belirli seçimler yapmaktadır. Çalışmalarda henüz konuşamayan hatta bazen işaret bile edemeyen çocukların seçilme nedeni çocukların henüz sosyalleşmemiş olduklarından emin olmaktır. Böylece araştırmacılar, çocukların senaryolara tepki verirken ailelerinden öğrendiklerini değil doğuştan eğilimli olduklarını yaptıklarından emin olacaklardır. Sonuç olarak bu deneylerde çocukların ezici çoğunluğu haksızlığa uğrayan kukla ile empati kurmuş, onu korumuş veya sevmiştir. Senaryo icabı olarak kötü davranan ve hile yapan kuklalar ise çocuklar tarafından cezalandırılmıştır.⁶⁷ Bloom ve arkadaşları tarafından yürütülen bu araştırmalar çığır açıcı bir etki yaratmayı başarmıştır. Adam Smith ve Thomas Jefferson gibi düşünürlerin ortaya attıkları ancak ispatlayamadıkları doğuştan ahlâkî bir eğilimle yaratıldığımız iddiası böylece somut bilimsel destek bulmuştur.⁶⁸

67 Paul Bloom, "The Moral Life of Babies", 5 Mayıs 2010, Kaynak: <https://www.nytimes.com/2010/05/09/magazine/09babies-t.html>.

68 Michael Shermer, **The Moral Arc**, Henry Holt and Company, New York, 2015, s. 44.

Ahlâkî Değerler Kendiliğinden Oluşabilirler mi?

Din felsefecisi William Lane Craig'in de dikkat çektiği gibi bazı ateistler adalet, merhamet, sevgi gibi kimi ahlâkî değerlerin öylece kendiliğinden herhangi bir temele ihtiyaç duymadan var olduklarını iddia edebilmektedirler. Esasen bu bakış açısına göre objektif ahlâkî değerlerin varlığı kabul edilirken bu değerlerin Allah'a dayandırılması reddedilir. Ancak adalet, sevgi, merhamet ve benzeri kavramların kendiliğinden var olduğunun anlaşılması oldukça zordur. Üstelik bu gibi ahlâkî değerlerin kendiliğinden var olduğu kabul edilse de bu gibi değerlerin insanlar için ahlâkî yükümlülükler oluşturduğunun göstergesi de yoktur. Kendiliğinden oluşmuş bir şeyin birey olarak benim üzerimde neden bir yaptırım gücü olsun? Böyle bir yükümlülüğü bana dayatacak olan kim ya da ne? Bununla birlikte şayet adalet, merhamet ve sevgi gibi ahlâkî değerlerimiz öylece kendiliğinden oluşurlarsa, ahlâkî zaafılar olarak tanımlanabilecek açgözlülük, nefret, kibir, ihtiras, nankörlük ve bencillik gibi zaafılar da öylece kendiliğinden oluşmuş demektir. Bu durumda birey olarak benim kendiliğinden oluşmuş bu ahlâkî ve ahlâk dışı diye tanımladığım kavramların sadece ahlâkî olan kısmını görev edinerek yaşamam gerektiğine dair temelim nedir?⁶⁹

69 William Lane Craig, **On Guard**, s. 136-138.

Ateist bakış açısına göre her şeyin tesadüfler sonucu kendiliğinden oluştuğu dikkate alındığında insanların eylemlerinin ahlâkî sorumluluğunu üstlenmelerini gerekli kılacak bir temel olmadığı gibi örneğin Hitler gibi yaşamakla Hz. Muhammed gibi yaşamak arasında da bir fark kalmamaktadır. Üstelik bu şekilde bir yaşam algısında insanın daima kendi menfaatine olanı gözetmesi ve anlık haz ve zevklerini her türlü değer üzerinde görmesi de gayet doğal olacaktır. Ben neden kendi menfaatime olan bir şey söz konusuysen başkasını da düşünmeliyim? Neden daha fazlası mümkünken olanla yetinmeliyim? Neden kötülöklere güzellikle karşılık vermeliyim? Ya da neden zayıfı ezmeliyim? Neden paylaşp yardımlaşmalıyım? Neden başkaları tarafından belirlenmiş ahlâkî ilkeleri dikkate almalıyım? Kendi ahlâkî kriterlerimi yaratamaz mıyım? Bir başkasının benden daha doğru olduğunun ölçüsü nedir? Bu gibi soruları çoğaltmak mümkündür. Anlaşılması gereken şey Allah olmadan objektif bir ahlâkın var olamayacağı ve ahlâkî değerleri Allah ve din olmadan rasyonel bir şekilde temellendirmenin çok güç olduğudur.

Ahlâkî değerler kendiliğindense, objektif iyi ve kötüden söz edilemeyeceği pek çok meşhur ateist tarafından da itiraf edilmiştir. Jean Paul Sartre, Friedrich Nietzsche, Bertrand Russell, Richard Dawkins ve Michael Ruse gibi modern dönemlerin ünlü ateistleri Tanrısız bir evrende objektif ahlâkî önermeler olamayacağını söylemişlerdir. Örneğin Sartre'a göre Tanrı olmadığı için insanın hiçbir içsel değeri yoktur. Ahlâk dâhil tüm değerleri insan kendisi

yaratmıştır. Nietzsche'ye göreyse sadece Tanrı gerçekse ahlâkın gerçekliği vardır ve ahlâk, Tanrı'ya inanıp inanmama-
 makla ayakta kalır ya da yıkılır. Russell'a göre de nesnel ahlâkî önermeler yoktur ve ahlâk toplumun birey üzerin-
 deki baskısından kaynaklanır. Yine örneğin ünlü ateist bi-
 yolog Richard Dawkins'e göre: "Gözlemlediğimiz evren,
 temelinde, tasarım olmayan, amaç olmayan, iyi ve kötü
 olmayan, kör acımasız bir umursamazlık dışında hiçbir
 şey olmayan bir evrenden beklediğimiz tüm özelliklere
 sahiptir." Bilim felsefecisi Michael Ruse ve sosyobiyoji-
 nin babası kabul edilen Edward Wilson'a göre ahlâk bi-
 zim çoğalmaya yönelik amaçlarımızı güçlendirmek için
 oluşmuş bir adaptasyondur. Anladığımız haliyle ahlâk, iş
 birliği yapmamız için genlerimiz tarafından oluşturulan
 bir illüzyondur.⁷⁰ Bertrand Russell'a göre gerçekte iyi-kötü
 bilinci eğitimin bir ürünüdür. İnsanların büyük çoğunlu-
 ğunda bu bilinç eğitimcilerin istek ve yönlendirmelerine
 göre aşılır ve ahlâkla amaçlanan şey kendi isteklerimi-
 zin evrensel önemde olduğunu göstermektedir.⁷¹ Russell'a
 göre değerler konusundaki farklılıklar hakkında objektif
 bir karar vermek mümkün değildir. Çünkü bu farklılık-
 lar beğeni farklılığıdır. Dolayısıyla hiçbir objektif ger-
 çeğe dayanmamaktadırlar. Russell'ın görüşünü şu şekilde
 savunduğu görülür:

Savunmakta olduğum kuram, değerlerin "öznelliği" diye
 anılan öğretinin bir biçimidir. Bu öğretiye göre, değerler
 konusunda ayrı düşünen iki kişi arasında, gerçeğe ilgili

70 Enis Doko, 'Aksiyolojik Argüman', s. 113-114.

71 Bertrand Russell, **Din ile Bilim**, çev: Akşit Göktürk, Yapı Kredi Yayın-
 ları, İstanbul, 2005, s. 163-164.

bir anlaşmazlık değil, bir beğeni ayrılığı vardır. Bir kimse “midye iyidir” derken, başka biri de “bence kötüdür” derse, ortada tartışılacak hiçbir şeyin olmadığını görürüz. Sözünü ettiğimiz kuram değerler konusundaki bütün ayrılıkların buna benzer olduğunu ileri sürer, oysa biz midyeden daha önemli görünen konular için böyle bir şeyi hiç düşünmeyiz. Bu görüşü benimsememizde başlıca dayanak, şunun ya da bunun başlı başına değerli olduğunu kanıtlamakta sağlam bir kanıt bulabilmenin güçlüğüdür. Hepimizde bir görüş birliği olsaydı, değerleri sezgiyle kavradığımızı inanabilirdik. Bir renkkörüne çimenin kırmızı değil yeşil olduğunu kanıtlayamayız. Ama ona, bütün insanlarda bulunan bir ayırt etme gücünden yoksul olduğunu türlü yollardan kanıtlayabiliriz; öte yandan, değerler konusunda böyle kolaylıklar yoktur, hem anlaşmazlıklar renkler konusundakinden çok daha fazladır. Değerler konusundaki ayrılıkları karara bağlamak için başvurulabilecek bir yol hayal bile edilemez, dolayısıyla, bu konuda benimsemeye zorlandığımız sonuç bu ayrılıkların bir beğeni ayrılığı olduğu, hiçbir nesnel gerçeğe dayanmadığıdır.⁷²

Ahlâk konusunda aklın belirleyici olduğu ve vahye ihtiyaç olmadığını iddia edenlerin önünde iki engel olduğu görülmektedir; biyolojik alt yapımız ve toplumsal şartlanmalarımız. Russell ahlâkın tamamen eğitimle ilgili olduğunu söylerken buna inancını belirtmektedir. Bu durumda evrimden ve sosyolojik şartlanmalardan bağımsız bir tasavvurda bulunmak mümkün değildir. Örneğin Aristoteles, Politika adlı eserinde köleliğin akla ne denli yatkın olduğunu savunur. Köleleri kullanma ile hayvanları evcilleştirme arasında benzerliğe dikkat çeker. Yine

72 Bertrand Russell, *Din ile Bilim*, s. 167. Ayrıca bakınız: Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir?* s. 78-79.

Aristoteles'e göre doğadan çıkan kanıtlar erkek ve kadının eşit olmadıklarını göstermektedir. Erkekle dişi arasında, erkek doğadan üstün, dişi ise aşağı ve uyruktur. Bundan dolayı iki insan topluluğu arasında, zihinle beden ya da insanla hayvan arasındaki kadar geniş bir ayrılık olan her yerde, işleri bedenlerinin kullanımından ibaret kalan ve kendilerinden daha iyi bir şey beklenemeyecek olanlar doğadan köledirler. Üstelik bu kişiler için yönetilmek ve uyruk olmak daha iyidir. Köleliğin doğaya aykırı olmayan doğal bir kurum olduğunu söyleyen Aristoteles'e göre bazı insanlar doğuştan yetkin akıldan yoksundurlar.⁷³ Aristoteles'e göre gerçekten kölelerle evcil hayvanlar aşağı yukarı aynı işe yararlar. Her ikisi de bedenlerinin gücü ile yaşamamız için zorunlu olan gereksinimlerimizi giderirler. Aristoteles'e göre nasıl ki kağı ve saban üretimde kullanılan cansız bir araçsa öküz ve köle de canlı bir üretim aracıdır. Özetle köle canlı bir araç, araç cansız bir köledir diyen Aristoteles, öküzü yoksulların kölesi olarak görürken, köleyi de varlıklıların öküzü gibi görmektedir.⁷⁴

Platon da Gorgias adlı eserinde benzer görüşleri dile getirir.⁷⁵ Eğer akılla tek başımıza her doğruyu bulabilecek olsaydık söz konusu düşünürler muhtemelen bunu başardı. Biyolojiden siyaset felsefesine, etikten, astronomiye kadar her alanda fikir yürütmüş düşünce tarihinin bu büyük isimlerinden ve onların akıllarından şüphe edemeyiz. Ama insan akıl yürütürken içinde yaşadığı toplumun

73 Aristoteles, **Politika**, çev: Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 13-14.

74 Aristoteles, **Politika**, s. 12.

75 Bakınız: Platon, **Gorgias**, Say Yayınları, İstanbul, 2011.

etkisinden kurtulamaz. Dolayısıyla aklın tek başına rehber olabileceği iddia edilemez. Benzer örnekler de verilebilir. Örneğin Arthur Schopenhauer kadın karakterinin akıl yürütmedeki eksiklikleri olduğunu iddia ederek adalet duygusunun gelişmediğini söyler. Freud kadınların fazla duygusal olduğunu, rasyonel düşünme melekesine sahip olmadığını, etikle ilgili konularda erkeklerle kıyaslanamayacağını söyler. Hatta feministlerin eşitlik iddialarına mutlak karşı çıkılması gerektiğini savunur. Bu nedenle ömrü boyunca feministlerin tepkisini toplamıştır. Hatta psikanaliz bu nedenle kadın karşıtı olmakla suçlanmıştır.⁷⁶ Şayet bu sözler günümüzde söylenmiş olsaydı muhtemelen söz konusu düşünürler ciddi anlamda protesto edilip geri kafalılıkla suçlanırlardı. Görüldüğü gibi pek çok önde gelen düşünür de dâhil olmak üzere insanlar akıl yürütürken içinde yaşadıkları toplumun etkisinden kurtulamazlar. Zamanın düşünce kalıplarından kurtulmak düşünüldüğü kadar kolay olmamaktadır. Bu durumda insanlar kendi toplumsal normlarının mutlak doğru olduğunu sorgulamayacaklardır.

Şimdi tekrar ahlâkî normların uygulanmasındaki motive edici unsurlarla ilgili tartışmaya geri dönelim. Ateistik görüşte insan hayatı ölümle noktalandığından, kendini feda etme gibi ahlâksal davranışlar akılcı değildir. Örneğin bir itfaiyecinin iki kişiyi kurtarmak için hayatını feda ettiğini ve patlamada öldüğünü düşünelim. Böyle birisi kahraman olarak gösterilse de ateist bakış açısından

76 Judith Kegan Gardiner, 'Feminism and Psychoanalysis,' **The Freud Encyclopedia: Theory, Therapy, and Culture**, Editör: Edward Erwin, Routledge, New York, 2002, s. 195.

yaptığı şey saçma bir fedakârlıktır. İtfaiyeci bunu yaparak tek önemli şeyi olan hayatını kaybetmiştir. Şayet bu dünyadan sonra bir yaşam yoksa o zaman yukarıda da dikkat çekildiği gibi Hitler veya Hz. Muhammed gibi yaşamak arasında da bir fark yoktur. Sonunda herkes ölüp yok olacaksa neden insanlar sadece kendi yararlarına olacak şeyleri tercih etmesinler? Allah yoksa rasyonel olan, her durumda sadece kendi yararımıza olacak şeyleri seçmemizdir. Zararımıza olabilecek şeyleri yapmamızı gerekli kılacak şey nedir?

Doğa dışında bir gerçeklik yoksa doğru ile yanlış arasında bir fark kalmaz. Bu bakış açısında ahlâk illüzyon olduğuna göre, kötü veya iyi diye bir şey yoktur. Bu bakış açısında Hitler ve Nazilerin yaptığı soykırımda yanlış bir şey yoktur. Aynı şekilde Fransızların Cezayir'de 1,5 milyon Müslümanı katletmesinde de bir sorun yoktur. Biz aksini düşünebiliriz, ama eğer doğa dışında bir referans noktamız yoksa bizim düşüncemizi bu tür eylemlerin doğru olduğunu düşünen birinden üstün yapan bir şey yoktur. Eğer ahlâkî yasaları oluşturan bir yasa koyucusu yoksa uyulması gereken herhangi bir objektif ahlâk yasası yoktur. Objektif bir ahlâk yasasının olmadığı düşünülduğünde Almanların yüzbinlerce insana uyguladığı öjenikin⁷⁷ ahlâk dışı olduğu ile ilgili bir ölçü de yoktur.

77 Öjenik, türü ya da ırkı düzeltme yöntemi olarak tarif edilebilir. Sağlıksız ceninleri ayırıp, sağlıklı ceninler yetiştirmenin yollarını arayan, bilimselliği tartışmalı bir toplumsal akım veya toplumsal felsefedir. 20. yüzyılın ilk yarısında günümüz dünyasının en gelişmiş ülkelerinden çok sayıda taraftar toplayan öjeni teorisi, sakat ve hasta insanların ayıklanması ve sağlıklı bireylerin çoğaltılması yoluyla bir insan ırkının "islah edilmesi" anlamına geliyordu. Öjeni teorisine göre, nasıl sağlıklı

Özetle Allah olmadan objektif ahlâkî değerler olamaz. Objektif ahlâkî değerler olmadıkça da bu tarz davranışların ve uygulamaların ahlâk dışı kabul edilmeleri söz konusu olamaz. Çünkü bu tür bir davranışı, kendi doğal mekanizması içinde ayıklanamayan kusurlu insanların ayıklanmasını sağlayan ve bu sayede üstün insan neslinin gelişimine katkı veren bir davranış olarak kabul eden biri, bu davranışı insanlığa hizmet üzere yapılan iyi bir eylem olarak görecektir. Bu ve benzeri durumlar, Allah'ın yokluğunda iyi ve doğrudan söz edilemeyeceği, en fazla “bana göre iyi-kötü”, “sana göre iyi-kötü” gibi bir kavramsallaştırmaya gidilebileceğini göstermektedir.

Objektif ahlâkın olmadığı iddialarına en iyi kanıt, kendimize haksızlık edildiği zaman ortaya çıkmaktadır. Çünkü ahlâkın objektifliğine inansın ya da inanmasın herkes ahlâksız bir hareketle karşılaştığında isyan etmektedir. Bu da göstermektedir ki, görece (rölatif) ahlâkî savunan biri bile pratikte buna inanmamaktadır. Çünkü

hayvanlar birbirleriyle çiftleştirilerek iyi hayvan cinsleri oluşturuluyorsa, bir insan ırkı da ıslah edilebilirdi. Dolayısıyla bu anlayışın, sakatların, zihinsel engellilerin ve hastalıklıların kısırlaştırılıp hadım edilmesinden, Yahudi ve Çingenelerin soykırımı uğratılmasına kadar yolu olduğu görüldü. Esasen bu uygulama bir anlamda kafanızdakine uygun insanların var olmasını diğerlerinin ise yok olmasını sağlamak için kullanılan bir yöntemdir. Örneğin engellilerin yok edilmesini, sonraki nesillerde var olmasını istiyorsanız onların üremesini engellememiz gerekir. Bu tür uygulamalar Almanya'dan önce Amerika'nın Kaliforniya eyaleti başta olmak üzere çeşitli eyaletlerde de yapılmıştır. 20. Yüzyılda pek çok eyalette çıkarılan yasalarla ıslah olmaz suçlular, tecavüzcüler, geri zekâlılar, embesiller, sara hastaları, akıl hastaları ve aciz zavallılara öjenik uygulanmıştı. 1970'lere kadar 64.000 Amerikalıya öjenik uygulandığı kaydedilmektedir. Calum MacKellar, Christopher Bechtel, **The Ethics of The New Eugenics**, Berghahn Books, 2014, s. 26-28.

görece ahlâka inanan biri de karısı ya da kocası onu aldattığında ya da parası çalındığında bu duruma ahlâksızlık gözüyle bakacak ve isyan edecektir. Bu konuda ilginç bir örnek verebiliriz. Ünlü felsefeci Luois Pojman bir sınavda kâğıtları çok iyi olmasına rağmen, görece ahlâkı savunan bütün öğrencilerine dersten kalma notu olan “F” vermiştir. Bunun üzerine öğrenciler “adaletsizlik” iddiasıyla itiraz etmişlerdir. Hiç kimse notunu kabul etmek istememiş. Pojman’ın ise itirazlara cevabı basitmiş, “Kâğıtlarınızı okurken sizin bakış açınızdan baktım olaylara (sübjektif/görece ahlâk gözüyle) ve benim ‘yeni ahlâkımda’ bu adaletsizlik değil”. Adaletten bahsetmek için objektif bir temele ihtiyaç vardır. Doğal olarak öğrenciler bu yeni ahlâk sistemini kabul etmemişlerdir.⁷⁸

78 Enis Doko, ‘Aksiyolojik Argüman’, s. 122.

İyi ve Kötü Kavramlarının Kaynağı Sorunu

Din dışında bir ahlâk tesisine teşebbüs etmek, hoşlandıkları bir bitkiyi yeniden toprağa ekmek isteyen çocukların onu köksüz bir halde koparıp, sonra da o haliyle toprağa dikmelerine benziyor. Köksüz bitki olmadığı gibi, dinî temeli olmayan gerçek ve uygulanabilir bir ahlâk da olamaz.⁷⁹

İyi ve kötü kavramlarını Allah ya da din ile ilişkilendirmeyen görüşler doğal olarak iyi ve kötü kavramlarının kaynağının insan ya da doğa olduğunu ileri sürmüşlerdir. İyi ve kötü eylemlerin insanlar tarafından bilinip bilinmeyeceği konusu İslam düşünce geleneğinde detaylıca tartışılmış konulardan biridir. Literatürde bu konu ‘husun-kubuh’ olarak ele alınmaktadır.⁸⁰ Mutezile’nin felsefesinin merkezine koyduğu bu ayrım daha sonra Abduh gibi düşünürlerce yeniden gündeme getirilmiş, İslam dünyasındaki güncelliğini korumuştur.⁸¹ Literatürde iyi ve güzel fiiller için ‘husun’; kötü ve çirkin fiiller ise ‘kubuh’

79 Tolstoy, **Din Nedir**, s. 97.

80 İlyas Çelebi, “Hüsün ve Kubuh”, **DİA**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIX, s. 59.

81 Nadirsyah Hosen, ‘Public Theology in Islam’, Editörler: Paul Babie, Brian Edgar, David Wilson, **Public Theology in Law and Life**, ATF: Adelaide, 2012, s. 64.

ifadesi kullanılır. Bu noktada taraflar arasındaki ihtilâfın şu şekilde özetlenmesi mümkündür: “Mu’tezile bir şeyin iyi (husn) veya kötü (kubh) olduğunun aklen bilinmesi gerektiğini savunur. Eş’arîlere göre, husun ve kubuh akıl ile anlaşılabilir; bir şey Allah emrettiği için iyi, yasakladığı şey de bu yasak sebebiyle kötüdür. Mâtürîdî bilginlere göre, eşyâda husun ve kubuh özellikleri vardır. Allah, iyi olanı emreder; kötü olanı da yasaklar. Dolayısıyla husun ve kubuh akıl ile de bilinebilir.”⁸²

Bu tartışmanın son derece önemli olduğunu ve sadece felsefe tarihi kitaplarına hapsedilmemesi gerektiğini gösteren hadiselerden birisi Papa 16. Benedictus’un meşhur Regensburg konuşmasıdır. İslam ile şiddeti ilişkilendirdiği için çok ses getiren ve İslam âleminde protesto edilen bu konuşmada öne çıkan noktalardan birisi Müslümanlara göre Allah’ın kötü bir eylemi iyi kılabileceği yönündeydi. Dolayısıyla Papa İslam’ın paradigmasına göre Allah’ın iyi ve kötüyü keyfi şekilde belirleyeceğine atıfta bulunmuştu.⁸³ Aslında Papa’nın izahı İslam’ın tamamı için geçerli olmamakla beraber Eş’arî okulu için geçerli sayılabilir. Gerçekten de bazı Eş’arî âlimleri iyi ve kötüyü Allah’ın istek ve emirlerine eşitlemişlerdir. Hatta yalanın sadece Allah yasakladığı için kötü olduğunu, oysa O’nun yalanı iyi de kılabileceğini iddia edenler de olmuştur. Bu kişilere göre

82 Fikret Karaman, “Husun-Kubuh”, **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 271-272.

83 Dusty Gates, ‘Why Benedict’s Regensburg Lecture Remains Relevant’, 11 Eylül 2014, <https://www.crisismagazine.com/2014/regensburg-revisited>.

Allah'ın yalan konuşmamızı emretmesi durumunda yalan söylemek iyi bir eylem halini alacaktır.⁸⁴

İnsan aklının ilâhî bir yardım olmaksızın mutlak manada evrensel karakterdeki temel iyiler ve kötüler üzerinde ittifak etmesinin beklenmesi gerçekçi değildir. Gazzâlî de fiillerin iyi mi kötü mü olduğunun sanıldığı kadar kolaylıkla anlaşılamayacağını düşünür. Ona göre bir fiilin bazen güzel bazense çirkin olarak görülebileceği ve söz konusu kavramların insanların tabiat, örf, âdet ve arzularına göre değişebileceği, bu sebeple neyin iyi neyin kötü olacağını ancak Allah'ın bileceği ve bildireceği görüşündedir.⁸⁵

İnsanlar içinde yaşadıkları topluluğun dinî ve kültürel yapısı itibariyle bazı şeyleri iyi, diğer bazılarını ise kötü olarak tanıyıp kabul edebilir üstelik bu tür kabuller toplumun genel kabullerini özümsemiş insanların akıllarını ve vicdanlarını rahatsız etmeyebilir. Tarihsel ve kültürel araştırmalar geçmişten günümüze gelen süreçte kimi toplumlarda aile içi evliliklerin yapıldığını ve günümüzde de hâlen bu geleneği devam ettiren bazı toplulukların bulunduğu göstermektedir. Eski Mısır'da Firavun sülalelerinde baba-kız, anne-oğul, kız kardeş-erkek kardeş evlilikleri yapılmış ve aile içi evliliklere gerekçe olarak, hanedana dışarıdan girecek kimselerin saltanata tehdit oluşturma ihtimali gösterilmiştir.⁸⁶ Aile içi evliliklerin birçok farklı

84 Eş'arî, *Kitâbu'l-Lum'a*'dan aktaran Murat Akın, (2018), 'Mu'tezile'ye Göre Ahlâkın Temellendirilmesinde Vahyin ve Aklın Alanları', *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi*, 18:1, s. 59.

85 Ebû Hâmid Gazzâlî, *al-İktisad fi'l-İ'tikad*, çev: Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971, s. 119-120.

86 Dursun Ayan ve Diğerleri, 'Akraba Evliliğinin Kültür Birikiminde ve Toplum Hayatındaki Bazı Görünümleri: Dil, Din ve Tıp', *Aile ve Top-*

nedeni vardı. Örneğin Meksika'nın Sierra Madre ya da Afrika'nın Teita bölgelerinde görüldüğü gibi bazı topluluklarda baba kız ya da anne oğul veya erkek kardeş kız kardeş evlilikleri sıklıkla rastlanılan ve genellikle ekonomik nedenlerle yapılan evliliklerdi. Kimi kabilelerde ise ana oğul ve baba kız evlenmelerinin aileye ve kabileye uğur getireceğine inanıldığı görülmektedir. Kimi bunu ekonomik nedenlerle yapmakta, bazıları ise kötülüklerden koruyucu olduğuna inanmaktaydı. Yine araştırmacılara göre Mısır'da prenseslerin asil kanı tahtın varislerinden başkalarına geçirmeleri kesinlikle yasaktı. II. Ramses'in bizzat kendi kızı ile evlendiğini gösteren kanıtlar buna örnektir. Tarihte zekâsı ile bilinen Kleopatra'nın da bir baba kız evlenmesinden dünyaya geldiği bilinmektedir.⁸⁷

Tüm bu kültürel farklılıklar vahyin gerekliliği konusunu yeniden gündeme getirmektedir. İnsanlar kendi başarılarına kaldıklarında veya toplumsal etkenlerin etkisi altındayken doğruyu yanlıştan ayırt edebilirler mi? Yukarıdaki örnekler doğru ve yanlışın düşünerek, salt akılla bulunabileceği konusunda ciddi soru işaretleri meydana getirmektedir. Eğer bir insan ahlâkın sübjektif olmadığına inanıyorsa, yani herkesin yaptığı eşit derecede doğrudur, bunları kıyaslayacak bir kriterimiz yok diyorsa bu tartışmadan kurtulabilir. Ancak her eylemin eşit derecede ahlâklı olmadığını düşünen herkes bu önemli sorunun

İlum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Yıl: 5, Cilt: 2, Sayı: 5, Ankara, Nisan-Haziran 2002, s. 81.

87 Dursun Ayan ve Diğerleri, 'Akraba Evliliğinin Kültür Birikiminde ve Toplum Hayatındaki Bazı Görünümleri' s. 82.

muhababıdır. Yani objektif ahlâkın varlığına inanan kişiler bu ahlâkın bilgisine de nasıl ulaşılabilirliğini sorgulamak durumundadırlar.

Bu noktada şunu da hatırlatmak gerekir. Her ne kadar insan ahlâkî eğilimlerle doğsa da toplumsal öğretiler ve gelenekler insanları yanıltma potansiyeline sahiptir. Yukarıda, farklı toplumlardan verilen örnekler bunu ispatlamaya yetmektedir. Yani bu durum Bloom'un görüşleriyle çelişmemekte, tersine Bloom'un deneylerini bebekler üzerinde yapma gerekçelerini desteklemektedir.

Dine inanmayanların ahlâkın her zaman ve her yerde değişmez doğal bir temeli olduğu yönündeki düşüncelerinin toplumların sahip oldukları farklı gelenekler göz önünde bulundurulduğunda gerçeği yansıtmadığı görülmektedir. Geleneksel dinlerin yaşanmadığı ve farklı inançlara sahip toplumlarda bir takım ahlâkî davranışların bulunuyor olmasının ahlâkın evrenselliğine delil olarak gösterildiği ve bu sebeple Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi dinlere ihtiyaç bulunmadığının ileri sürüldüğü de görülmektedir. Toplumların çok farklı âdet ve geleneklere sahip oldukları ve söz konusu geleneklerin onların tüm yaşamlarını etki altına alarak dinî, ahlâkî ve insanî inançlarını belirlediği bir gerçektir. Batı düşüncesinin en etkili yazarlarından biri kabul edilen Fransız yazar Michel Montaigne meşhur Denemeler'inde bu gerçeğe dikkat çekmiştir. Montaigne'e göre gelenekler, insanları kör edecek derecede onların akılları üzerinde egemenlik kurarlar. Ahlâk anlayışlarının değişkenliği de geleneklerin değişken oluştundan kaynaklanmaktadır. Montaigne toplumların sahip

oldukları farklı âdet ve inançların onların hem sosyal hem de ahlâkî yaşamlarını belirlemedeki etkinliği üzerine çok çeşitli örnekler verir. Montaigne, Antik Dönem doğa felsefecisi Gaius Plinius Secundus'un (23-79) "Her şeyde en etkili öğretmen adettir" şeklindeki sözüne atıfta bulunarak görüşlerini destekler.⁸⁸

Montaigne, bu görüşünü temellendirirken toplumlardaki çok farklı adet ve geleneklere dikkat çeker. Hatta bu nedenle onu kültürel rölativizmin öncüsü olarak görenler de olmuştur. Yani onun kültürlerin kendilerince doğru ve yanlış eylemler belirlemesinden yola çıkarak onun doğru ve yanlışın merkezine toplumu koyduğunu iddia edenler olmuştur.⁸⁹ Gerçekten de Montaigne bu konuda çok fazla örnek verir. Onun eserlerinde dikkat çektiği öyle toplumlar vardır ki iyi ve kötünün bu denli değişmesi okurlarda şaşkınlık yaratacaktır. Örneğin aktardığı bazı kültürlerde evlenen kişi bir tüccar ise diğer bütün tüccarlar düğüne çağrılırlar ve damattan önce gelin ile yatarlar. Konukların çok oluşu ise kadının cinsel gücü ve dayanıklılığı ile ün kazanmasına sebep olur. Soylular için de benzer bir uygulama gözetilir. Buna göre ilk gece gelin ile yatma görevi o bölgenin soylusuna aittir. Yine doğan kız çocuklarının öldürüldükleri, çocuk doğuramayan kadınların kocaları tarafından satıldığı, öldükten sonra cesetlerinin köpeklere ya da yırtıcı kuşlara yem yapılmasının arzulandığı gibi çeşitli örneklerin bulunduğunu söyler.⁹⁰

88 Michel de Montaigne, **The Complete Essays of Montaigne**, çev: Donald M. Frame, Stanford University Press, California, 1958, s. 77.

89 Mortimer Jerome Adler, **The Time of Our Lives: The Ethics of Common Sense**, Fordham University Press, New York, 1996, s. 92.

90 Michel de Montaigne, **The Complete Essays of Montaigne**, s. 79-81.

Sonuç olarak Montaigne, adetlerin yapmadığı ve yapamayacağı bir şey bulunmadığına ve doğadan geldiği iddia edilen vicdan yasalarının esasen gelenekten doğduklarına dikkat çeker.⁹¹

Bir başka Fransız düşünür Blaise Pascal da iyi ve kötünün doğasına dair bilginin göreliliğine vurgu yapar. Ona göre, İspanya ile Fransa'yı ayıran Piren dağlarının bir tarafında doğru olan bir eylem diğer tarafında yanlış olarak görülebilir. Hatta Pascal'a göre bizim 'katil' olarak gördüğümüzü bir başka toplum 'kahraman' olarak görecektir.⁹² Dostoyevski, *Karamazov Kardeşler*'de, ahlâkın Allah'tan bağımsız olamayacağını şu şekilde ifade etmektedir:

Bundan sonra insan ne yapar? Tanrı'sız ve ahiretsiz nasıl yaşar? Böyle bir şeyi ileri sürmek her şeye izin verileceğini, her şeyin yapılabileceğini savunmak değil mi?⁹³ Zaten üzüldüğüm tek şey de budur. Ya Tanrı diye bir şey yoksa? Ya Rakitin haklıysa ya bu insanlığın uydurduğu bir düşünceyse? Eğer Tanrı yoksa demek ki Dünya'nın şefi, Evren'in şefi insandır. Çok güzel bir şey doğrusu! İyi ama Tanrı olmazsa insan nasıl iyi olabilir? Sorun bu işte! Benim hep düşündüğüm budur. Çünkü eğer Tanrı yoksa o zaman insan kimi sevecek, kime karşı minnet duyacaktır? Kime övgü dolu ilâhiler okuyacaktır? Rakitin alay ediyor. Rakitin Tanrı da olmasa, insanlığı sevmenin mümkün olduğunu söylüyor. Ama bunu ancak o sümüklü oğlan ileri sürebilir. Ben öyle bir şeyi kabul

91 Michel de Montaigne, *The Complete Essays of Montaigne*, s. 82-83.

92 Alper Bilgili, 'Sosyal Etkenlerin Bilimsel Bilginin Oluşumundaki Rolünün Analizi: Kuhn ve Güçlü Program Örneği', Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013, s. 38.

93 Dostoevsky, *Karamazov Kardeşler*, çev: Leyla Soykut, Cem Yayınevi, cilt: 3-4, İstanbul, 1969, s. 252.

edemem. Rakitin için yaşamak kolay. Bugün bana, “insan haklarının genişletilmesi için uğraşırsan, daha iyi edersin. Hatta örneğin, sığır etinin pahalılaşmaması için de olsa. Böyle bir şey için uğraşırsan, insanlığa, felsefe yürütmekten çok daha büyük bir yarar sağlamış olursun!” dedi. Buna karşılık ona hemen “iyi ama Tanrı’ya inancım olmazsa, o sığır etinin fiyatını fırsat bulursan kendin yükseltirsin, her bir kuruşun üzerine bir ruble koyarak!” dedim.⁹⁴ Eğer, ölümsüz bir Tanrı yoksa dünyada iyilik diye de bir şey yoktur. Hem Tanrı yoksa öyle bir şeye gereklilik de kalmaz.⁹⁵

Tolstoy benzer bir yaklaşımla dine dayandırılmayan dünyevi ahlâk anlayışını şu sözleri ile ifade eder:

Dini akidelere dayanmayan seküler bir ahlâkın emirleri, müzikten anlamadığı halde orkestra şefi yapılmış birisinin, çalacakları parçayı çok iyi bilen müzisyenlerin karşısında ellerini sallamasından farksızdır. Olayın akışı ve daha önceki orkestra şeflerinin müzisyenlere öğretmiş olduğu bilgiler dolayısıyla, müzik belki bir müddet devam edebilir; ama müzikten zerre kadar anlamayan adamın ellerini kollarını sallaması hiçbir işe yaramayacak ve sonunda müzisyenleri şaşırtıp orkestranın ahengini bozacaktır.⁹⁶

Başka bir ifadeyle hem Tolstoy hem de Dostoyevski ahlâk anlayışlarını tamamen din üzerine bina etmişlerdir.⁹⁷ Onlara göre dinin var olmaması durumunda ahlâkın temelleri sorgulanmaya mahkûmdur. Tanrı yoksa her şey mubahtır. Bu anlamda bu Rus düşünürler ile

94 Dostoevsky, **Karamazov Kardeşler**, s. 258-259

95 Dostoevsky, **Karamazov Kardeşler**, s. 331.

96 Tolstoy, **Din Nedir**, s. 96-97.

97 Alexander Boot, **God and Man According To Tolstoy**, Palgrave, New York, 2009, s. 37.

Nietzsche arasında bir paralellik kurmak da mümkündür. Her ne kadar farklı bir yerden yola çıksa da Nietzsche de Tanrı yoksa her şeyin mubah olduğunu ‘alles ist erlaubt’ ifadesi ile savunmaktadır. Yani ateist Alman düşünürüne göre de dinin gerçek olmaması durumunda ahlâk temellerini yitirecektir.⁹⁸

Ahlâk uzmanı Richard Taylor insanların ahlâk yasalarının olmadığı bir doğal ortamda yaşadıklarını hayal ederek şu şekilde bir kurgulama yapar:

Söz konusu eylemler muhataba zarar verici olsalar bile herhangi bir hayvanın başka bir hayvana yaptığındaki durumdan daha adaletsiz veya ahlâksız değildirler. Bir kartal denizden balık yakaladığında onu öldürür, ama cinayet işlemiş olmaz. Başka bir kartal ilkinin pençelerinden balığı yakaladığında onu almış olur, ama onu çalmış olmaz. Çünkü söz konusu eylemler onlar için yasak değildir. Ve hayal ettiğimiz insanlar için de pekâlâ aynı hususların geçerli olması beklenir.⁹⁹

Aile içi cinsel birliktelik durumu ile ilgili günümüzde de çeşitli örneklerin görülmesi mümkündür. Örneğin yakın zamanda Almanyada iki kardeşin birlikte yaşamaya başlaması ve sonrasında gelişen hadiseler bu anlamda önemlidir. Bu iki kardeşin enest¹⁰⁰ ilişki sonucunda 4

98 Paolo Stellino, *Nietzsche and Dostoevsky: On the Verge of Nihilism*, Peter Lang, Bern, 2015, s. 146.

99 Richard Taylor, *Ethics, Faith, and Reason*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, New Jersey, 1985, s. 14.

100 Enest, bir kişinin kan bağı olan annesi, babası, kardeşi, amcası, dayısı, halası, teyzesi, torunları ile olan cinsel ilişkisidir. Bu durumun karşılıklı bir sapkınlıkla gerçekleşmesi mümkün olduğu gibi bir tarafın diğerini cinsel anlamda taciz ve istismar etmesi ile de gerçekleşmesi mümkündür. Ülkemizde de sanıldığı kadar üzerinde yaşandığı ancak gerek

çocukları olmuştur. Alman mahkemesi onlara hapis cezası verince çift Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine başvurmuştur. Çift savunma olarak kendilerinin yetişkin bireyler olarak kimle cinsel ilişkiye gireceklerini belirleme hakkına sahip olduklarını iddia etmişlerdir.¹⁰¹ Mahkeme toplumun ve yasaların bu tür bir ilişkiye izin vermediğini iddia ederek başvuruyu reddetmiştir. Oysa çiftin haklı olduğu bir nokta bulunmaktadır. Eğer “benim vücudum benim kararım” gibi bir ilke benimsenmişse bu durumda ensest ilişkiye de karşı çıkmak anlamsızdır.¹⁰² Nitekim 2010’da İsviçre meclisinde ensest ilişkinin cezalandırılmaması gerektiğine dair bir çalışma başlatılmış

kanunda yeri bulunmaması gerekse toplum yapısı içinde bir şekilde üzerinin örtülmesi sebebiyle pek çok bireyin cinsel anlamda mağdur edildiği bilinmektedir.

101 Kutsal Kitaplar tarafından yasaklanan ensest meselesi, Avrupa’nın hemen hemen bütün devletlerinde ve ABD’nin tüm eyaletlerinde suç olarak kabul edilmekte ve ciddi cezalarla yaptırıma bağlanmaktadır. Ancak dine dayandırılmadan seküler bir anlayışla bu yasağın temellendirilmesi mümkün değildir. Yukarıda da görüldüğü gibi tarihte de pek çok örneği bulunmaktadır.

102 Almanya’nın Saksonya eyaletinde yaşayan Patrick ve Susan, kardeş olmalarına rağmen birlikte yaşayarak 2001, 2003, 2004 ve 2005 yıllarında dört çocuk sahibi oldular. Almanya’da ensest ilişki yasalara göre suç sayılmasına rağmen ikili bu ilişkiden vazgeçmedi. Bunun üzerine ülkede yakın akrabalar arasındaki evliliğin suç olmasının gerekip gerekmediği tartışması bir kez daha alevlendi. Ensest suçunun işlendiği iddiasıyla yapılan yargılamada, çift, ilişkilerinde bir yanlışlık olmadığını savunarak, ‘kardeşler arası cinsel ilişkiyi cezalandıran’ Alman Ceza Kanunu’nun 173. maddesinin Anayasa’ya aykırı olduğunu iddia edince sorun Anayasa Mahkemesi’nin önüne gitti. Mahkeme bu konuda yapılan tartışmalar açısından son derece önemli bir karar vererek, “ensest yasağı” maddesinin Anayasa’ya aykırı olmadığını açıkladı. Bakınız: Türkan Yalçın Sancar, ‘Ensest, “Genel Ahlâk” ve Alman Anayasa Mahkemesi’nin Kararı’, TBB Dergisi, Sayı 80, (2009), s. 252.

ve Yeşillerden bir vekil yetişkinlerin kararına müdahale edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰³ Söz konusu örnek modern toplumun her zaman her konuda ileri gitmediğini göstermektedir.

Bilindiği gibi 18. ve 19. yüzyıllarda Auguste Comte gibi birçok düşünür insanlığın her alanda daha ileriye gittiğini ima eden teoriler kaleme almışlardı. Bugün bile, dilimize yerleşen deyimlerde bu düşüncenin izlerini bulabiliriz. Örneğin kaba bir davranışı ya da bir hatası sebebiyle birisine kızıldığında modern ol biraz denir. Oysa gerçekte her alanda ‘modern’ ile ‘doğru’ birbirine eşitlenemez. Örneğin Dünya savaşları, modern icatlardır. Her ne kadar tarihte Haşhaşiler’de benzer uygulamalar olduğu iddia edilse de terörizm de modern bir olgudur. Dolayısıyla insanlığın bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile daha iyiye gittiği iddia edilemez. Teknolojinin kendisinin ilerlediğine şahitlik etsek de benzer bir gelişmenin ahlâk ve diğer alanlarda gerçekleşeceğini beklemek için bir gerekçemiz yoktur. Ayrıca teknolojinin de doğrusal bir ilerleme gösterdiğini iddia etmek problemlili olabilir. Her ne kadar son 3 asırda teknolojinin doğrusal bir ilerleme gösterdiğine şahitlik etsek de insanlık tarihi buna aykırı birçok hadiseye şahitlik eder. Örneğin bu durumda piramit gibi bir yapının nasıl yapıldığını açıklamakta zorluk çekebiliriz.

103 İsviçre Senatosu’nun hazırladığı yasanın yürürlüğe girmesi halinde, aile içindeki çocukların cinsel taciz ve pedofiliyle ilgili yasalar çerçevesinde korunmaya devam edeceğine dikkat çekildi. Yeşiller partisinden bir milletvekili iki yetişkin insanın, akraba olsalar dahi, kendi rızalarıyla cinsel ilişkiye girmesinde bir sakınca görmediğini ifade ederken; Hıristiyan Halk Partisi’nden bir milletvekili ise bu kararın iğrenç olduğunu dile getirdi. Kaynak: <http://www.ntv.com.tr/arsiv/id/25160343>

Nitekim tarih boyunca insanlığın hep ilerlediğini iddia eden kişiler içinde piramitlerin insan dışı güçler tarafından yapıldığını iddia edenler de olmuştur. Buna verilebilecek en güzel örnek İsviçreli yazar Erich von Daniken tarafından ortaya atılan iddialardır. Daniken Tanrılarının Arabaları olarak Türkçeye çevrilen kitabında uzaylıların ilk insanlarla iletişime geçtiklerini ve onlara teknoloji noktasında etki ettiklerini iddia eder.¹⁰⁴ Yani bu konuda teknolojiye bile istisnalar olabilir. Ama asıl istisna ahlâkî değerler anlamında insanın hep ileri gitmediğidir. Kısacası modern olanı tümünden kötüyüp reddetmek de tümünden kutsamak da hatalıdır. Her şeyi konu konu değerlendirmek gerekir. Düşünce özgürlüğü ile nükleer silahları modern diye aynı kefeye koymak mümkün değildir. Dolayısıyla bilim ve teknoloji alanında sağlanan başarılar bir taraftan insanların daha iyi yaşamalarını kolaylaştırırken öte taraftan bilimsel faaliyetler sonucu gerçekleştirilen nükleer bir silah yüzbinlerce insan ve canlının yok olmasına sebep olabilir. Nasıl ki bilimle bilimin ortaya çıkardığı sonuçların insanlar tarafından kullanılış şekli arasında ayırım yapılmalıysa aynı şekilde dinle dinin insanlar tarafından kullanılış şekli arasında da bir ayırım yapılması gerekir.

Ahlâkî ideallerin kökeni Allah'tan geliyorsa yani Allah olmadan ahlâkî ideallerin tam anlamıyla objektif ve geçerli olmaları mümkün değilse bu durumda Allah'ın buyrukları yani vahiy ahlâkın temelini oluşturmaktadır. Kimi düşünürler ahlâkın varlığından hareketle Allah'ın

104 Erich von Däniken, **Tanrılarının Arabaları**, Varlık, İstanbul, 2004.

varlığının zorunlu olacağını ifade etmişler yani eğer ahlâkî idealler objektif ise Allah'ın varlığı zorunludur demişlerdir. Ancak bunun yerine eğer Allah varsa ahlâkî ideallerimiz objektif ve geçerlidir demek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Çünkü ancak her şeye gücü yeten, her şeyi en iyi şekilde bilen, her açıdan en yetkin olan bir Varlık varsa, O'nun iradesinin her türlü beşerî değerlendirmenin üstünde olması ve bu iradenin ahlâkın ve tüm varlığın temeli olması zorunludur. Çünkü pek çok düşünürün de dikkat çektiği gibi 'iyi' daima Allah'ın istediğinin yerine getirilmesidir. Dolayısıyla ahlâkî iyiye ulaşmanın tek yolu Allah'ın iradesine kayıtsız şartsız uymaktan geçer. Başka bir ifade ile insanların iyi olanı elde etme yolu Allah'tan aldıkları buyruklara boyun eğmeleri ile mümkün olabilir. Çünkü insanların ödevlerinin ne olduğunu tanımlayan ve belirleyen bizzat Allah'tır. Dolayısıyla tek Tanrılı dinlerin sunduğu perspektiften bakıldığında bir şey biz onu istediğimiz için ya da işe yarar bir şey olduğu için iyi olmaz, ancak Allah buyurduğu için iyi olur.¹⁰⁵ Allah yarattığını en iyi bilen ve onu buyruklarına uygun bir yaratılış üzerine var edendir. Dolayısıyla Allah'ın buyrukları sonucu öğrenilen ideal ahlâkî değerlerin insan aklı ve yaratılışı ile uyumlu olmaması düşünülemez. Bu yüzden örneğin "Bir şey Allah dediği için kötü oluyorsa, Allah kötü dediği bir şeyin iyi olduğunu söyleseydi o zaman o şey iyi mi olacaktı?" şeklindeki soru anlamsızdır. Haksız yere cana kıymanın kötü olduğunu Allah söylediği için biliyor olmamız, aynı zamanda Allah'ın aksini söylemeyecek

105 Mehmet Aydın, **Tanrı-Ahlâk İlişkisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991, s. 139-141.

kadar rasyonel ve tutarlı bir varlık olduğuna güveniyor olmamızdan kaynaklanır. Dolayısıyla Allah, insan yaratılışının kabul edemeyeceği bir şeyi iyi olarak tanımlamaz. Yarattığı ile bildirdiği arasında uyumsuzluk olmaz. Bu konu önemlidir ve İslam düşünürlerin tarafından detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Özellikle Eş'arî ve Mu'tezile düşünürleri bir eylemin Allah dediği için mi kötü olduğunu yoksa kötü olduğu için mi Allah tarafından yasaklandığını tartışmışlardır. Eş'arîler bir eylemin Allah dediği için kötü olduğunu savunurken Mu'tezile Allah'ın doğası gereği iyi olduğunu ve yasakların da kötü oldukları için Allah tarafından yasaklandığını savunmuşlardır.¹⁰⁶

İyi ve kötünün belirlenebilmesi ve ahlakın temellen-
dirilebilmesi için dinin yol gösterici ve yaptırım gücü gereklidir. Dini bildirim olmadan iyi ve kötünün ne olduğunu mutlak anlamda bilmemiz mümkün değildir. Yani bu noktada ilâhî desteğe ihtiyaç duyulmaktadır. Aksi halde herkesin içinde bulunduğu şartlar doğrultusunda iyi ve kötü tanımlamaları oluşturması mümkündür. Bu durumda ahlâkî kabul ve eylemlerin keyfileştirilmesi kaçınılmaz olur. Doğası bozulmamış insan fitratının, aklının ve vicdanının doğru ve yanlış arasında büyük oranda ayırım yapabilmesi mümkün olabilir. Bunun nedeni ise Allah tarafından yaratılan insan ile ahlâk kuralları arasında doğal bir uyum bulunmasıdır. Dolayısıyla dini bildirimler olmasa da doğası bozulmamış bir insan kendi içinde birçok konuda doğru ile yanlış ayırt edebilir. Ancak bu konuda geçerli ve sağlam bir dayanağının olması

106 George Hourani, *Islamic Rationalism*, Clarendon, Oxford, 1971, s. 12.

yani içten gelen sesini destekleyecek bir ilâhî bildirim bulunması gerekir ki ayrımlarında ne oranda isabetli olup olmadığından emin olabilsin. Çünkü insan yanılabilen, nefsi istek ve arzuları doğrultusunda hareket edebilen, iradesine yenik düşerek hatalar yapabilen, pek çok yanlış eylemini çeşitli gerekçeler ile meşrulaştırabilen ve kendine her konuda bahaneler üretebilen bir varlıktır. Tam da bu ve benzeri özellikleri sebebiyle insan, doğru ve yanlış arasında sağlıklı bir ayırım yapabilmek için dini bildirimlere muhtaçtır.

Ahlâkın dine dayandırılması görüşüne karşı çıkan ve ahlâkın temelinin insan ya da doğa olduğu görüşünü savunanların bir kısmının bu konuda antik dönem filozoflarının ahlâk anlayışlarından örnek vermeye çalıştıkları görülür. Bazı antik dönem filozoflarının ahlâkî bir hayat idealinde bulunduğu gerçek olmakla birlikte bu ideallerin pratik hayata yani insanların geneline yansımaları pek mümkün olmamış ve bu idealler daha ziyade teorik düzeyde kalmıştır. Zira antik dönemdeki uygarlıkların hemen hepsinde insan tabiatı ve ahlâkî yapısına uygunsuz pek çok aşırılığın var olduğu bilinmektedir. Zengin ve soyluların her defasında haklı olduğu, köleleştirilen başka milletlerden insanların zulüm ve işkencelere maruz bırakıldıkları, aşırı muhtaç insanlar varken seçkinler sınıfının zevk ve sefa içinde yaşadığı, cinsel sapkınlıkların, ihtiras ve katliamların kol gezdiği hatta köleleştirilmiş insanların zevk için arenalarda aslanlara parçalatıldığı toplumların sahip olduğu bunca çarpıklığa rağmen dine ihtiyaç duymadan da ahlâklı olunabileceği savunulurken örnek

olarak gösterilmeleri de kayda değer değildir. Ancak bu noktada şunu belirtebiliriz ki her ne kadar sonradan kaynağı ile arasına mesafe girse de eski Yunan düşünürlerinin ilâhî dinlerden etkilenmiş olmaları muhtemeldir. Hatta Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi Yunan düşünürlerinin monotheist oldukları bilinmektedir. Yani bu düşünürler bugün anladığımız anlamda bir Allah inancına sahip olmayıp daha kısıtlı bir Tanrı inancına sahip olsalar da monotheist yani tek Tanrıcı filozoflar olarak bilinmektedirler.¹⁰⁷

107 Janet Soskice, 'Christianity, Trinity, and the One God', **Monotheism and Its Complexities**, Editörler: Lucinda Mosher, David Marshall, Georgetown University Press, Washington, 2018, s. 138.

Ahlâkî Değerler ve Biyolojik Evrim

Kimi ateistlerin ahlâkî değerlerimizin biyolojik evrimin bir sonucu olarak zaman içinde tesadüfi evrimsel süreçlerle geliştiğini iddia ettikleri görülür. Aslında bu iddia son derece temelsiz ve aynı zamanda bilimsel olmayan felsefi bir iddiadır. Çünkü tesadüfi süreçlerle oluşmuş bir değer pekâlâ farklı şekilde oluşması da mümkündür. Örneğin evrimsel sürecin film karelerini geriye doğru sardığımızı ve sürecin tekrardan başladığını hayal edelim. Böyle bir durumda şu an mevcut bulunan ahlâkî değerlerden çok daha farklı değerlerin oluşması kaçınılmaz olacaktır. Çünkü sürecin mevcut şekilde kendini tekrar edeceği ile ilgili bir garanti bulunmamaktadır. Dolayısıyla tesadüfi evrimsel süreçlerin doğru olanda isabet ettiğinin bir ölçüsü bulunmamaktadır. Aksine eğer ahlâkî değerlerimiz evrim tarafından şekilleniyorsa, onlara hiçbir şekilde güvenemeyiz. Çünkü evrim hayatta kalmayı amaçlar, doğruyu bulmayı değil. Yani ahlâkî değerlerimiz bizi kurtarma değerlerine göre seçilir, doğruluk değerine göre değil. Yine evrim güçlü olanın ayakta kalması prensibine göre işlemişse şayet zayıflara yardım etmek ya da onlara zarar vermemek gibi ahlâkî ilkelerden söz etmek de mümkün değildir.¹⁰⁸ Çoğu ateist ve seküler düşünürün ahlâkî evrimsel süreçte kazanılmış, türlerin

108 William Lane Craig, *On Guard*, s. 143.

devamına yarayan bir unsur, bir illüzyon olarak gördükleri ifade edilmişti. Bu durumun ancak Allah'ın var olmadığının düşünüldüğü bir senaryoda kendi içinde mantıklı bir açıklama olduğu kabul edilebilir. Mantıklıdır ancak bu durumda ahlâk tümünden temelsiz kalır. Birilerini öldürmenin türlerin devamına katkı sağlayacağı bir senaryoda öldürmenin ahlâkî ya da doğru olmayacağı düşünülemez. Yani yukarıda da bahsettiğimiz gibi, evrimin tek başına ahlâkın rehberi olması durumunda ancak subjektif bir ahlâktan söz edebiliriz. Bu subjektif bir ahlâk olmakla beraber bize objektifmiş gibi görünecektir. Ancak felsefi sorgulama bizi bu yanılsamadan kurtaracaktır.

Bazı seküler düşünürler bu gerçeği görerek kendi ahlâklarını oluşturmaya çalışmışlardır. Örneğin sosyolojinin babası kabul edilen Auguste Comte'un "insanlık dini" oluşturma çabası bunun ürünüdür. Comte dinsiz bir toplumun yaşayamayacağını bilir ve bunu itiraf eder. Ama Katolikliğin modern insanın sorunlarını çözemeyeceğini düşünür. Bu konuda ulaşılan çözümün empatinin ötesine geçememiş olduğu görülür. Yani "Başkalarını incitme çünkü sen onların yerinde olabilirdin" türünden bir motivasyonun insanı ahlâklı davranmaya yönlendirmede başarılı olmadığına tanıklık edebiliriz. Ancak ahlâkî değerlerin dini kökenli olmadığını iddia edenler alternatif bir açıklama sunmak durumundadırlar. Ateist düşünürler tarafından dillendirilen alternatiflerin başında gelen evrim ve toplumsal etkenler tatmin edici bir cevap oluşturmakta yetersizdirler. Evrimci ateistler iyi ve kötü kavramlarının evrimsel süreçte kazanıldığını belirtirler. Bu

görüşün savunucularından birisi olan, ateizmin yaşayan en büyük destekçilerinden Dawkins, daha önce de dikkat çekildiği gibi evrende hiçbir amacın, iyinin ve kötünün olmadığını söylerken sadece DNA'larımızı sonraki nesillere taşımaya çalışan makineler olduğumuzu iddia eder. Yani bize doğru gelen birçok ahlâkî hareket aslında evrime hizmet için vardır. Ateist duruşta hiçbir eylem kendiliğinden, doğası gereği doğru veya iyi değildir; olması mümkün de değildir. “Adam öldürmek kötüdür çünkü evrim bunu gerektirmektedir.” diyen biri aynı zamanda eğer adam öldürmek evrimsel açıdan daha faydalı olsaydı adam öldürmek bizim için “ahlâkî” olurdu görüşünü de kabul etmek zorundadır. Allah yoksa iyi davranış nedir? Bir Viking'e göre güçlü durup karşısındakinin canını almak olabilir. Bir dervişe göreyse can almaktansa can vermek olabilir. Hangi davranış doğru? Referansımız nedir? Allah yoksa rasyonel ve objektif hiçbir referans yok demektir.

Ahlâkî değerlerimizin biyolojik evrimin bir sonucu olarak geliştiği iddiası ancak Allah tarafından yaratılmış evrimsel bir süreç için söz konusu edilebilir. Çünkü Allah'ın yaratış sanatını icra ederken evrimsel bir mekanizmayı hatta doğal seleksiyonu araçsal sebepler olarak kullanmış olmasında dini açıdan bir sorun bulunmamaktadır. Evrimsel sürecin ardında bilinçli bir Yaratıcı olduğuna inanan ünlü biyolog, felsefeci ve teologlar vardır ve bu kişiler evrimsel süreci, Allah'ın yaratış sanatının bir şekli olarak kabul etmişlerdir. Ancak onto-genetik orijini bilinmeyen doğuştan ahlâkî özelliklerin henüz evrimci bir

açıklamasının bulunmadığı bilinmelidir. Yale Üniversitesi'nde felsefeci olan John Hare'nin de dikkat çektiği gibi ahlâk, insan hayatı için bir anlamda matematik gibi yeri olan bir olgudur. Bunun evrim teorisi ile açıklanamıyor olmasını teorinin başarısızlığı olarak algılamak da hayattaki bazı önemli olguları açıklıyor diye evrimin her şeyi açıklamak zorunda olduğunu düşünmek de hatalıdır.¹⁰⁹

109 Caner Taslaman, **Ahlâk, Felsefe ve Allah**, s. 48-49.

Ahlâkî Farkındalık

Ahlâkî farkındalık konusu bu noktada üzerinde durulması gereken son derece önemli bir konudur. Teizm açısından insanların hayvan ve bitkilerden farklı bir şekilde ahlâkî sorumluluğu ve farkındalığı bulunmaktadır. Arı ve karınca gibi bazı canlılarda da bir takım fedakâr davranışlar bulunduğu doğrudur. Ancak insanlar tarafından gerçekleştirilen fedakâr davranışların dayandığı “ahlâkî farkındalık” hayvanlarındaki fedakâr davranışlardan çok farklıdır. Örneğin canını başkaları için feda etmek gibi fedakârlığın en üst örneklerini gösteren arı gibi bir canlı ile aynı fedakârlığı gösteren bir insan davranışı dışarıdan bakıldığında aynı farkındalık duygusuna dayalı gibi görünse de gerçekte insan ve arıda bu davranışa sebep olan mekanizma farklı işlemektedir. Kendi türünden birine yardım etmek gibi arı ve insan arasındaki tamamen aynı özgeci bir davranış ele alındığında söz konusu davranışın “ahlâkî farkındalık” ile yapıp yapılmamış olması son derece önemli bir farktır. Hayatını feda edecek şekilde özgeci davranış yapan arıların bu davranışlarını, böcekbilimcilerin çoğunluğu tarafından kabul edildiği şekilde bilinçli olarak iyi, doğru, kötü ve yanlış arasındaki farkı anlayabilecek bir farkındalığa sahip olarak, bunu hissederek ve “ahlâkî seçim” yaparak değil, genlerinde kodlu olan bir özelliğin uygulanması olarak görmek daha doğru bir yaklaşımdır. Çünkü arı, “ahlâkî farkındalık” ile ahlâkî seçim yapabilse “yaşamını feda

etmemeyi” tercih etmesi de pekâlâ mümkün olurdu. İnsanların doğuştan sahip oldukları ahlâkî özellikler, genlerinde kodlu özelliklerin sonucu olarak kaçınılmaz olarak bir hedefe yönelen diğer canlılardan farklı bir şekilde “iyi-kötü, doğru-yanlış, adaletli-adaletsiz” gibi temel kavramların farkındalığıyla ahlâkî seçim yapacak bir kapasiteyi mümkün kılmaktadır.¹¹⁰ “Ahlâkî farkındalığa” dikkat çeken İngiliz din felsefecisi Richard Swinburne, konuya yaklaşımını şu sözleri ile ifade etmektedir:

İnsanlar bir olay hakkında önemli kararlar verecekleri zaman ahlâkî iyilik ve kötülük kavramlarına (bence genel manada iyilik ve kötülüğe) sahip olmalıdırlar... Allah bizi seçmemiz gereken önemli seçeneklerle karşılaştıracak ise zaten bu tip bir ahlâkî farkındalığın gelişmesini sağlayacaktır. Fakat eğer Allah yoksa, zekaya sahip olan bedenli varlıkların bu seviyeye gelmelerinin olasılığı nedir? Bu varlıklar, birçok hayvan grubunda olduğu gibi, kendiliğinden ve doğal olarak birbirlerine yardım edebilirler. Fakat bu eylemleri ahlâkî olarak iyi kapsamında değerlendirmek özgeci davranmanın ötesinde bir olgudur. Yani, Allah'ın bazı yaratıklarına, onların özgür bireyler olmaları için gerekli olan ahlâkî değerleri vermesi beklenecek bir olguyken, başka herhangi süreçlerin neticesinde ahlâkî değerlerin oluşmasını beklemek için bir sebep yoktur. Bunu şu olgu da göstermektedir; kendi türünden olan diğer hayvanlara yardım etmeye doğal olarak eğilimli birçok hayvan için ahlâkî bir değer yoktur; aslan ve kaplanların ahlâkî değerleri olduğunu veya bu değerleri geliştirebileceklerini kabul etmek için bir sebep bulunmamaktadır... Ahlâkî seçimler ahlâkî farkındalığın varlığını gerektirmektedir...¹¹¹

110 Caner Taslaman, **Ahlâk, Felsefe ve Allah**, s. 51-52

111 Richard Swinburne'den aktaran Caner Taslaman, **Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 367-368.

Kısacası insanlar tarafından ahlâkî farkındalık ile gerçekleştirilen davranışlar ile bazı hayvanlarda benzer gözükten davranışlar arasında önemli bir fark bulunmaktadır. Bu da insanın davranış ve seçimlerinin, arı ve karınca gibi sosyal böceklerde gözükten akraba seçilimi ya da karşılıklı fedakârlık örnekleri ile bazı hayvanlardaki sosyal kontrol örneklerinden radikal olarak farklı olduğunu, bu hayvanların davranışlarının altında yatanın çıkarına olanı gerçekleştirmeye yönelik bir eğilimle sınırlı olduğunu göstermektedir.¹¹² Ahlâkî farkındalık konusundaki şu yaklaşım, meselenin daha iyi anlaşılması açısından önemlidir:

Natüralist-ateist yaklaşıma sahip olanların ileri sürdüğü gibi arkasında bilincin olmadığı tesadüfen gerçekleşen evrimsel süreçlerin sonucunda “ahlâkî farkındalık” gibi çok kompleks, maliyetli ve insana has bir özelliği insanların kazandıklarının iddia edilmesi; yani dünyadaki diğer tüm canlılardan farklı olarak insanın davranışlarında “ahlâkî farkındalığın” rol oynaması gibi farklı bir çözümün tesadüfi süreçlerle ortaya çıktığı iddiası mantıklı gözükmemektedir. Fakat tesadüfü dışlayan ve insanın “ahlâkî farkındalığı”na Allah’ın planı içinde özel anlamlar yükleyen teizm açısından, diğer canlılardan farklı böylesi bir özelliğin insana yerleştirildiğini düşünmek için iyi nedenler vardır. Sonuçta insanların doğuştan sahip olduğu özellikleri sayesinde olan “ahlâkî farkındalık” özelliği; Allah’ın insanı yarattığı görüşü doğruysa beklenecek bir özellikken, ateizm doğruysa beklenmeyecek bir özelliktir. “Neden ahlâktan yoksunluk değil de ahlâkî farkındalık var” sorusu teist paradigma içinde ateist paradigmadan çok daha başarılı cevap bulmaktadır.¹¹³

112 Caner Taslaman, **Ahlâk, Felsefe ve Allah**, s. 54

113 Caner Taslaman, **Ahlâk, Felsefe ve Allah**, s. 54-55.

Ateist Oranının Yüksek Olduğu Ülkeler ve Ahlâk

Dinden bağımsız objektif ahlâkî değerlerin oluşturulmasının mümkün olmadığı iddia edildiğinde bir itiraz aracı olarak genellikle günümüz dünyasında hem ekonomik hem sosyal hem de insani ve ahlâkî değerler açısından ileri seviyede kimi ülkeler örnek olarak gösterilir. Bu kimi zaman bir Kuzey Avrupa ülkesi kimi zaman da örneğin Japonya gibi bir uzak doğu ülkesi olabilmektedir. Doğrusu söz konusu ve benzeri ülkelerin pek çok açıdan daha yaşanabilir ve medeni ülkeler olduğu bir gerçektir. Ancak söz konusu toplumların gelişmişliklerinin inançsız olmaları ile bir alakası yoktur. İnançsız oranının yüksek olduğu toplumlar da gelişmişlik seviyeleri ile doğru orantılı olarak oluşturdukları çeşitli kurallar ve bu kuralların bir arada güzel yaşanabilecek şekilde geliştirilmesi ile de ahlâklı bir yaşam sürebilirler. Ateist bir insanın da ahlâklı olabileceğine daha önce de dikkat çekilmişti. Ancak burada önemli olan ‘rasyonalite’ ve ‘objektiflik’ açısından bunun ne ile temellendirileceğidir. Dolayısıyla Allah olmadan objektif ahlâkî ilkelerin temellendirilemeyeceği tezi bu toplumlar için de geçerlidir. Yani tüm teist toplumlar ahlâksız olsa tüm ateist toplumlar ahlâklı olsa da ateistler Allah’ın var olmaması durumunda objektif ahlâkın olamayacağı ve ahlâk için rasyonel bir temel bulmanın zor olduğu gerçeği ile hala yüz yüzedirler.

Unutulmamalıdır ki olayın teorik ve pratik boyutu birbirinden farklıdır. Doğru bir teori yanlış bir pratikle uygulanabileceği gibi, yanlış bir teori doğru bir pratikle de uygulanabilir. Yani ahlâkî ilkelerin Allah tarafından belirlendiğine ve bu sayede objektif olabildiklerine inanan biri bu inancına aykırı davranarak ahlâk dışı bir davranış sergileyebilir. Aynı şekilde Allah'a inanmayan biri uyguladığı ahlâkî ilkelerin temelini düşünmeden ahlâka uygun davranabilir. Bununla birlikte ateist oranının yüksek olduğu ülkelerin kendi iç dinamikleri ile oluşturdukları kuralların dinin ortaya koymuş olduğu kurallar ile çatışması gerekmez. Hatta birebir aynı bile olabilirler. Önemli olan teorik olarak doğrunun ne olduğudur. Yine toplumlar kuralların uygulanmasını kendi dinamikleri ile geliştirdikleri yaptırım gücü ile kontrol edebilirler. Ancak söz konusu kuralların rasyonel olarak temellendirilmeleri ve objektif kurallar olduklarının iddia edilmesi oldukça güçtür. Şöyle ki bu kurallara uymak istemeyen insanların, toplum içindeki aşırı özgürlükçü ve hoşgörülü yapı sayesinde insan yaratılışına uygun görülmecek davranış ve tercihler yapmaları mümkündür. Üstelik özellikle Kuzey Avrupa ülkeleri açısından tüm bu milletlerin yüz yıl öncesine kadar bin yılı aşkın bir süre Hıristiyanlık gibi bir dinin etkisinde kalmış olduğu da günümüzde söz konusu toplumlar içinde kayda değer oranda Allah'a ya da doğaüstü bir güce inanan insanların bulunduğu da bir gerçektir.¹¹⁴

114 Allah olmadan da ahlâklı olunacağı konusunda örnek gösterilen çeşitli Avrupa ülkeleri zannedildiği gibi tamamen ateist yani inançsız değildir. Avrupa Komisyonu'nun 2010 yılında hazırlattığı 'Special Eurobarometer' raporuna göre Tanrı inancının en düşük olduğu Çek Cumhuriyeti,

Bununla birlikte kimi ateistlerin de ahlâkî değerleri gözetmeleri yani ahlâklı davranmalarının ardında çeşitli psikolojik ve toplumsal nedenlerin bulunduğu da bir gerçektir. Günümüzde özellikle dini inançların halen daha etkili olduğu toplumlarda doğan ve büyüyen ateistlerin kendilerini bu toplumların ahlâkî idealleri ve değerlerinden sıyırması kolay değildir. Gerçek bu olmasa da söz konusu ülkelerde ateist oranının çoğunlukta olduğu bir senaryoda dahi bu durumdan hareketle ateistlerin daha ahlâklı olduğu sonucuna ulaşmak hatalı olacaktır. Çünkü toplumlari sadece dini inançları şekillendirmez. Örneğin

Estonya, İsveç ve Hollanda gibi ülkelerde bile Tanrı'ya veya bir çeşit ruha inandığını ifade eden insanların sayısı herhangi bir şeye inanmayan insanlardan çok daha yüksektir. Örneğin Çek Cumhuriyeti'nde: Tanrı'ya İnanç Oranı: %16, Bir Çeşit Ruh ya da Yaşam Gücüne İnanç: %44, Herhangi Bir Ruh, Tanrı ya da Yaşam Gücüne İnanmadığını Söyleyenlerin Oranı: %37'dir. İsveç'te: Tanrı'ya İnanç Oranı: %18, Bir Çeşit Ruh ya da Yaşam Gücüne İnanç: %45, Herhangi Bir Ruh, Tanrı ya da Yaşam Gücüne İnanmadığını Söyleyenlerin Oranı: %34'dür. Estonya'da: Tanrı'ya İnanç Oranı: %18, Bir Çeşit Ruh ya da Yaşam Gücüne İnanç: %50, Herhangi Bir Ruh, Tanrı ya da Yaşam Gücüne İnanmadığını Söyleyenlerin Oranı: %29'dur. Hollanda'da: Tanrı'ya İnanç Oranı: %28, Bir Çeşit Ruh ya da Yaşam Gücüne İnanç: %39, Herhangi Bir Ruh, Tanrı ya da Yaşam Gücüne İnanmadığını Söyleyenlerin Oranı: %30'dur. Kaynak: European Commission, Special Eurobarometer 341 / Wave 73.1 – TNS Opinion & Social, (2010), s. 381. Görüldüğü gibi her ne kadar söz konusu toplumdaki ateist oranı diğer Avrupa ülkelerine göre yüksek olsa da kendi iç oranlarında Tanrı ya da bir çeşit ruh inancından daha yüksek değildirlir. Bununla birlikte öyle olsaydılar bile yine de 'rasyonalite' ve 'objektiflik' açısından teizm tarafından ortaya konulan Allah olmadan ahlâkın temellendirilemeyeceği tezinin geçerliliği değişmeyecekti. Yine özellikle yakın geçmişinde her ne kadar dini nedenlere dayanmasa da I. ve II. Dünya savaşları gibi insanlık tarihinin tanıklık ettiği en kanlı dönemlerin Avrupa halklarının Allah'a ve dine olan inançları üzerindeki olumsuz etkisi de göz önünde bulundurulmalıdır.

İsveç ve Norveç'ten çok daha yoğun ateist nüfusa sahip Çin, yolsuzluk sıralamasında, insan hakları, adalet ve özgürlükler gibi birçok kriterde tüm ülkeler içinde en kötü sicillerden birisine sahiptir. Yine ateizmin yoğun olduğu Rusya da benzeri kriterlerde iyi bir sicile sahip değildir. Çünkü din insanların hayatını belirleyen onlarca unsurdan sadece birisidir. Eğitim, yönetim şekli, toplumsal örgütlenme şekli, yasalar, refah düzeyi, refahın dağılımı gibi onlarca faktör toplumların ahlâkî, demokratik, adil ve düşünce özgürlüğüne sahip olup olmayacaklarını belirler.

Bunun yanında yukarıda da dikkat çekildiği gibi İsveç gibi ülkelerin uzun süren bir Hristiyan kültürden geldikleri de unutulmamalıdır. Kuzey ülkelerinde sekülerleşme 19. Yüzyılda kendini gösterse de özellikle II. Dünya savaşını takip eden dönemde yoğunlaşmıştır. Ancak toplumların kültürleri bir anda değişmez. Birçok inanç, âdet ve davranış tarzı, yıllar içinde topluma siner. İnsanlar dini inançlarını yitirseler de dinden gelen davranış tarzlarını terk etmezler. Yani çoğu zaman insanlar bir metafizik pozisyon belirleyip onun gerektirdiği ahlâk felsefesine uygun yaşamazlar; sıralama böyle işlemez. Ahlâk topluma sinmiş ve kolaylıkla değişmeyen bir olgudur. Batı Avrupa toplumlarının ahlâklı olmasının kuşkusuz bu durumla da ilişkisi vardır. Yani din olmasa da dinin yarattığı kültür canlılığını korumaktadır. Bununla birlikte bu konuda bir tartışma çıktığında örnek gösterilen Batı ve Kuzey ülkelerindeki ahlâkî olma durumunun abartıldığına da dikkat etmek gerekir. Kontrolün olmadığı ya da yetersiz olduğu yerlerde hırsızlık yapma hem bireylere

hem de kamu malına zarar verme gibi ahlâk dışı eylemlere de tanıklık edilebilir. Somut bir örnek vermek gerekirse cinselliğin her zaman göz önünde bulundurulduğu, reklamlara konu edildiği toplumlarda taciz ve tecavüzün nadir rastlanan eylemler olmadığı bir gerçektir. Japonya örneği bu konuda hayli dikkat çekicidir. Japonya'da toplu taşıma araçlarında çok sık rastlanan taciz vakaları nedeniyle sadece kadınların binebildiği toplu taşıma araçları kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu durum sorunu çözmeye yetmemiştir. Bugün toplu taşımada taciz devam ettiği için ve polis yetersiz kaldığı için insanlar kendi çözümlerini bulmaya çalışmıştır. Bunlardan birisi bir akıllı telefon uygulamasıdır. Bu uygulamanın kısa sürede 237000 defa yüklenmiş olması durumun ne kadar vahim olduğunu ortaya koymuştur.¹¹⁵

Bu sayılanlara rağmen tüm inançlı insanların ahlâksız, tüm inançsız insanların ahlâklı olduğunu hayal edelim. Bu durumda bile din suçlu ilan edilemez. Din insanlardan ahlâklı olmalarını istiyorken insanlar buna rağmen ahlâklı olmuyorlarsa bu, dinin yanlışlığını değil, insanların yanlış yolda olduğunu gösterir. Din insanlara, haksız yere cana kıymayın, adaletli olun, hırsızlık yapmayın, hakkı gözetin, insanlara kötü sözler söylemeyin, barışı esas alın demesine rağmen insanlar gayri ahlâkî eylemler sergilemeye devam ediyorlarsa dine karşı hareket etmiş olurlar. Yapan kişi dindar olduğunu iddia etse de bu kişinin kötü eylemlerinin faturası dine çıkartılamaz. Kuzey

115 Justin McCurry, "‘Stop it!’ Japanese women turn to app to stop groping on trains", 22 Mayıs 2019, Kaynak: <https://www.theguardian.com/world/2019/may/22/groping-digi-police-app-downloads-japan-train>.

Kore'nin resmi adında "Demokratik" ifadesinin geçmesinin onu demokratik kılmayacağı ya da İran'ın resmi adında Cumhuriyet ifadesinin yer almasının İran'ın cumhuriyet ile yönetildiğini göstermeyeceği gibi.

Din tarafından ortaya konulan kurallar ve bunların en güzel şekilde uygulanmalarının gerekliliği zamanla dinden bağımsızlaştırılarak uygulanmaya devam edilebilir ve zaten olması gereken değerler olarak kabul edilebilirler. Ancak bu kuralların nasıl ortaya çıktığı ya da hangi ölçü ve değere göre kıymet taşıdığına bir temeli olması gerekir. Dolayısıyla dine ihtiyaç olmadan da ahlâklı ve medeni yaşanabileceğinin örneği olarak gelişmiş bir toplumun kurallarının gösterilmesi ahlâkî kuralların kendiliğinden ortaya çıkıp geliştikleri iddiası için geçerli bir delil değildir.

Bunun yanında her zaman şu soru önemini korumayı sürdürecektir. Medeni diye adlandırılan toplumların ahlâkî açıdan kendilerini doğru görmelerinin nedeni felsefi bir sorgulamanın onların haklı olduğunu göstermesi değildir. Veya herhangi bilimsel bir çalışma bu ahlâkî kodların ve değerlerin diğerlerinden üstün olduğunu ispatlamamıştır. Bu toplumların kendilerini ahlâkî açıdan en doğru yerde görmelerinin asıl nedeni etnosentrizmdir. Etnosentrizmde insanlar olaylara parçası oldukları grubun veya toplumun perspektifinden bakarlar. Diğer kültürler ve davranışlar insanların içinde buldukları bu grubun değerleri ile değerlendirilir. Örneğin bir Batılı kendi kültürünü diğer kültürlerden üstün görme nedeni olarak o kültürün kendi kültüründen farklı olmasını gösteriyorsa

ortada etnosentrizmden kaynaklanan bir problem var denebilir. Bu durum çoğunlukla insanların diğer kültürleri küçümsemesine ve o kültürleri kendi kültürüne benzediği noktalarda değerli görmesine neden olur.¹¹⁶ Batılı toplumların veya modern diye adlandırılan toplumların sahip oldukları değerlerin ve ahlâkî kodların üstün görülme nedeni de gerçekte bu şekilde açıklanabilir. Sonuç olarak Batılı bir kişinin veya Batı'ya hayranlık duyan bir kişinin Batılı değerleri başka bir kritere bakılmaksızın sırf Batılı değerler diye üstün görmesini felsefi bir sorgulamadan çok sosyolojik ve psikolojik eğilimlerle açıklamak mümkün olacaktır.

Bununla birlikte söz konusu toplumların mevcut düzen ve sistemlerinin her zaman bu şekilde devam edeceği ile ilgili de bir garanti bulunmamaktadır. Örneğin maddi ve sosyal anlamda refah seviyesi oldukça yüksek bu toplumlarda gerçekleşebilecek ciddi bir siyasi, ekonomik ya da sosyal kriz neticesinde insanların nasıl davranışlar sergileyeceklerine dair de bir öngöründe bulunmak kolay değildir. İnsanlar kendi hayatlarını, yakınlarını ya da menfaatlerini koruyabilmek için her türlü değeri çıneyebilecek davranış potansiyeline sahiptirler. Pek çok gelişmiş Batı ülkesinin 20. yüzyıldaki savaş ve kargaşa ortamında sayısız insanlık suçu işleyip soykırımlara sebep oldukları bir gerçektir. Dolayısıyla mevcut durumun ciddi anlamda sınındığı bir senaryoda insanların medenilik ve ahlâkî anlamda nasıl bir tutum sergileyeceklerini

116 Margaret L. Andersen, Howard F. Taylor, **Sociology: Understanding a Diverse Society**, Thomson, California, 2008, s. 67.

kestirmek mümkün değildir. 18. yüzyıl, Avrupa ülkelerinin Aydınlanma yüzyılı olarak kabul edilir. Aydınlanma sonrası dinin etkisinin azaldığı ve bu sayede toplumların gelişim gösterebildikleri kabul edilir. Ancak bilindiği gibi toplumların aydınlanmasının üzerinden çok geçmeden birinci ve ikinci dünya savaşları sebebiyle Avrupa ülkelerinin belki de tarihlerinde hiç tanıklık etmedikleri şekilde savaş ve toplu katliamlarla karşı karşıya kaldıkları görüldü. Üstelik söz konusu savaşlar dinsel sebeplere dayanmıyorlardı. Yine yakın zamana kadar şu an örnek gösterilen pek çok ülkenin uzun yıllar boyunca pek çok gelişmemiş ülkeyi sömürgeleştirdiği, insanlarını köleleştirdiği, yer altı kaynaklarını gasp ederek kendi milli çıkarları için kullandığı ve halen daha fiili olarak gözükmesi de toplumların ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklarını fırsat bilerek içten içe bu milletleri sömürmeye devam ettikleri, inkâr edilemeyecek bir gerçektir.¹¹⁷ Hatta köle olarak

117 1994 yılında Afrika Ruanda'da tüm dünyanın gözü önünde Tutsi azınlığının Fransa'nın desteklediği Hutular tarafından sistematik olarak katledildiklerine tanıklık ettik. Tutsi nüfusun üçte ikisi ortadan kaldırılmış ve aynı zamanda soykırıma karşı çıkan ya da Tutsileri koruyan ılımlı binlerce Hutu da öldürülmüşlerdi. Soykırım şartlarının oluşturulması, silah ve lojistik desteğinin sağlanmasının ardında Fransa olduğu bilinmektedir. Fransa'nın Hutu militanlarını askeri anlamda eğitmek, silah tedarik etmek, soykırımcıların saklanmasına ve kaçmasına yardım etmek, Tutsileri ölüme terk etmek gibi dolaylı bir soykırım yapması sonucunda daha önce benzeri görülmemiş şekilde üç ay gibi kısa bir süre zarfında bir milyona yakın Tutsi, Hutu militanları tarafından katledildiler. Üstelik yaklaşan katliam istihbarat raporları ve hatta medya kanallarıyla önceden haber verilmesine rağmen herhangi bir tedbir alınmamış, dolayısıyla kasıtlı olarak soykırımın önüne geçilmemişti. Ruanda'da bulunan Birleşmiş Milletler, ABD ve Belçika gibi diğer güçler ihmalleri nedeniyle sorumluluklarını kabul ederek özür dilemiş ancak asıl aktör olan Fransa hiçbir sorumluluk üstlenmemiştir.

lkelerine getirdikleri Afrikalıları zincirleyerek, hayvanat bahçelerinde beyaz insanlara sergiledikleri de bilinmektedir. Demek ki kendi içinde medeni olan ve kendi milletinin, insanının hak ve hukukunu gözeten gelimi ülkelerin aynı değeri başka milletlere uygulamadığı, milli menfaatleri için başka milletlerin inançsal ve insani değerlerini ayaklar altına alabildiği, hatta çoğu zaman son derece acımasız politikalar uygulayabildikleri de görülmektedir. Dolayısıyla inançlı olmadan da medeni ve ahlâkî yaanabildiğine örnek olarak gösterilen hiçbir ülke masum değildir ve hiçbir dönemde de tam anlamıyla masum olmamıştır.¹¹⁸ Bugün de Batılı lkeler maddi çıkarları

Ruandada soykırımı engel olabilecek ya da en azından sınırlı düzeyde tutabilecek gler mevcuttu. Ruandada zaten etkili g olarak bulunan Fransa başta olmak üzere, ABD, İngiltere ve Belçika'nın müdahale etmeyerek katliama sessiz kalmalarının ulusal çıkarlarını gözettikleri gerçeği dışında geçerli bir gerekçesi bulunmamaktadır. Bakınız: Deniz Altınbaş, 'Ruanda Soykırımı ve Fransa'nın Rolü', İKSAREN, Uluslararası Suçlar ve Tarih, Sayı:2, Ankara (2006), s. 225-249. Yine Birleşmiş Milletler başta olmak üzere Batı lkelerinin seyirci kaldığı insanlık dışı manzaralardan birine daha yakın koumumuz Suriyede rastlamaktadır. Suriyede yönetim karşıtı protestolarda ilk can kaybının meydana geldiği 18 Mart 2011 tarihinden bu yana 124 bin 927 Suriyelinin hayatını kaybettiği, 2 milyon 553 kişinin kou ülkelere göç ettiği, 2 milyon 945 bin binanın yıkıldığı veya hasar gördüğü bildirildi. Suriye İnsan Hakları rgt (SNHR) tarafından yayımlanan raporda, geçen üç yıl zarfında rejim güçlerinin muhaliflerin denetiminde olan bölgelere ağır silahlarla saldırması sonucunda 105 bin 721 sivilin hayatını kaybettiği, bunların da 14 bin 144nn ocuk, 12 bin 935'inin kadın olduğu belirtildi. Eksik veriler göz önünde bulundurulduğunda 2014 yılı sonu itibariyle toplam sayının 230.000 olduğu tahmin ediliyor. Kaynak: www.trthaber.com

118 Batı lkelerinin hem kendi ilerinde hem de diğer milletlere karşı siyasi ve ekonomik sebeplere dayalı yakın dönem savaş tarihi karnesi son derece vahşi pek çok kanlı olay ve soykırımlarla dolu.

Fransa da 20. yüzyılı kana boyayan soykırımların mimarları arasında yer alıyor. Fransa, 1830 yılında Cezayir'i işgal etti. 132 yıl boyunca Cezayir'i işgal altında tutan Fransa, 1954-1962 yılları arasında 1,5 milyon Cezayirliyi katletti. Fransa, I.Dünya Savaşı'nda da 900 bin Afrikalının ölümüne sebep oldu. İngiltere, 1788-1938 tarihleri arasında sömürgeleştirmek amacıyla gittiği Avustralya'da yerleşik yerli halk Aborjinleri sistematik olarak yok etti. İngilizlerin aralarına salgın hastalık yaydığı, bununla da yetinmeyip yemeklerine zehir katarak yok etmeye çalıştığı 750 bin Avustralya yerlisinden geriye sadece 31 bin kişi sağ kalabildi. Almanya da 20.yüzyılın en vahşi katliamlarından birine imza attı. Almanlar 1933-45 yılları arasında Büyük Alman İmparatorluğu'nu kurmak ve mükemmel Alman ırkını yaratmak hedefiyle diğer milletlerden ve etnik gruplardan 21 milyon insanı topluca kurşuna dizerek, toplama kamplarında, fırınlarda yakarak, gaz odalarında zehirleyerek soykırıma uğrattılar. Almanlar 1891 yılında hammadde ve işgücü ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Namibya'ya sömürge kurmak amacıyla çıktılar. Bölgedeki çok zengin altın ve zümrüt madenlerini ele geçirmenin yolunun yerel Herero ve Nama halklarını yok etmek olduğuna karar veren Almanlar harekete geçti. Bu emir üzerine adanın yerlileri Herero ve Namalar üzerine taarruz eden Alman askerleri yaşlı, kadın, çocuk dinlemeden 117 bin insanı katlettiler. Katliamdan kurtulanlar işkenceyle öldürüldü. Yaklaşık 132 bin yerliden geriye 15 bini sağ kalabildi. I. Dünya Savaşı'nın ardından Ruanda'nın yönetimi Belçikalılara verildi. Belçika'nın sömürgesi altındaki Ruanda ve Kongoda 15 milyon civarı Afrikalı soykırıma uğradı. 20 milyon civarı nüfusu olan Kongo halkının yarısına yakını katledildi. Yeterince kauçuk toplamayan çocukların elleri ve ayakları kesildi. Askerler kesik eli çocuklarla ve hatta kesik eller ile fotoğraflar çektiler. İtalya'nın, Libya'da 1911'den 1940'lı yıllara kadar uyguladığı imha operasyonları ve çölün ortasına kurduğu toplama kamplarında yüzbinlerce Afrikalı Müslüman hayatını kaybetti. İtalya diktatörü Mussolini, Etiyopya'da ve Yugoslavya'da 300 bin insanı katletti. Danimarka, 1945 yılında 250 bin Alman mülteciyi ölüme terk etti. Sovyet Ordusu'nun Alman topraklarına doğru ilerlemesinden kaçan 250 bin Alman mülteci Danimarka'ya sığındı. Üçte birini 15 yaşından küçük çocukların oluşturduğu Almanlar tel örgülerle çevrili toplama kamplarına alındılar. Binlerce çocuk ve yetişkin tifüs, bağırsak iltihabı ve ishal sonucu yaşamını kaybetti. İspanya diktatörü Francisco Franco, ülkesinde 30 bin muhalifini öldürttü. İspanyollar Amerikalılarla birlikte milyonlarca Kızılderili'yi katletti. Norveçliler 1920-30'larda çıkardıkları yasalarla Nordik ırkını arılığını korumak için etnik grup Tater (Göçerler) kızlarını zorla kısırlaştırdılar. Norveç toplumu ne kadar Tater'i kısırlaştırsa o kadar kendi ırkını koruduğuna inanıyordu.

söz konusu olduğunda her türlü ahlâkî kodu çiğnemekte ve insan haklarına aykırı eylemlere imza atabilmektedirler. Sadece sıradan Batılı ülkeler değil, dünyanın barış alanında sağlam bir üne sahip olan ülkeleri bile bu durumdadır. Örnek vermek gerekirse İsveç'in küçük nüfusuna rağmen silah ihracatında dünyanın en tepesinde yer alan ülkelere biri olduğu hatırlanabilir. Kişi başına vurulduğunda İsrail ve Rusya'dan sonra sırayı İsveç almaktadır. İsveç bir yandan dünya barışına katkı sunan

Kısırlaştırma yoluyla ehlileştirilemeyen Taterler üzerinde insülin ve elektroşok yöntemleri uygulanmaya başlandı. Lenin, 1917-1920 yılları arasında 30 bin muhalifini infaz ettirdi. 1944 yılında Rusya, Çeçen, İnguş, Karaçay-Malkarlar ile Kırım Türklerini trenlere bindirerek Sibirya ve Kazakistan'a sürgün etti. Bu sürgünde 500 bini aşkın Müslüman Türk yollarda öldü. Komünist rejim döneminde Türk soyundan gelen Kazak, Karatay, Çeçen, Noyan, Azeri, Türkmen ve Kırgız boylarından milyonlarca Türk ve Müslüman katledildi. Rusya Devlet Başkan Leonid Brejnev, 1979'da Afganistan'ı işgal ederek, direnen 1,5 milyon Afganlının ölmesine neden oldu. Rusya Federasyonu'nun Çeçenistan'a yaptığı saldırılarda da 200 binin üzerinde sivil katledildi. Amerika, tarihinde milyonlarca Kızılderili'yi katletti. 1492'de, Kristof Kolomb ayak bastığında nüfusu 8 milyon olan Arawaks yerlilerinin sayısı 22 yıl içerisinde 28 bine indi. Amerikalılar ve İngilizler Almanların savaşı kaybetmelerinin ardından, Dresden kentine sığınan Alman göçmenlerin üzerine 3 gün süreyle havadan bomba yağdırdılar. Savunmasız insanların sığındığı Dresden kentine uygulanan bombardıman sırasında 3 bin 900 ton tahrip gücü yüksek bomba ve 200 bin napalm bombası atıldı. Bu yok etme harekâtında çoğunluğu çocuk ve kadınların oluşturduğu 200 bin kişi öldü. Amerika'nın Japonya'nın Hiroşima ve Nagazaki kentlerine attığı atom bombaları sonucu 135 bin kişi öldü. ABD'nin Vietnam'ı işgali ise 70 bin kişinin ölümüyle sonuçlandı. ABD son olarak Felluce'de 1500 sivil öldürdü. İngiliz Tıp Dergisi Lancet'in yaptığı araştırmaya göre Irak'ta ABD işgali dolayısıyla ölen sivillerin toplam sayısı 655 bine ulaştı. Yine yakın geçmişte 1992-1995 yılları arasında tüm Avrupa'nın gözü önünde yaklaşık 200.000 civarı Müslüman Boşnak'ın kelimenin tam anlamıyla acımasızca katledilmesine ve yüzbinlerce insanın yurtlarından göçmesine tüm Avrupa ülkeleri seyirci kaldı. Kaynak: Ankara Ticaret Odası (ATO) "Soykırımlar Tarihi: İkiyüzlü Kriterler Raporu".

projeler geliştirse de bir yandan yabancı ülkelere maddi yardımda bulunsa da bir yandan da Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi diktatörlüklere silah satmayı sürdürmektedir.¹¹⁹

Ahlâklı ve medeni yaşamak için dine gerek olmadığını hatta bugün en gelişmiş denilebilecek Kuzey Avrupa ülkelerinde ateist oranının yüksek olmasının bu iddiaya delil olarak ileri sürülmesinin bir başka geçersizliği -yukarıda da dikkat çekildiği gibi- özellikle komünist Çin Halk Cumhuriyeti devletinin günümüz dünyasında en kalabalık nüfusa, en güçlü ekonomilerden ve en güçlü teknolojilerden birine sahip olmasına rağmen hem kendi halkına hem de sınırları içinde varlık savaşı veren Doğu Türkistan Uygur Türkleri başta olmak üzere pek çok halka tüm dünyanın gözleri önünde her geçen gün daha da acımasız ve vahşi yöntemlerle insanlık dışı uygulamalar yaparak onları yok etmeye çalışmasıdır. Görülen o ki milyonlarca Müslüman'ın hapis edildiği bu kamplarda insanlar en temel haklarından mahrum bırakılmakta, işkenceler görmekte hatta ölümlerine neden olunmaktadır. Çin Hükümeti ise tüm bu işkence ve baskıları barışçıl bir toplum için alınan yumuşak önlemler olarak tanımlamaktadır.¹²⁰ Çin Halk Cumhuriyeti'nin nüfusunun yarıdan fazlası ateisttir. Geri kalanın önemli bir kısmı da yerel Budist inançlara

119 Tom Sullivan, 'Sweden's Dirty Secret: It Arms Dictators', 20 Mayıs 2014, Business Insider, Kaynak: <https://www.businessinsider.com/sweden-dirty-secret-they-arm-dictators-2014-5>.

120 Lily Kuo, "If you enter a camp, you never come out": inside China's war on Islam, 11 Ocak 2019, Kaynak: <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/11/if-you-enter-a-camp-you-never-come-out-inside-china-war-on-islam>.

sahiptir.¹²¹ Ateist olmak bir toplumu ahlâklı kılmaya yetseydi bu durumda Avrupâdaki her ülkeden daha yüksek bir ateist oranına sahip Çinde bu tür ağır insan hakları ihlallerinin görülmemesi gerekirdi.

Bir başka örnek de Güneydoğu Asya'da Myanmar'ın Arakan bölgesinde yaşayan iki milyondan fazla Müslümanın, Budist yönetim tarafından insanlık dışı muamelelerle yine tüm dünyanın gözü önünde yıllardır katledilmesi, toplumsal ve siyasal baskı altındaki üç milyona yakın Arakanlı Müslümanın öz vatanlarından göç etmek zorunda bırakılması ve boşaltılan yerlere Budistlerin yerleştirilmesidir. Her ne kadar Budizm bir inanç ya da din olarak kabul edilse de yaratıcı bir Tanrı inancına sahip olmaması sebebiyle bir çeşit felsefi öğreti ya da kültürel sistem olarak görülmesi daha doğrudur. Şüphesiz Myanmar'daki bir kısım Budistlerin yaptığı vahşetin faturasını tüm Budistlere kesmek doğru olmaz. Tıpkı Allah adına yaptığı iddia ve iftirasıyla haksız yere vahşet yapan bazı "müslümanların" yaptıklarının tüm Müslümanlara fatura edilemeyecek olması gibi. Bir başka örnek olarak

121 Çin halkının dini, antik çağlardan bu yana çoğulculuk olarak tanımlanır. Mahayana Budizm'i, 1. Yüzyıldan günümüze kadar Çindeki en büyük organize din olmuştur. Çin halkının çoğu herhangi bir dine inanmamaktadır. ABD'li araştırma kuruluşu PEW Research Center'in, tüm dünyada yaptığı herhangi bir dine mensup olmayla alakalı araştırmasında Çinde yaşayan insanların 700 milyonunun herhangi bir dine inanmadıklarını ortaya koymuştur. Aynı araştırma söz konusu rakamın ABD'nin toplam nüfusunun neredeyse iki katı olduğuna dikkat çekmektedir. Buna ek olarak Dünya genelindeki Budist nüfusun ülkelere göre dağılım istatistiğini ortaya koyan araştırmaya göre Çinde yaşayan Budist sayısı 102 milyondur. Çin Halk Cumhuriyeti nüfusunun %30'u kültürel dinler ve Taoizm'e inanmaktadır. Kaynak: <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/>

komünist ve ateist bir rejim olan Kuzey Kore verilebilir. Kuzey Kore’de de gerek kendi halkına gerekse güneydeki kandaşlarına yıllardır insanlık dışı işkenceler yapıldığı bilinmektedir.¹²² Örnekler çoğaltılabilir. Ancak görüldüğü gibi bir toplumdaki ateist oranının yüksek olması o toplumun insani ve ahlâkî açıdan dine ihtiyaç duymasına gerek olmadığını ya da medeniliğinin göstergesi olamaz. Bir toplumun gelişmişliği, inançsızlığı ile değil, kendi içi dinamiklerindeki gelişimi ile alakalıdır.

Ayrıca ateist oranı yüksek olmasına rağmen ahlâklı bir toplum yapısına sahip olmalarına ve suç oranlarının oldukça düşük olduğuna dikkat çekilen Kuzey Avrupa ülkelerine dönecek olursak söz konusu ülkelerde pek çok toplum için uygunsuz ve ahlâk dışı kabul edilebilecek birtakım uygulamalara da şahit olunabilmektedir.

122 2011 yılında kalp krizi sonucu hayatını kaybeden Kuzey Kore’nin diktatör Cumhurbaşkanı Kim Jong-il öldüğünde Dünya, Kim’in ölümü sonrasında Kuzey Kore halkının dizlerine vurarak ağlamalarını ve kendilerini yerlere atmalarını hayretle seyretmişti. Meselenin gerçeği daha sonradan anlaşıldı. Daha önce Kim Jong-il’in babası Kim Sung-il öldüğünde yeteri kadar iyi yas tutmayanlar cezalandırılmışlardı. Kim Jong-il’in defin merasiminden sonra, güvenlik birimlerinin 11 günlük matem süresi boyunca Cumhurbaşkanı Kim için ağlamayanların peşine düştüğü ve tespit edilen kişilerin yargılanmak üzere Halk Mahkemeleri’nde hâkimlerin karşısına çıkartıldığı görüldü. Nükleer silah geliştirmenin yanı sıra Asya’daki birçok bombalama eylemini organize eden Kim, Japonları kaçıran fide toplamak ve uyuşturucu kaçakçılığıyla suçlanıyordu. 1987’de havada infilak eden Güney Kore uçağının düşürülmesini planladı. 2003’te ise nükleer silahların yayılmasını engelleme anlaşmasından çekildi. 2005’te nükleer silahı olduğunu açıkladı. 2006’da nükleer silahını ilk kez başarıyla denedi. İkinci başarılı testi 2009’de gerçekleştirdi. 2010 yılında ise bir Güney Kore savaş gemisine saldırdı. 46 denizcinin öldüğü saldırı iki ülke arasında hâlihazırda gergin olan ilişkilerin daha da gerginleşmesine neden oldu. Kaynak: www.milliyet.com.tr

Danimarka, Norveç, İsveç ve İzlanda gibi Kuzey Avrupa ülkelerinde insanların hemcinsleri ile beraber yaşayabilmelerinin resmi olarak onaylatılabildiği, yine Hollanda örneğinde görülebildiği gibi iki erkek ya da iki kadının resmi olarak evlenmelerinin mümkün olduğu bilinmektedir.¹²³ Yine bu ülkelerde inançsızlık oranının yüksek

123 “Hollanda Meclisi 19.12.2000 tarihinde hemcinslerin evliliğini kabul etmiş ve bu yasa 01.04.2001 tarihinde yürürlüğe girmesi şartıyla bu ülkenin 21.12.2000 tarihli Resmi Gazetesinde yayımlanmıştır... Hemcinslerin evliliklerinde bir nevi geçiş uygulaması olan bu kurum birçok Avrupa ülkesince kabul edilen ve kanunlarında düzenleme bulan bir uygulamadır. Danimarka, Norveç, İsveç, İzlanda ve Hollanda bu tür tescilli birlikteliklerin kanunlarında düzenlendiği ülkelerdir... İzlanda, Danimarka, İsveç ve Norveç’te hemcinslerin evliliğine önümüzdeki yıllarda parlamentolarca onay verileceği beklenmektedir.” Kaynak: Burhan Alıcı, “Hollanda Aile Hukukunda Evlilik İle İlgili Yeni Gelişmeler”, **Adâlet Dergisi**, T.C. Adâlet Bakanlığı, Sayı: 8, Temmuz-2001. Daha önce de dikkat çekildiği gibi günümüzün en gelişmiş Batı ülkelerinin yakın geçmişindeki uygulamalarına bir örnek olarak türü ya da ırkı düzeltme yöntemi olarak tarif edilebilir öjenik uygulamasının burada da hatırlatılmasında fayda vardır. 20. Yüzyılda pek çok eyalette çıkarılan yasalarla ıslah olmaz suçlular, tecavüzcüler, geri zekâlılar, embesiller, sara hastaları, akıl hastaları ve aciz zavallılara öjenik uygulanmıştı. 1970’lere kadar 64.000 Amerikalıya öjenik uygulandığı kaydedilmektedir. Nazi Almanyasında 1934-1939 yılları arasında 350.000 zihinsel ve fiziksel hastaya öjenik uygulandı. Daha sonraki yıllarda da sistematik olarak fiziksel engelli çocuklar da dâhil olmak üzere yüzbinlerce kişiye uygulanmaya devam edildi. Her ne kadar öjenik Nazi Almanyası ile özdeşleştirilse de Avrupa’nın pek çok ülkesinde de benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Örneğin İsveç’te 1975’e dek zorla kısırlaştırma uygulamaları yürürlükte kalmış ve 63.000 kişi zorla kısırlaştırılmıştı. Yine Norveç’te 1934-1976 yılları arasında yaklaşık 41.000 kişi zorla kısırlaştırılmışlardı. Bakınız: Calum MacKellar, Christopher Bechtel, **The Ethics of The New Eugenics**, Berghahn Books, 2014, s. 22-23.; Gunnar Broberg, Nils Roll-Hansen, **Eugenics and the Welfare State: Norway, Sweden, Denmark, and Finland**, Michigan State University Press, 2005, s. 108.

olmasının beraberinde getirdiği sosyal ve psikolojik pek çok sorun ile karşılaştığı bir gerçektir. Özellikle gençler arasında uyuşturucu madde kullanımının yaygın olması, cinsel ilişkilerin çok küçük yaşlara kadar inmiş olması, genç kızların küçük yaşlarda hamile kalmaları ve çoğunlukla çocuklarını aldırarak durumdaki olmaları gibi birçok toplumsal sorun ile karşılaşmaktadır. Bunun yanında dini ve manevi değerlerin bireylerin hayatında belirleyici olmaması, aile bağlarının zayıflığı, hayatı anlama ve anlamlandırma noktasında yaşanan krizler ve insanın yaratıcısına olan ihtiyacının göz ardı edilmesi gibi nedenlerden dolayı toplumsal ve ekonomik anlamda refah seviyesi yüksek ve özgürlükler açısından da rahat bir ortama sahip olunmasına rağmen söz konusu ülkelerde yüksek oranda intihar olayları ile karşılaşmaktadır.¹²⁴

124 “Hollanda’da bir yıl içinde 1500 dolayında kişi intihar ederek kendi yaşamına son verdi. İntihar edenlerin büyük çoğunluğunu 30 yaş grubundaki kişiler oluşturdu.” Kaynak: <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/170906.asp>;

“İntiharlar ve intihar girişimleri özellikle genç nüfusta daha çok görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO), dünyada her 40 saniyede bir intiharın, her 3 saniyede ise bir intihar girişiminin gerçekleştiğini, son 45 yılda intiharların yüzde 60 civarında arttığını ve intiharın tüm dünyada ilk 10 ölüm nedeni arasında yer aldığını bildirmektedir. Bu verilere göre her gün 3 bin kişi intihar etmekte, her 30 saniyede bir kişi hayatına son vermektedir. Tüm ölümlerin yaklaşık yüzde 1’i intihar girişimleri sonucu gerçekleşmektedir.” Kaynak: <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/458799.asp>.

Din Dışı Kişisel Ahlâkî Kabul ve Tutumların Olası Sonuçları

Günlük yaşam içinde karşılaştığımız pek çok olay bizleri açık bir gerçek ile yüzleştirmektedir. Pek çok insanın, kuralları din tarafından belirlenmiş ahlâkî çerçevenin dışında kendi kabul ve hayat görüşleri doğrultusunda benimsedikleri, çoğu zaman da tutarsız ve çelişkili olabilen bir ahlâk anlayışı geliştirdikleri görülür. Bu insanların ‘iyi’, ‘kötü’, ‘güzel’, ‘çirkin’ gibi sınıflamalarının kişisel görüş ve hisleri doğrultusunda yaptıklarını ve söz konusu durum karşısında evrensel ve rasyonel bir temele dayanma ihtiyacını dahi hissetmediklerini görürüz. Bu kişiler için ahlâkî ölçüt kişinin durum karşısındaki hisleridir. Ancak burada ciddi bir sorun vardır. “Bu eylemin doğru ya da yanlış olduğuna inanıyorum çünkü bana öyle geliyor” diyen biri için geçerli bir ahlâk anlayışı söz konusu edilemez. İnsan çoğu zaman duygularıyla hareket eden bir varlık olduğu ve duyguları da içinde bulunduğu ruh hali ve şartlara göre değişkenlik gösterebildiği için kişisel reflekslerden hareketle ahlâkî bir kural belirlemek mümkün değildir. Dolayısıyla “böyle yapmak bana iyi hissettiriyor” fikrine dayanan ahlâkî yasalar hem keyfi hem de güvenilmezdir. Bir psikopat veya sosyopat için bizim gayri ahlâkî saydığımız eylemler aynı hisleri doğuruyor olabilir. Örneğin birçok psikopat iyi eğitilmiş

olmasına rağmen empati yeteneğine sahip olmadıkları için karşılındakine kolayca zarar verebilir ve bundan rahatsız olmayabilirler.¹²⁵

Yine günlük yaşam içindeki eylemlerini içinde bulunduğu sosyal ve psikolojik faktörler ile irtibatlandırarak meşru kılan örneklerin de görülmesi mümkündür. Genel itibarıyla kötü bir davranış olarak kabul gören örneğin hırsızlık gibi bir eylemi gerçekleştiren kişi bu eylemi yapma sebebini yetiştirdiği aile ortamına, ekonomik ve sosyal şartlarına ya da herhangi psikolojik bir etkene dayandırarak yaptığı işin ahlâk dışı olmadığını iddia edebilir. Kimisine göre ise eylemler kişilerin genetik yapılarından kaynaklanmaktadır ve yapması gerekenin dışında davranması mümkün değildir. Bu anlayışa göre kişinin içinde bulunduğu şartlar kişiyi kötü durumlara zorlamaktadır. Bazı filmlerdeki kahramanların çok usta bir soyguncu, iyi bir suikastçı ya da çok zeki bir dolandırıcı olduğunu görürsünüz. Bu kişilerin film içindeki eylemleri o denli zekâ dolu ve ustaca tasvir edilir ve geçmişlerinde yaşadıkları bazı dramatik olaylar sebebiyle eylemleri o denli meşrulaştırılır ki izleyici için mutlu son, söz konusu karakterlerin yakalanmadan yaptıklarının yanına kaldığı son haline dönüşür. Buna benzer bir durum da Freudcu açıklamalarda mevcuttur. Freud'a göre hayatımızın ilk 5 yılı yaşadıklarımız karakterimizi belirleyen temel unsurlardır. Ona göre henüz okumayı öğrenmeden önce

125 Kristen Fuller, "The Difference Between Sociopath versus Psychopath", Psychology Today İnternet Sitesi, <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/happiness-is-state-mind/201902/the-difference-between-sociopath-versus-psychopath>, 4 Şubat 2019.

yaşananlar ömür boyu nasıl bir insan olduğumuz belirleyecektir.¹²⁶ Bu tür bir anlatıya göre insanlar bu dönem yaşadıklarının etkisinden çıkamaz ve pasif bir şekilde sürüklenir. İşledikleri gayri ahlâkî eylemler de bu yaşananların bir sonucu olmaktan öteye geçmeyecektir.

Bunların yanında yine kişilerin şahsi hissiyatları üzerinden belirledikleri farklı helal haram ölçülerinin olduğunu görmek de mümkündür. Örneğin zina gibi bir konuda kimi insanlar karşılıklı rıza ya da sevgiye dayalı evlilik dışı cinsel münasebetleri doğal karşılarlar ve hatta bunun yasak olmasının anlamsız olduğunu ileri sürerler. Yine içki içmede de kimseyi rahatsız etmeden kendi halinde içmenin günah olmayacağını günahsa da bunun mantıksız olduğunu zira bu kişilerin kimseye bir zararlarının dokunmadığının iddia edildiği görülebilir.

Hayatının amaç ve hedefini kişisel haz ve zevklere indirgemiş kişiler için ahlâkî bir eylem ve davranış, söz konusu davranışın ortaya çıkaracağı haz ve zevk ile doğru orantılıdır. Kişisel haz ve zevk anlayışlarının, sınırlandırılması mümkün olmayan farklılık ve çeşitlilikte şeyler ortaya çıkarması mümkündür. Dolayısıyla bu gibi kişilerden de makul bir ahlâkî tutum ve çerçeve içinde kalmalarının beklenmesi söz konusu değildir.

Meseleyi şahsi boyuttan çıkarıp toplumsal açıdan ele aldığımızda da durumun hassasiyeti pekişmektedir. Dini açıdan ahlâkî eylem ve davranışlar gerçekleştirilken dinin temel prensiplerinden olan, hak, hukuk, adalet,

126 Duane P. Schultz, Sydney Ellen Schultz, *Theories of Personality*, Wadsworth, California, 2009, s. 70.

yardımlaşma, paylaşma ve sosyal duyarlılık gibi değerlerin göz önünde bulundurulması ve bu esaslar dikkate alınarak davranılması gerekir. Ancak ne yazık ki insanlık tarihi bu değerlere aykırı sayısız örnek ile doludur. Binlerce yıldır insanlar dünyevi, milli ve “dini” çıkarlar uğruna birbirlerini katletmekte, Allah’ın vermiş olduğu en doğal hak olan insanca ve özgür bir biçimde yaşama hakkı gasp edilmektedir. Günümüz Batı dünyasının içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve bilimsel gelişmişliğin arkasında geri bırakılmış, yüzlerce yıl sömürülmüş, insanlık dışı muamelelere maruz bırakılmış milletler, devletler bulunmaktadır. Dünya zenginliğinin dünyadaki insan sayısına oranla oldukça az sayıda kişinin elinde toplanmış olması ve insanların oldukça önemli bir kısmının zaruri insani ihtiyaçlarını dahi karşılamaktan mahrum kaldıkları, ten renkleri, dilleri ya da ırklarına göre ötekileştirildikleri, toplu halde katledildikleri bir dünyada, kişilerin ya da milletlerin menfaati gözetilerek belirlenmiş ahlâkî değerlerin insaniliğinden söz etmek mümkün değildir. Bu konuda çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin de iyi bir sınav vermediğini ancak bundan İslam’ın değil, İslam’a uzak bir yaşayışı benimseyen Müslümanların mesul olduğunu hatırlatmak isteriz. Dinin temel öğretilerinden olan ve Kur’anda da vurgulanan adalet, işi ehline verme ve danışma gibi temel ilkelerin çiğnenmesi neticesinde Müslümanlar özlenen toplumlar oluşturma hedefinden sapmışlardır. Bugün birçok Müslüman ülke işin ehli olmayanlar tarafından yönetilmekte, otoriter liderlerin oyuncağı olmaktan öteye gidememektedir. İslam’a aykırı bir şekilde dizayn edilmiş bu sistemlerin arızalarından İslam’ı ve

Kur'an'ı sorumlu tutmak isabetli değildir. Bu otoriter liderlerin güçlerini yitirmemek için İslam'a aykırı hareketler sergilediğini unutmamak gerekir. Örneğin geçtiğimiz günlerde Hindistan'daki Müslümanlara karşı işlenen insan haklarına aykırı uygulamalara sessiz kalan hatta örtük bir şekilde destek veren Hindistan Başbakanı Birleşik Arap Emirlikleri tarafından madalya ile ödüllendirilmiştir.¹²⁷

Özetle ifade etmek gerekirse eylemler karşısındaki kişisel ve duygusal tepkiler kişiden kişiye göre değişkenlik göstermeye müsait durumlardır. Zaten içinde yaşadığımız toplum bizi kolayca manipüle edebilmekte ve gayri ahlâkî ilkeleri ahlâkî gibi sunabilmektedir. Dolayısıyla önemli olan kişiler için neyin iyi olup olmadığı değil gerçekte neyin iyi olup olmadığıdır. Bu yüzden kişisel veya toplumsal ahlâkî kabul ve tutumlar esas alınarak rasyonel ve tutarlı bir ahlâkî resmin ortaya çıkması mümkün değildir. Geçerli ve evrensel bir ahlâkî sistemin hayata geçirilebilmesi için değişmezlik ilkesi esastır. Bu değişmezliği sağlayan ise ilâhî buyruklardır.

Dini açıdan ahlâkî olan, kişilerin ya da milletlerin şahsi menfaat, zevk ve arzularının çok üstünde, Allah'ın razı olacağı tutum ve davranışlardır. Dolayısıyla dinin belirlediği kurallar herkes için kabul edilebilir, adil ve evrensel kurallardır. Kişilere, kişilerin şahsi duygu ve düşüncelerine dayanmadığı gibi içinde buldukları kültürel,

127 Jon Gambrell, 'India's Modi awarded UAE medal amid Kashmir crackdown', Washington Post, https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/indias-modi-awarded-uae-medal-amid-kashmir-crackdown/2019/08/24/4c724b50-c653-11e9-8bf7-cde2d9e09055_story.html, 24 Ağustos 2019.

sosyal, psikolojik ya da ekonomik durumları ile de alakalı değildir. Dini belirlenimde esas olan doğru ve iyinin ne olduğudur. Dolayısıyla doğru kişiden kişiye göre değişkenlik göstermez. Diğerinde ise doğrunun ne olduğu değil “benim doğrum budur” “arzu ettiğim olmasını istediğim budur” anlayışı öne çıkar. Birinde kişi merkezdeyken, dini ahlâk anlayışında Allah merkezdedir. Birinde nefse itaat edilirken dini ahlâkta Allah’a itaat edilir. Dolayısıyla kişinin ne istediği değil Allah’ın kişiden ne istediğinin önemi vardır. Kulları için en hayırlı olanı gerçek manada bilen Allah olduğu için de dini buyrukların dikkate alınmadığı bir ahlâkın evrenselleştirilmesi ve sağlıklı çalışması mümkün değildir. Nitekim seküler toplumlar birçok konuda başarılı olsalar da artık daha az referans verdikleri dinlerin yerine sağlıklı çalışan bir ahlâk yasası koyamamışlardır. Bu nokta zaman zaman Batı toplumlarının ahlâkîliği üzerinden eleştirilse de Batı’nın ahlâken ancak göreceli olarak ve belirli alanlarda iyi olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Doğru toplumlarındaki ahlâkî zaaf- ların Batı toplumunun ahlâkî zaaf- larını görmezden gelmeyi gerektirmediği de unutulmamalıdır.

Özellikle halk arasında ahlâkın temeli ve kökeni üzerine yeterince düşünülmemekte, ahlâkın verili kabul edildiği izlenimi ağır basmaktadır. Ancak bu iddianın oldukça zayıf delillerle ileri sürüldüğü görülmektedir. Bununla beraber bu tür bir eğilime sadece halk arasında rastlanmamakta, bilim ve felsefe kitapları kaleme alan Richard Dawkins ve Yuval Noah Harari gibi kişilerin eserlerinde

de benzer çıkarımlar görülmektedir.¹²⁸ Örneğin Harari ahlâkın bir insan icadı olduğunu belirtse de ‘insanlık onuru’na da atıf yapar:

Hindu toplumunda yeni bir meslek veya bir insan grubu ortaya çıktığında, meşru bir yer edinmek için bir kast olarak tanınmak zorundaydı. Bir kast olarak tanınmayı başaramayan gruplar, kelimenin gerçek anlamıyla dışlanır ve bu çok katmanlı toplumda en alt seviyede bile barınamazlardı. Dokunulamayanlar olarak bilinen bu gruplar, diğer herkesten uzakta ve çöplükleri karıştırmak gibi insanlık onuruna aykırı koşullarda yaşamak zorundalardı. En alttaki kastın üyeleri bile onlarla kaynaşmaz, yemek yemez, onlara dokunmaz ve onlarla kesinlikle evlenmezlerdi. Modern Hindistan’da, demokratik yönetimin bu tip ayrımları ortadan kaldırmaya ve Hinduları kastların karışmasının kirlilik yaratmayacağına ikna etmeye yönelik tüm çabalarına rağmen, evlilik ve iş bulma gibi meseleler hala kast sisteminden ciddi biçimde etkilenmektedir.¹²⁹

Görüldüğü gibi ahlâkın kökenleri ve temelleri üzerine yazılan ve insanların ahlâkı uydurduğunu iddia eden bir eser bile bu ‘ilüzyonu’ birden gerçek sayabilmektedir. Aslında beklentimiz Harari’nin güçlü bir temel ve kökene dayandıramadığı ahlâkî ilkelerden yola çıkarak Hinduları eleştirmesi değil, Hinduların farklı bir ahlâkî ilkeler bütünü benimsediğini kabul edip durumu anlayışla karşılamasıydı.

Meselenin felsefi boyutu da dinin gerekliliğini açık bir biçimde ortaya koyar. Örneğin kötülük probleminin

128 Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir?**, s. 79-80.

129 Yuval Noah Harari, **Sapiens**, çev: Ertuğrul Genç, Kolektif, İstanbul, 2015, s. 145-146.

pek çok insanın dinî gerçeklere karşı şüphe ile yaklaşmasına sebep olduğu hatta pek çok ateistin Allah'ın varlığını inkâr etmelerindeki gerekçelerden biri olarak gösterildiği bilinmektedir. Ancak şu nokta gözden kaçırılmaktadır ki bir eylemin 'kötü' olarak nitelendirilebilmesi için elimizde bir kriterin bulunması gerekir. Dinlerle şekillenen bir kültürde büyüyen insanların bir eylemi 'kötü' olarak nitelendirmesi çoğunlukla bu kültürden ve ona kaynaklık eden dinden bağımsız bir şekilde gerçekleşmeyecektir. Bu konuyu kitabımızın önceki kısımlarında, Allah olmadan objektif değerlerden bahsedip bahsedemeyeceğimiz tartışmasında ele almıştık. Eğer Allah'ın yokluğunda objektif 'kötü' ve 'iyi' yoksa, bu durumda Allah'ın varlığına inanan bir kişinin bir eylemden 'kötü' veya 'gayri ahlâkî' diye bahsetmesi de güçleşecektir. İşin bir diğer boyutu da 'kötü'nün varlığını kabul etsek bile 'kötü'nün ne olduğunu nasıl bilebileceğimize ilişkindir. Dünya üzerindeki her toplumun eylemleri iyi-kötü anlamında çok farklı şekilde kodladığı düşünüldüğünde ilâhî bildirim neyin iyi neyin kötü olduğunu gösteren en güvenilir kaynak adayı olacaktır. Mu'tezile düşünürleri de insanın fitratı gereği sezgileri ve akıl yardımıyla 'iyi' ve 'kötü' arasında ayırım yapabileceğine inanmalarına rağmen bunu vahye bir alternatif görmemişler, vahyin insanın yanlış olduğu yerde düzeltici etkisinden bahsetmişlerdir.¹³⁰

Kötülük probleminin makul bir şekilde açıklanabilmesi için gerekli olan bir diğer kavram da 'imtihan'dır.

130 Frank Griffel, 'Natural Law', Gerhard Böwering (editör), **The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought**, Princeton University Press, Princeton, 2013, s. 390.

İslam ve diğer büyük monoteist dinlere göre dünya bir test alanıdır ve gerçek yaşam ahirettedir. Kötülükler ve zorluklar da ancak bu şekilde anlamlı bir hale gelecektir. Aksi takdirde dini bildirimler olmadan evrende neden kötülük olduğunu ya da her şeye gücü yeten bir Allah'ın kötülüklerin yapılabilmesine neden izin verdiğinin açıklanması mümkün değildir.

İnsanların objektif ahlâkî değerlerin varlığına inanmalarının önemli olduğunu ancak bu inancın ahlâkla ilgili tüm sorunları çözmeye yetmeyeceğini belirtmiştik. İnsanlar kendilerinden ve toplumdan bağımsız bir ahlâkın var olduğuna inansalar da bu ahlâkî ilkelerin ne olduğunu keşfetmekte zorlanabilirler. Günümüzde de geçmişte de farklı toplumların belirlediği farklı ahlâkî ilkeler bu tartışmalarda önemli bir referans kaynağı olacaktır. Allah'ın din yoluyla kulları ile iletişime geçmesi bu noktada önem taşır. Böylece insanlar kendilerine doğru ve yanlış davranışlar hakkında bilgilendirme yapılmadığı gibi bir itirazda bulunamazlar. Aksi takdirde insanlar gerçeklik hakkında bilgi sahibi olmadıklarını ve Allah'ın kendilerini başıboş bıraktığını düşünebilirler, böylece kendilerini ahlâkî sorumluluklarla ilgilenmek zorunda değilmiş gibi hissedebilirlerdi. Birçok Kur'an ayeti, vahiy yoluyla, bu konuda yapılabilecek itirazların önünün alındığını belirtmiştir.¹³¹

Dini inancı reddedenlerin vahiy ve peygamberlik ile ilgili getirmiş oldukları itirazlardan bir diğeri tüm bu dinlerin ve peygamberlerin birbirini yalanladığı ve söz konusu dinlerin birbirleri ile çeliştikleridir. Örneğin Richard

131 Nisâ Sûresi 4/165; Tâhâ Sûresi 20/134; Âl-i İmrân Sûresi 3/164.

Dawkins farklı dinlere atıfta bulunarak bunların birbirlerinden üstünlüklerini sorgular.¹³² Yine birçok ateist mecra ve eserde Allah'ın varlığının kabul edilmesi halinde hangi dine inanılması gerektiği sorununun öne çıkacağı belirtilmiştir.

Bu soru bir ölçüde dinlerin bir süreklilik taşıdığını görmekten kaynaklanır. Birçok materyalist düşünür Auguste Comte'çu anlayışı benimseyerek semavi dinlerin kökenini Yahudilik ile başlatır. Ondan önce çok Tanrılı dinler vardır ve Tek Tanrılı dinler bir evrim sonucunda ortaya çıkmıştır.¹³³ Oysa bu bir felsefi kabuldür ve antropolojik verilerle desteklenip desteklenmediği tartışmaya açıktır. Özellikle yazı öncesi dönemle ilgili veriler farklı yorumla son derece müsaittir. Monoteist dinlerin iddiası ki bu iddia bilimsel verilerle çürütülmüş değildir Peygamberlik ve tek Tanrıcılık ilk insanla başlamıştır ve tarih boyunca gelen peygamberlerin beraberlerinde getirmiş oldukları dinlerin temel esasları aynı olmuştur. Mevcut farklılıklar ise insanların tahrif etmeye müsait doğalarından kaynaklanmıştır. Bu tahrifatların giderilmesi ve detaylarda kaybolunmaması durumunda¹³⁴ insanlar dinlerin ortak yanlarını

132 Richard Dawkins, **Tanrı Yanılgısı**, çev: Melisa Miller, Barbaros Efe Güner, Tunç Tuncay Bilgin, Kuzezy, İstanbul, 2015, s. 38-43.

133 Mike Gane, **Auguste Comte**, Routledge, New York, 2006, s. 67.

134 Sadece diğer dinlerin değil, İslam'ın Müslüman yorumcuları da tefsirlerinde birbirinden farklı yorumlara ulaşabilmişlerdir. Bu durum sağlıklı değildir. Her konuda olduğu gibi din konusunda da farklı görüşlerin açık ve özgürce tartışılabilmesi verimli bir sonucu beraberinde getirecektir. Ancak her yorumun doğru olduğu da iddia edilemez. Özellikle sağlam kaynaklar yerine şüpheli hadislere dayalı anlatıların sağlamlığına şüpheyile bakmakta fayda vardır. İslam dünyasında Hz. Muhammed öncesi Peygamberler ile ilgili farklı yorumlar için şu esere bakılabilir:

daha net şekilde görecektir. Örneğin Kur'an birçok ayetinde bu sürekliliğe dikkat çeker ve Müslümanlığın Hz. Muhammed ile başlamadığını hatırlatır.¹³⁵

İslâm kelâmcıları ve filozofları tarafından çeşitli deliller geliştirilmek suretiyle dinin önem ve gerekliliğinin ortaya konulduğu çeşitli çalışmaların yapıldığı ve bu yolla gerek Allah'ın varlığı gerekse dinin anlamı hakkındaki şüphelerin giderilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Kimi düşünürler açısından insanların hem bu dünyada hem de ahirette kurtuluşa erişebilmeleri ve kendileri için iyi ve güzel bir son hazırlayabilmeleri için Allah'ın din göndermesi beklenen hatta kimilerince zorunluluk arz eden bir durumdur.¹³⁶ Örneğin Fahreddîn Râzî gibi düşünürler vahiy yoluyla insanlara doğrunun hatırlatılmasının ve insanların doğruyu yapma konusunda motive edilmesinin önemine işaret etmişlerdir.¹³⁷ Bu konuda Râzî de Gazâlî gibi düşünmekte ve vahiy olmadan ahlâkî sorumluluğun olabileceği fikrine şüpheyile yaklaşmaktadır. Hatta ona göre vahyin olmaması durumunda kulların Allah'a şükran duyması bile bir dinî sorumluluk olmayacaktır.¹³⁸

Akıl tarafından idrak edilmesi mümkün olan bazı şeylerin, din tarafından açıklanmış olmasının insana kolaylık

Brannon M. Wheeler, **Prophets in the Quran: An Introduction to the Quran and Muslim Exegesis**, Continuum, Londra, 2002.

135 Şûrâ Sûresi 42/13.

136 Abdullatif el-Harputî, **Tenkîhu'l Kelâm Fî Akâid-i Ehli'l İslâm**, çev: İbrahim Özdemir, Fikret Karaman, Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, Elâzığ, 2000, s. 226-227.

137 Fahreddîn Râzî, **El-Muhassal**, çev: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978, s. 217-218.

138 Ayman Shihadeh, **The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Razi**, Brill, Leiden, 2006, s. 73-74.

sağlayan bir lütuf olduğu göz ardı edilmemelidir. Çünkü dini bildirim desteğinin dikkate alınmadığı bir anlayışın, insanın faydasına ve zararına yönelik şeylerin kavranması ve davranışlardaki doğruluk ve yanlışlığın belirlenmesi için bir yandan derin bir düşünceye, diğer yandan ise ciddi anlamda bir araştırmaya muhtaç olduğu açıktır. Bu apaçık gerçeğe rağmen insanların önemli bir çoğunluğunun bu husus üzerinde titizlikle duracaklarını ve bir yandan derin düşünce diğer yandan ise ciddi araştırma süreçlerine gireceklerini beklemek gerçekçi olmayacaktır. Dolayısıyla Allah'ın, kullarına olan rahmetinin bir sonucu olarak onların işini kolaylaştırmak, iyi ve güzel eylemleri gerçekleştirebilmeleri konusunda onlara zorluk çıkartmamak adına dini bildirimlerde bulunduğu düşünölmüştür.¹³⁹ Örneğın insanın akıl yoluyla tek bir ilah olduğunu kavrayıp kavrayamayacağı konusunu ele alalım. Bir insan bu konuda şöyle bir çıkarımda bulunabilir:

Tanrı'nın birden fazla kişiliğı olduğu düşüncesinin daha birçok felsefi sorunu vardır. Mesela Tanrı'nın birden çok kişiliğı varsa, mantıksal olarak bu kişiliklerin belli bir konuda ayrılığa düşmesi mümkündür. (Düşerler demiyoruz, düşmeleri mantıksal çelişki yaratmaz diyoruz.) Böyle bir ayrılığa düşmeleri durumu ise ciddi sorunlara yol açacaktır. Her şeye gücü yeten iki varlığın istekleri çelişirse bunlardan hangisi gerçekleşecektir? Basit bir örnek vermek gerekirse, Kutusal Ruh gökleri yeşil, Baba mor yapmak isterse gökler mor mu olacaktır yeşil mi? Mor olursa Baba açıkça üstün gelecektir, ancak herhangi bir değişiklik olmazsa, yani gök aynı renkte kalırsa da bu durumda Tanrı'nın her şeye kadir sıfatı

139 Nüreddin Sábüni, *Mâtüridiyye Akaidi*, çev: Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 104.

yetkinliğini yitirecektir. Dolayısı ile Tanrı'nın birden fazla kişiliği olduğunu varsaymak bizi ya çelişkiye ya da Tanrı'nın her şeye kadir sıfatını reddetmeye zorlar. Ancak ikisi de kabul edilebilir sonuçlar değildir, dolayısı ile Tanrı'nın birden fazla kişiliği olduğu veya birden fazla Tanrı olduğu iddialarının reddedilmesi gerekmektedir.¹⁴⁰

Burada yapılan akıl yürütme son derece sağlıklıdır ve bir kişinin düşünerek neden birden fazla ilah olmayacağını bulabileceğini gösterir. Bununla beraber her insanın bu tür bir sorgulamada bulunabileceğini düşünmek makul değildir. Hele tarihin büyük çoğunluğunda insanların geçim telaşı içinde olduğu, eğitimin ve felsefi düşüncenin yaygın olmadığı düşünüldüğünde bu tür sorgulamaların güçlüğü daha da net şekilde ortaya çıkacak ve dinin gerekliliği daha da fazla anlam ve değer kazanacaktır.

Din dışı kişisel ahlâkî kabul ve tutumların olası sonuçlarından biri de kaçınılmaz olarak fayda ve haz eğilimli ahlak anlayışı olacaktır. İnsanlara faydalı olarak görülen veya onları mutlu kılan davranışların da ahlak dışı kategorisinde değerlendirilmediği ahlak anlayışlarının varlığı bilinen bir gerçektir. Birçok insan için şahsi mutluluk ahlâkî değer ve ilkelerin önünde gelebilmektedir. Tolstoy, bu konudaki görüşünü şu sözler ile ifade etmiştir:

Dünyayla ilişkisinin özünü en büyük şahsi mutluluğun teşkil ettiğini düşünen bir kişi, ailesi, toplumu, devleti, insanlık veya Allah'ın iradesinin ifası için yaşamının ahlâklı olduğunu ne kadar söylerse söylesin ve ustalıkla böyle yaşıyormuş gibi

140 Enis Doko, **Dâhi ve Dindar: Isaac Newton**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 122.

yapıp insanları ne kadar kandırırsa kandırsın, onun davranışının ardındaki hakiki neden, asla şahsi mutluluğundan başka bir şey olmayacaktır.¹⁴¹

Kişisel hedeflerin gerçekleştirilmesi ve bireysel mutluluğun gözetilerek amaca ulaştıran her yolun gerektiğinde mubah görülmesi anlayışı günümüz dünyasına ait bir anlayış değildir. Bu anlayışın izlerini sürdürdüğümüzde ulaşılabilir bilgiler açısından en erken dönem olarak Antik Yunan ile karşılaşıyoruz. Epikürcülük olarak bilinen anlayışın Yunanlı düşünür Epiküros'tan türetilen bir terim olduğu ve söz konusu anlayışın acı ve ıstırabın en aza indirildiği, mutlu ve müreffeh bir yaşamın ise en yükseğe çıkarıldığı bir öğretiyeye dayandığı bilinmektedir. Hazzın en yüksek iyi olarak kabul edildiği öğretiyeye 'Hedonizm' yani 'Haz Felsefesi' denilmektedir. Epikürcülüğün tedbir ve ihtiyatla şekillenen bir hedonizm anlayışına dayandığı söylenebilir.¹⁴² Hedonizm mutluluğu merkeze alan öğretilerin en eskilerinden birisidir. Aslında etrafımızda gördüğümüz birçok insan farkında olmadan hedonist dünya görüşünü benimsemekte, mutluluğu hayatın anlamı kılmakta ve acıdan kaçınıp hazzı maksimize etmenin yollarını aramaktadır.¹⁴³ Yani haz felsefesi sanıldığı gibi köşede kalmış, sadece hayvansal dürtülerle hareket edenlerin benimsediği bir felsefe okulu olmanın çok ötesine geçmiştir.

141 Tolstoy, *Din Nedir*, s. 88.

142 Gunnar Skirbekk-Nils Gilje, *Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi*, çev: Emrah Akbaş-Şule Mutlu, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006, s. 127.

143 Burton F. Porter, *The Good Life: Alternatives in Ethics*, Rowman & Littlefield Publishers, Oxford, 2001, s. 94.

Faydacılık anlayışında da doğada haz ve acı gibi iki temel gücün egemenliğinin konu edinildiği ve tüm insanların hazzı arzuladığı inancından hareketle hazzın aranarak peşinden gidilmesi gerektiği ve herhangi bir eylemin yalnızca mutluluğu arttırıp arttırmadığına bakılarak iyi ya da kötü olarak değerlendirilebileceği anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Yine faydacılığın, mutsuzluğun nedeni olarak insan üzerinde eklenilen din ve benzeri inançları gördüğü, bu sebeple de insanın doğal halinin açığa çıkartılmasını hedeflediği ifade edilir.¹⁴⁵ Dünyevî saadetin, bireysel haz ve zevklerin ön plana çıktığı faydacı yaklaşımda, yapılan fiillerin sonuçları üzerinde durulmakta ve bu sonuçların bize veya mümkün olan en fazla kişiye fayda sağlayıp sağlamadığına bakılmaktadır. Bu anlayıştan hareketle oluşturdukları felsefeleri ise bir eylem ne kadar çok insan için mutluluk sağlarsa o oranda iyi olur şeklinde formüle edilmektedir.

Faydacı ahlâk anlayışını savunanların başında gelen İngiliz düşünür ve siyasetçi John Stuart Mill'e göre fayda ya da en büyük mutluluk ilkesi ahlâkın temeli olarak kabul edilmelidir. Mill'e göre hareketlerimiz, bize kazandırmakta olduğu mutluluk oranında iyi sayılmalı, mutluluğun zıttı olan şeylere sebep oldukları oranda ise kötü görülmelidirler. Mutluluktan kastedilen şey ise haz yahut ıstırabın yokluğudur. Haz ve ıstırabın yokluğu, hedeflenmesi gereken yegâne amaçtır.¹⁴⁶ Mill kendi ahlâk teorisinin tek

144 Ahmet Cevizci, 'Yarar İlkesi', **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

145 Ahmet Cevizci, **Etiğe Giriş**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s. 201.

146 John Stuart Mill, **Utilitarianism**, The Works of John Stuart Mill III, George Routledge&Sons, London, 1895, s. 13.

Tanrılı dinlerinkinden üstün olduğuna inanıyordu. Hatta o monoteist dinler yerine Auguste Comte'un tasavvur ettiği gibi bir insanlık dininin peşine düşülmesinin daha uygun olduğunu düşünüyordu.¹⁴⁷

Mill'in görüşlerini bir kenara bırakıp faydacılık ile dinin sunduğu ahlâk arasındaki ilişkiye odaklandığımızda şunu görürüz. Faydacı ahlâk anlayışında pek çok insanın kendi faydasına olan bir şeyle kendi dışındakilerin faydasına olabilecek bir şey arasında kaldığında, kendi menfaatini öne çıkarmaması için geçerli rasyonel bir temel oluşturulamamaktadır. "İyi olmak için iyilik yapılması" erdemli bir davranış olarak kabul edilebilir. Ancak insanın fedakârlık yapabilme ve gerektiğinde kendisi ve yakınları aleyhine dahi olsa hakkı ve adâleti sağlayabilme istencinin din dışında yeterince motive edilebilmesi mümkün gözükmemektedir.

Antropolojik araştırmalar, kültürel farklılıkların ahlak anlayışlarının göreceliliğini belirlediğini örneğin metafizik görecelik olarak tanımlanabilecek anlayışın bir değil birden fazla iyi olduğunu savunmak anlamına geldiğini göstermektedir. Bunun yanında antropolojik görecelik olarak tanımlanabilecek anlayışın ise insanların, kültür ve deneyimleri ile uyumlu biçimde birbirinden tamamen farklı ve kendi içinde tutarsız iyi kavramlarına varabildiklerini göstermektedir.¹⁴⁸

147 Henry R. West, *Mill's 'Utilitarianism': A Reader's Guide*, Continuum, Londra, 2007, s. 62.

148 Dan Sperber, 'Ahlâki Göreceliğe İlişkin Antropolojik Notlar', Jean-Pierre Changeux, *Etiğin Doğal Temelleri*, çev: Nermin Acar, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 290.

Doğaya referanslar temelinde oluşan evrensel bir ahlâkın varlığı fikrinin bazı çevrelerce savunulduğu bilinse de bu yaklaşımı makul görmeyen pek çok araştırmacı tarafından da dikkat çekilmeye çalışıldığı gibi esasen ahlâk ile doğa arasında paralellik kurmak kolay değildir. Hatta çoğu zaman bu ikisinin birbirinden tamamen farklı iki kutbu temsil ettiği düşünülebilir. Doğa bize sadece olanı gösterir. Dolayısıyla doğadan hareketle olması gereken değil sadece olan betimlenebilir. Oysa ahlâk değerler koyucu ve kuralcıdır. Dolayısıyla ahlâkî açıdan esas olan şey yapılması gereken yani olması gerekendir. Buradan hareketle ahlâkın doğa dışında bir nedene dayanması zorunluluk arz eder. Çünkü doğanın kendisi ahlâk için bir temel oluşturamaz.¹⁴⁹ Dolayısıyla ahlâkın Allah'ın otoritesi dışında bir şeye dayandırılması mümkün olamaz.

Ahlâkın modern toplumsal yapının farklılaşması ve endüstrileşme süreçleri tarafından dönüştürülmesi sonucunda giderek daha da sorunlu bir hale geldiği ve belli ahlâk kültürü biçimlerinin yok oluşunun ahlâkî soruların yanıtlanmalarını imkânsızlaştırmakla kalmayarak sorulabilmelerini dahi zorlaştırdığını yönünde yaklaşımların görülmesi mümkündür. Ahlâk felsefesi ve felsefe tarihi araştırmacılarından Alasdair MacIntyre'a göre Aydınlanma'nın umduğu gibi bir zamanlar dinin yanıtladığı Tanrı ve ölümsüzlük, özgürlük ve ahlâk hakkındaki büyük sorunların şimdi yeni bir dünyevî, estetik yanıtlar dizisine kavuşması söz konusu değildir. Söz konusu olan, bu soruların artık giderek sorulmaz olmasıdır. Çünkü insanlar

149 Marc Kirsch, 'Giriş,' Jean-Pierre Changeux, *Etiğin Doğal Temelleri*, s. 13-15.

varoluşa dair kapsamlı bir yorumdan mahrum kalmışlardır. Dolayısıyla MacIntyre'a göre modern toplumda insanlar herhangi bir etkin anlamda tanrıtanımcı (ateist) ya da insancı (hümanist) olmaktan uzaktır; sadece tanrıtanımcı değildirler.¹⁵⁰

Alman filozof Friedrich Nietzsche ahlâkın dayandığı temelleri ve kökenlerini inceleyerek sorgulamadan kabul ettiğimiz birçok düşünceyi felsefenin gündemine sokmuştur. Özellikle 20. Yüzyıl düşüncesinin bu noktada Nietzsche'nin görüşlerinden derinden etkilendiği söylenebilir. Bu yüzyılda sadece felsefeciler değil, Hitler gibi siyasetçiler de Nietzsche'nin görüşlerinden etkilenmiştir. Nietzsche'nin geleneksel ahlâkî değerlerin kökenlerini ve dayandıkları temelleri sorgulaması beraberinde yeni ahlâk anlayışlarını da getirmiştir. Bu ahlâk anlayışlarının bazılarının bugün anladığımız anlamda insan haklarına uygun olmadığını görülmektedir.

Nietzsche'nin dine dayanan geleneksel ahlâkî sorguladığı, insanları sürü insanı ve üst insan olarak ayırdığı ve bu insanların ahlâk anlayışlarını da 'köle ahlâkî' ile 'efendi ahlâkî' olarak tanımladığı görülmektedir. Nietzsche aynı zamanda 'nihilizm' (hiççilik) olarak bilinen anlayışın, özellikle metafiziksel ve etik nihilizmin, düşünce tarihindeki en büyük teorisyeni olarak kabul edilir.¹⁵¹ Genel bir psikolojik ya da felsefî hal olarak nihilizm, "her

150 Georg Stauth-Bryan Turner, **Nietzsche'nin Dansı**, çev: Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat, Ankara, 2005, s. 83.

151 Alman düşünürün nihilist olmadığını düşünenler de vardır. Örneğin, Richard Schacht, **Making Sense of Nietzsche: Reflections Timely and Untimely**, University of Illinois, Urbana, 1995, s. 25-61.

türlü ahlâkî, dinî, siyasî ve toplumsal değerden yoksun olma, varlık/yokluk, gerçeklik/gerçek dışılık, doğru/yanlış, bilgi/kanaat türünden tüm ayrımları yadsıma durumunun ve tavrının ifadesi¹⁵² olarak tarif edilir. Allah'tan dolayısıyla dinden ve ahiret inancından soyutlanmış bir ahlâk tasavvurunun var olmasının zorunlu görülmediği 'nihilizm' anlayışı dikkate alındığında, ahlâklı olunması gerektiğinin doğal bir temele dayandığının iddia edilmesi de güçleşmektedir. Çünkü nihilizme göre eylemlerimizi yargılayabileceğimiz bir kriter bulunmamaktadır. Bu nedenle herhangi bir eylemin diğerinden daha ahlâkî ya da gayri ahlâkî olduğu iddia edilemez. İnsanlar veya toplumlar kendilerince rasyonel 'ahlâkî' bir kod üretseler de nihilizmde bu kodun gerçek bir 'ahlâkî' kod olmadığı, sadece işe yaradığı ve toplumun faydasına olduğu için kabul edildiği bilinecektir. Örneğin Nietzsche'ye göre ahlâkî fenomenler yoktur, bu fenomenlerin tersine yalnızca bir ahlâkî yorum mevcuttur. Bu yorumun kendisi ahlâk dışı kökenlidir.¹⁵³

Amerikalı teolog William Lane Craig de Nietzsche'nin 'Tanrı öldü' ifadesini düşünüldüğü gibi bir zafer olarak sunmadığının altını çizer. Craig'e göre bu cümleyi doğru anlamak için hayatın Allah olmadan anlamsız olduğu fikriyle ilgili tartışmaları hatırlamak lazımdır. Modern dönemde insanın temel sorunlarından birisi Allah olmadan hayatın bir anlama sahip olup olmayacağıdır. Nietzsche

152 Ahmet Cevizci, 'Nihilizm', **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.

153 Friedrich Nietzsche, **Güç İstenci**, çev: Sedat Umran, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 258.

bu konuda karamsardır. Craig'e göre Alman filozof Tanrı'nın öldüğünü ancak bunun bir müjde değil bir felaket olduğunu düşünmektedir. Ne var ki modern insan Allah'ı öldürmenin ne demek olduğunu kavrayamamıştır. Modern insan başına açtığı belanın farkında değildir.¹⁵⁴

Nietzsche'nin görüşlerinin çok farklı yorumlara açık olduğunu hatırlattıktan sonra onun dini bir yanılsama olarak gördüğünün altını çizebiliriz. Aynı zamanda bir hastalıktır. Nietzsche'ye göre Tanrı tasavvuru buna verilebilecek bir örnektir.¹⁵⁵ Pişmanlık gibi duyguları budalalık olarak nitelendiren Alman düşünür bu gibi duygu ve düşüncelerin ortadan kalkabilmesi için Allah'ın öldürülmesi yani Allah kavramının ortadan kaldırılması gerektiğinin farkındadır. Allah kavramı ortadan kaldırılmalıdır çünkü Nietzsche'ye göre merhamet gibi duygularımızın kökeninde Yahudilik ile başlayan tek tanrılı dinler vardır. Bugün de Nietzsche'nin bu görüşünün -yani dinlerin mevcut ahlâk üzerinde büyük etkisi olduğunun- önemli ateistler tarafından savunulduğunu görmekteyiz. Ancak Nietzsche'nin aksine onlar tek tanrılı dinlere dayanan ahlâktan tümenden kurtulmak istemezler. Hatta bazıları hayvanlar âlemindeki gibi yaşamaktan çekindiğini ifade eder.¹⁵⁶ Yine onlar insanın diğer canlılardan üstün

154 William Lane Craig, **Reasonable Faith**, Crossway Books, Illinois, 2008, s. 77.

155 Lou Salomé, **Nietzsche**, çeviren: Siegfried Mandel, University of Illinois Press, Chicago, 2001, s. 125; Georg Stauth-Bryan S. Turner, **Nietzsche'nin Dansı**, s. 128.

156 "Richard Dawkins: "We need an anti-Darwinian society"", 9 Aralık 2014, Kaynak: <https://www.patheos.com/blogs/danthropology/2014/12/richard-dawkins-we-need-an-anti-darwinian-society/>

bir varlık olduğu ve farklı ahlâkî kodları benimsemesi gerektiğini kabul ederler.¹⁵⁷

Zaman zaman Hitler'in Darwin'den etkilendiği iddia edilse de tarihsel çalışmalar Hitler'in Darwin'i okumadığını, onun daha çok Nietzsche'nin düşüncelerini önemseydiği ve ahlâk anlayışından etkilendiği bilinmektedir.¹⁵⁸ Bir diğer faşist lider Mussolini de Nietzsche'yi okumuş ve ondan etkilenmiştir.¹⁵⁹ Hitler'in ve Mussolini'nin Yahudilere, Slavlara, Çingenelere ve sakatlara yönelik uygulamış olduğu merhametsiz ve insanlık dışı eylemlerin ne gibi sonuçlar doğurduğuna tüm dünya şahitlik etti. Tek başına bu bile Nietzsche ahlâkının ne gibi sonuçlar doğurduğunun anlaşılması için yeterli bir örnek olarak gösterilebilir. Görüldüğü gibi hayatının önemli bir bölümünü ahlâkın kökenini aramaya adanmış ateist düşünür Nietzsche, merhamet gibi ahlâkî öğretilerin Yahudiler ve diğer tek Tanrılı dinlerin temsilcileri tarafından başımıza musallat edildiğini söyler. Çünkü ona göre Yahudiler güçsüzlüklerini ahlâk denen öğretilerle dengeleme eğiliminde olmuşlardır. Nietzsche bu yüzden bizim anladığımız ahlâktan tiksiner ve ondan kurtulmamız gerektiğini ifade eder. Ona göre insanın doğasına uygun olan da budur. Nietzsche'nin düşüncelerini acımasız bulmak

157 Alper Bilgili, **Bilim Ne Değildir?**, s. 54-57.

158 Richard Weikart, **From Darwin to Hitler: Evolutionary Ethics, Eugenics and Racism in Germany**, Palgrave, New York, 2004, s. 210.

159 Berel Lang, 'Misinterpretation as the Author's Responsibility', Editörler: Jacob Golomb, Robert S. Wistrich, **Nietzsche, Godfather of Fascism?: On the Uses and Abuses of a Philosophy**, Princeton University Press, Princeton, 2002, 51-52.

mümkün, ancak bu görüşlerin Allah olmadan neden yanlış olduğunu göstermek mümkün değildir.

Bireylerin veya toplulukların nasıl davrandığından, kimin ahlâklı olup kimin gayri ahlâkî eylemler sergilediğinden bağımsız olarak, iki dünya görüşünün çok farklı paradigmalara inşa ettiğinin altını çizme gayretindeyiz. Bir ateist ve teist aynı eylemleri sergileseler de bu, onların sahip oldukları dünya görüşlerinin aynı sonuçlara kapı açtığı anlamına gelmez. Bugün kamuoyunda yürütülen ahlâkla ilgili tartışmalarda bu husus göz ardı edilmekte ve ahlâk konusu bir 'kim daha ahlâklı' tartışmasına indirgenmektedir. Bu soru sosyologlar için önem taşısa da felsefecilerin ahlâkın kökenine ve temellendirmesine dair tartışmalarına bir katkı sunmamaktadır. Bizim burada Nietzsche ile Hitler ve Mussolini arasında bir ilişki kurmamızın nedeni Hitler'in eylemlerini Nietzsche ile aynı etik kurallara dayandırması ve bu kuralları benzer bir dünya görüşüne dayandırmalarıdır. İkisinde de Allah ve O'na dayanan dinlerin getirdiği ahlâk işlevini yitirmişlerdir. İkisinde de doğayı örnek alan bir ahlâk vardır ve bu görüş insanın doğada özel bir varlık olduğu fikrini reddetmektedir.

İnsan, Din ve İbadet

İster ferdî ister içtimaî olsun dua, kâinatın dehşet verici sessizliği içinde, insanoğlunun kendisine bir cevap bulmak için hissettiği derin hasret ve iştiyakın ifadesidir.¹⁶⁰

Dini buyruklar gerek ahlâkî bildirimler gerekse dua ve ibadetler ile insanların manevi gelişimine katkı sağlamayı amaçlar. İçselleştirilerek yapılan ibadetler sayesinde kulluk bilincine varan insan önce Yaratıcısını sonra da kendisini ve içinde bulunduğu evreni daha iyi tanıyıp anlamlandırmaya başlar.¹⁶¹ İbadetler dini hayat ile çok sıkı bir bağ içindedir. Din psikolojisi üzerine yapılan araştırmalar sonucunda pek çok bilim insanı tarafından dinin, ibadet ve duanın kişisel gelişim üzerindeki olumlu etkileri tespit edilmiştir. İçselleştirilmiş kulluk bilincinin, güçlü, uyumlu ve sağlam karakterli bireylerin ortaya çıkmasını sağladığı gözlemlenmiştir. Din psikologlarının yaklaşımlarından hareketle ibadetin insan ve toplum üzerindeki olumlu etkilerinin bir kısmının şu yaklaşım üzerinden özetlenmesi mümkündür:

Dini inanç ve değerler, ibadet ve törenlerle dünya hayatına ilişkin dini açıklamalar insan hayatına bir anlam ve amaç

160 Muhammed İkbâl, **İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, çev: Sofi Huri, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul, 2002, s. 134.

161 Bakınız: Emre Dorman, **Duanız Olmasa Ne Öneminiz Var?** İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2013.

kazandırır; insanlar arası ilişkileri düzene koyar, kişinin zihinsel açmazlarını çözer. Ayrıca dinin insanı davet ettiği ve yönlendirdiği ideallerle oluşturduğu cemaat hayatı kişiye bir kimlik kazandırır; cinsellik ve saldırganlık dürtülerinin ıslah edilip faydalı duruma getirilmesine hizmet eder; ruh sağlığını koruyucu, ruhi meseleleri tedavi edici etkiler yapar. Dinin, insanın iç dünyası ile tabii ve toplumsal çevre arasında denge ve uyum kurmasına yardımcı olmasında ve insana kişilik yapısındaki güçleri bütünleştirme imkânı vermesinde ibadetin büyük payı vardır.¹⁶²

Kur'an ayetleri, insanların yalnız Allah'a kulluk etmeleri hem O'na hem de yarattıklarına karşı görev ve sorumluluklarını yerine getirmeleri ve böylelikle kimlerin hayırlı ve güzel eylemler ortaya koyacağıının belirlenmesi için yaratıldıklarına dikkat çekmektedir.¹⁶³ Var olmak yok olmaktan daha iyi ve güzeldir. Allah insana ahirette sonsuz bir varlık vermek istemekte bu yüzden de bu dünyada var edip imtihana tabi tutmaktadır. Kulluk etmek çok geniş anlam taşımaktadır. İnsanın Allah'a teslimiyet için yaratıldığını, insanın varlık sebebinin Allah için olduğunu ifade eder. Yani çok daha geniş anlamlar ifade eden kulluk kelimesinin sadece namaz, oruç gibi ibadetler için kullanılması hatalı olur.

Kulluğun en güzel göstergelerinden biri ibadetlerin ihlaslı bir şekilde yerine getirilmesidir. İbadetler kulluğa anlam kazandırmakta ve insan ile Yaratıcısı arasındaki manevi irtibatı sağlamaktadır. Örneğin namaz düzenli yerine

162 Hayati Hökekleli, 'İbadet', **DİA**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIX, s. 248-249.

163 Zâriyât Sûresi 51/56; Zümer Sûresi 39/16; Mülk Sûresi 67/2.

getirilen bir ibadet olduğundan bu vesile ile Allah ve din ile olan irtibatını devam ettiren kişi aynı zamanda dünyevi hırs ve doymazlıklardan kurtulmak için belirli vakitlerde dünya hayatının gerçeğini, ölümü ve ölüm sonrasını düşünür. Neden var olduğunu ve nasıl bir yaşam sürmesi gerektiğini hatırlar.

Din psikolojisi üzerine yapılan çalışmalarda gerek bireysel gerekse topluluk halinde yerine getirilen dua ve ibadetlerin sosyolojik ve psikolojik açılardan kişi üzerindeki olumlu etkilerine dikkat çekildiği görülür. Örneğin farklı kişiler tarafından yürütülen bilimsel araştırmalar ibadet etme ve meditasyonun bireyin travmaları başa çıkmasında etkili olduğunu göstermiştir.¹⁶⁴ Bunun yanında din-darlığın sağlık ve mutlulukla pozitif, stres ve depresyonla ise negatif ilişkisinin olduğunu gösteren birçok araştırma bulunmaktadır.¹⁶⁵

İbadetler öncelikli olarak kişi tarafından bir görev olarak algılanmaktadır. Bu görevin yerine getirilmesi ise kişinin ruh sağlığını koruyarak dengeli bir kişilik kazanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bunun yanında dua ve ibadetlerin kişiyi başkalarına zarar verici davranışlardan alıkoyduğu, iradesini güçlendirerek aynı zamanda sabırlı ve disiplinli kıldığı, makam, mevki, mal, mülk gibi maddi unsurlara karşı duyulan aşırı bağıllık ve tutkunluğu azalttığı, şefkat ve merhamet duygularının gelişmesine

164 Nicole Spector, 'This is your brain on prayer and meditation', 20 Ekim 2017, <https://www.nbcnews.com/better/health/your-brain-prayer-meditation-ncna812376>

165 Keith Ward, **Is Religion Dangerous?**, William Eerdmans, MI, 2007, s. 155-156.

destek olduğu, insani ilişkileri geliştirdiği ve bu sayede diğer bireylerle arasında saygı, sevgi ve bağlılık duygularını güçlendirdiği ve yapılan dua ve ibadetlerin kişide oluşan günahkârlık ve suçluluk duygusunu ortadan kaldırdığı yönünde çeşitli tespitler yapılmıştır.¹⁶⁶

İçinde dua ve ibadet olmayan bir hayat manevî yönden eksik ve kusurlu bir hayattır. İnsan ise daha ziyade manevi değerleri ile diğer canlılardan üstün olduğu için manevî değerlerinin eksik olmasıyla varlığının da eksik ve kusurlu olması kaçınılmaz olacaktır. Seküler insanların hayatı anlamlandırma noktasında yaşadıkları sıkıntıların psikolojilerini olumsuz yönde etkilediği ve inançlı insanlara nazaran ruhsal açıdan çok daha fazla sorunlar yaşadıkları gözlenmektedir. Bu konuda birçok ülkede yapılan çeşitli araştırmalar dindar insanların daha az depresif, daha az endişeli ve intihara daha az meyilli olduklarını göstermektedir. Dindarlık ayrıca fiziksel sağlığa da önemli katkı sunmaktadır. Birçok araştırma insanların fiziksel ve ruhsal sağlığına kavuşmasında da dinlerin olumlu etkileri olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁶⁷ İşte bu noktada din, kişinin manevi değerleri maddi unsurlardan üstün tutmasını, gerçek huzur ve mutluluğu ulvi şeylerde aramasını, gönül huzuruna ve tatmin olmuş bir kalbe sahip olmasını, ölümü yokluk olarak görmeyip yaşamını bu gerçeğe göre ayarlamasını ve bu sayede hem

166 Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003, s. 119-123.

167 Rob Whitley, 'Religion and Mental Health: What is the Link?', 18 Aralık 2018, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/talking-about-men/201712/religion-and-mental-health-what-is-the-link>

bu gününü hem de yarınını anlamlı kılmalarını sağlamaktadır. Dolayısıyla insanlar dünyevileşmenin etkisi altında her ne kadar dinden uzaklaşıyor gibi görünseler de dinin insan üzerindeki manevî ve pratik etkileri kaçınılmaz olarak onu her dönemde insan için vazgeçilmez bir gereksinim kılmaktadır. Aksi türlü Allah'ın, dinin, dua, ibadet ve ahiret inancının olmadığı bir hayatı anlamlı kılmak da pek mümkün olmayacaktır. Örneğin insanın neden var olduğunu ve öldükten sonra kendisine ne olacağını bilmemesi yaşadığı hayatı yaşanılmaz kılmak için yeterlidir. Anlam ve değerden yoksun bir hayatı bir amaç uğruna ve ahlâkî değerler üzerine yaşayıp şekillendirmek de anlamsızlaşacaktır.

Dua ve ibadetlerin yanında tövbe de kul için olmazsa olmaz bir ihtiyaçtır. Dönmek, vazgeçmek gibi anlamlara gelen tövbe, kulun hatalarının farkına vararak bu hatalardan vazgeçmesi demektir. Dini bildirimler olmadan insanın Allah'ı gerektiği gibi tanıyıp kavramasının mümkün olmadığı daha önce vurgulanmıştı. Aynı şekilde insanın Allah'a ne şekilde dua ve ibadet edeceğini ya da hatalarından pişmanlık duyduğunda O'na yönelip nasıl tövbe etmesi ve hatasından nasıl uzak durması gerektiğini bilmesi de mümkün değildir. Hatta insanlar Allah'ın tövbe-leri kabul edip etmediğini, yani böyle bir mekanizma olup olmadığını da dinden öğrenmektedirler. Şayet ilâhî bildirimler sayesinde kul için kurtuluş kapısı olan tövbenin varlığı bildirilmemiş olsaydı belki de pek çok insan içine düşmüş olduğu günah ve hatalarının affedilmeyeceğini düşünerek tövbe etmeyecek ve hatalarına hata ekleyerek

ömrünü tamamlayacaktı. Oysa Allah rahmeti gereği kullarına tövbe imkânı sunmuş ve bu yolla her fırsatta bizlere karşı lütufta bulunmuştur.

Dua ve ibadetler kişinin kendisinden daha yüce kabul ettiği kutsal bir varlığa ya da kimi çoktanrılı inançlarda görüldüğü gibi varlıklara olan saygı ve bağlılığının bir ifadesi olarak dışa yansıyan ritüellerdir. Sadece Yahudi-Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan inanç sahipleri değil tarih boyunca var olmuş en büyük medeniyetlerden en küçük kabile topluluğuna kadar dua ve ibadet ritüellerinin oldukça yaygın ve kendine has özelliklere sahip olduğu bir gerçektir. Antropolojik araştırmalar tarih boyunca küçük büyük her toplumun çeşitli ibadet şekillerine sahip olduklarını göstermektedir. Hatta sadece inanç sahibi insanların değil bir yaratıcının varlığına inanmadığını beyan eden kişilerin dahi zorluk, sıkıntı ve keder gibi durumlarda sığınacak bir kapı arama ihtiyacı içinde oldukları görülebilmektedir. Bu ise, insan yaratılışının kulluk ve ibadete olan ihtiyaç ve yöneliminin açık bir göstergesidir. Bu durum tek başına dinin varlığını ispatlamasa da dinin insan doğasındaki önemli bir ihtiyaca cevap verdiğini göstermektedir.¹⁶⁸

Dinler sadece bireylerin kişisel dünyasıyla sınırlı değildir. Durkheim gibi birçok düşünür dinlerin aynı zamanda birleştirici, toplumu bir arada tutucu yönlerinden de bahsetmişlerdir.¹⁶⁹ Bugün hem dindar çevrelerin hem

168 Bu konuda bakınız: Caner Taslamam, **Fıtrat Delilleri**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2017.

169 Kevin J. Christiano, William H. Swatos, Peter Kivisto, **Sociology of Religion**, Rowman Littlefield, New York, 2002, s. 69.

de seküler çevrelerin dinin bu işlevini göz ardı ettiği söylenebilir. Oysa inanan insanlar aynı inançlar altında birbirlerinden güç alarak birbirlerine destek olmakta, kendilerini bir bütünün parçaları gibi hissetmekte, birbirlerine örnek olmakta, olası hatalara karşı da birbirlerini uyarmaktadırlar. Bu ihtiyacı görmezden gelen kişiler kilise ve cami gibi inananları birleştiren hem toplu hem de bireysel ibadete yönelik mabetleri hiçe saymışlardır. Böylelikle mabetlerin sosyal yönü de göz ardı edilmiştir. Bu durum sadece mabetler için değil, onların ifa ettiği birleştiricilik fonksiyonu açısından da problem teşkil etmektedir.

Sonuç olarak insan yaratılışı itibariyle sosyal, kendi başına kaldığında ise sınırlı ve zayıf bir varlıktır. Kendini yeterli gördüğü zamanlarda sahip olduğu her şeyi Allah'a borçlu olduğunu unutma, zorluk ve sıkıntı anında ise hemen Allah'a sığınma eğilimindedir. Din, tam da bu noktada hem doğru bir ontoloji inşa ederek kula evrendeki yerini hatırlatmakta, hem de dua ve ibadetler gibi ritüeller aracılığı ile toplumsal bir tutkal vazifesi görmektedirler. Hatta din felsefecisi John Hick'in de belirttiği gibi bu bağın toplumları da aştığı, insanların diğer toplumlardaki inananlar ile dayanışma içine girdiği unutulmamalıdır.¹⁷⁰

170 John H. Hick, *Philosophy of Religion*, s. 32.

İnsan, Ahlâk ve Ahiret

Tarih boyunca ilâhî mesajın ortaya koymuş olduğu en temel öğretilerden biri ölüm sonrası ahiret yaşamıdır. Teist dinler dışındaki inanç ya da felsefelerde bu konuda makul ve anlaşılabilir bir açıklama bulmak oldukça zordur. Oysa insan için en temel soruların başında öldükten sonra kendisine ne olacağı sorusu gelmektedir. Ölümün yokluk yani bir son olmadığının anlaşılması ahiret inancına bağlıdır. Ahiret olmasa insan için bu dünya yaşanılmaz ve katlanılmaz bir yer olur. İnsanın zihni ölüm korkusu ve yok olma endişesi ile kaplanır.

Dolayısıyla hayatın varlığının bir anlam ve amaca yönelik olmasının, ahiretin varlığa bağlı olduğu söylenebilir. Din felsefecisi William Lane Craig'in de bahsettiği gibi Allah'ın var olmaması durumunda ahiret de varlığını yitirecektir. Böyle bir durumda insanların yeniden var olması ve yaşaması mümkün değildir. Ahiretin ve yeniden yaşamın var olmaması durumunda insanın elinde kalan sadece bu dünyada sahip olduklarıdır. Onların yok olacağını bilmekse üzerinde düşünüldüğünde yeterince acılı ve kabullenilmesi güç bir durumdur. İnsan böylece sadece ahireti değil, bu dünyada yaşama amacını da sorgular hale gelmiştir. Eğer yaşam bundan ibaretse, tüm yapılanlar bizimle beraber yok olmaya mahkûmdur. En iyi ihtimalle uzayın ömrünü doldurması neticesinde her şey yokluğa

mahkûm olacaktır.¹⁷¹ Ahiret olmadan hayat anlamsız ve trajikomik bir hikâyeden ibaret kalır.

Bunun yanında insanın bencillik ve duyarsızlıktan uzan bir biçimde iyi ve erdemli olması için bu dünyada sahip olunabilecek her şeyin geçici olduğunu, bu dünyadan yapılanların hesabının sorulacağını ve dünya hayatının ahirete nazaran önemsiz olduğunu bilmesi son derece önemlidir. İnsanın kötülük veya haksızlıklara iyilikle karşılık vermesi ama onlarla en güzel biçimde mücadele etmekten de geri kalmaması ve gerçeğin yanında yer alması için dünya hayatının geçiciliğini kavraması, iyi, sabırlı ve mücadelecî tavrı nedeniyle Allah'ın takdirini kazanacağına inanması büyük önem taşır. Bu noktada ahiretin varlığı hem yaşanan hayatı daha anlamlı kılmada hem de insanların motivasyonlarını artırmada önemli bir faktör olmaktadır. İnanan insanlar Allah'ın rızasını kazanmayı ve bizzat Allah tarafından ödüllendirilecek olmalarını ümit ettiklerinde doğru eylemleri sergilemek konusunda önemli bir motivasyona sahip olurlar. Yani Allah insanlardan iyi ve erdemli olmalarını beklemekte, bu aşamada onları sevgisi, merhameti, rızası ve sonsuz kurtuluş ile motive etmektedir.

Bu motivasyonu değersizleştirmek isteyen bazı kişiler inananların sadece cenneti kazanmak için veya cehennemden kurtulmak için iyilik yaptıklarını bu nedenle gerçekten de iyi ve erdemli olarak değerlendirilmelerinin yanlış olduğunu iddia etmişler hatta aynı kişiler ateistlerin iyilik yaparken böyle şeyleri hesaplamadıkları için daha

171 William Lane Craig, *Reasonable Faith*, s. 71-72.

erdemli olduklarını da ifade etmişlerdir. Örneğin Richard Dawkins bir röportajında inananların sadece Allah tarafından gözlendiklerini düşündükleri için iyi ve ahlâkî davrandıklarını söylemiştir.¹⁷² Ancak bu itiraz gerçekçi değildir. Çünkü gerçek anlamda inanan ve erdemli bir insan olmanın gereklerini kavrayan kişiler sadece Allah tarafından gözlendikleri için değil aynı zamanda erdemli eylemleri o eylemler doğru olduğu için de yaparlar. Yani sadece o eylemleri sonucunda ödül bekledikleri için yapmazlar. Ahiret bu noktada ilave bir motive edicidir. İnananları doğru olanı seçmede destekleyen bir unsurdur.

Öte yandan şu da unutulmamalıdır ki bu argüman ateizmin aleyhine şu şekilde kurulabilir. Ateistler kendilerinin sadece iyi oldukları için erdemli davrandıklarını iddia ederlerken onları motive eden faktörleri görmezden gelmektedirler. Örneğin ateistler birisine yardım ederken yardım eden kişinin 'kendisini mutlu ve huzurlu hissettiğini' ve bazen bu his nedeniyle iyilik yaptıklarını unutmaktadırlar. Veya bazı ateistlerin böylece kendilerini gerçekleştirdiklerini, yani yine bu eylem aracılığı ile daha iyi hissettiklerini görmezden gelmektedirler. Ya da bazen bu eylemler neticesinde insanlar kendilerine diğer insanların gözünde prestij kazandırmayı umuyor olabilirler.¹⁷³ Bunların hepsi insani ve doğal hislerdir. Ancak

172 Brandon Withrow, "Can You Be Good Without God?," **The Daily Beast**, 9 Mart 2017, <https://www.thedailybeast.com/can-you-be-good-without-god>.

173 Jeffrey Melvin Hutchins, **A Press Conference with God: An Atheist Talks to God and Gets Answers to Your Questions**, Infinity Publishing, Pennsylvania, 2005, s. 202.

bu hislerin insanları motive etmediğini düşünmek, ateistlerin erdemli davranırken bunların hiçbirisinden az da olsa etkilenmediğini düşünmek aldatıcıdır ve gerçeği yansıtmamaktadır.

Dinin varlığına ve ahlâkın din ile temellendirilmesine itiraz eden kişiler, ahlâkî davranışların, cennet veya cehennem ile ilişkilendirilmesinden rahatsız olabilmekte ve aklın gereğinin erdemli davranmak olduğunu ifade etmektedirler. Hatta bu kişiler yukarıda da zikredildiği gibi ahiret ile ilişkilendirilen eylemlerin gerçekte ahlâkî olmadığını öne sürebilmektedirler. Birçok konuda olduğu gibi bu eleştiriler de inananların tek bir tipte olduğu ön kabulüne dayanır. Sanki inananların farklı gerekçelerle iyilik yapmaları mümkün değilmiş ve hepsi sadece ahireti gözeterek iyi eylemler sergiliyormuş gibi bir izlenim oluşturulur. Şu nokta daha da ironiktir: Bu kişiler bir taraftan ahiretin yani ceza ve ödülün insanı motive etmekteki rolünü küçümserken bir taraftan da dünyevî ödül ve ceza sistemlerinin gerekliliğine dikkat çekerler. Bu durum açık bir çelişkiyi ortaya koymaktadır.

İnsanların büyük çoğunluğunun, caydırıcı yaptırımlar olmadan yanlış davranışlardan uzak durmayacaklarının bilindiği ve sosyal yaşam içinde çoğu zaman bu duruma tanıklık edildiği bir gerçektir. İnsanın çalışmak için dışarıdan bir etkiye ihtiyaç duyan bir makine olmadığını biliyoruz. İnsan yaşam içinde seçimlerini yapabilme noktasında özgür iradeye sahip bir varlıktır. Ahiretteki akıbetini ise bu dünyadaki yaşantısı belirleyeceğinden, insan dünya hayatındaki seçimlerinin sonucuna katlanmak durumundadır. Seçimi yapan insan olduğundan; mükâfat

ve cezayı görecek olan da yine insandır. Dolayısıyla insanın bu dünyadaki seçimleri doğrultusunda ahiretteki akıbeti, sebep-sonuç ilişkisine dayalı bir durumdur. Bu sebep sonuç ilişkisi ile birlikte ahiretteki akıbetini belirleyecek olan sebepleri bilebilmesi ise ancak din sayesinde mümkün olur. Dünyevî sistemler içindeki ceza uygulamaları, insanların hareketlerini kontrol altına almalarını sağlamaktadır. Her ne kadar Hollanda hem suçların düşmesi hem de bütçedeki kısıtlamalar nedeniyle bazı hapis-haneleri kapatma yoluna gitse de dünyada ceza sistemi olmayan bir ülke bulunmamaktadır.¹⁷⁴ Zaten Hollanda'da da hapis-haneler tümenden kapatılmamakta, sayıları azaltılmaktadır. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse Hollanda'da suç işleyen bir kişi ceza almaktan kurtulamayacağını bilmektedir. Bu durum bize insan doğasının, cezanın caydırıcılığına duyduğu ihtiyacı açıkça göstermektedir. Bu konuda verilebilecek bir örnek İskoçya'daki güvenlik kameralarına ilişkindir. İskoç devleti için hazırlanan rapora göre kameranın olduğu yerlerde, eğer suçu işleyen kişi içki içip bilincini yitirmemişse suç işleme oranında düşüş yaşanmaktadır. Yani insanlar gözlendiklerini bildiklerinde suç işlemekten bir süreliğine de olsa çekinmektedirler. Özellikle bu kişiler kamera kayıtlarının medyaya yansımından çekinmektedirler. Yani kameralar ve sonrasındaki ifşa olma endişesi insanları suç işlemekten alıkoymaktadır.¹⁷⁵

174 Chris Weller, 'Dutch prisons are closing because the country is so safe', 31 Mayıs 2017, **Independent Gazetesi**, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/dutch-prisons-are-closing-because-the-country-is-so-safe-a7765521.html>.

175 'The Effectiveness of Public Space CCTV', Aralık 2009, <https://www2.gov.scot/resource/doc/294462/0090979.pdf>, s. 2.

Bazı insanlar cezalar olmasa da iyi ve doğru olanı seçecektir. Bazı insanlar cezalara rağmen suç işlemeyi sürdürecektir. Ama çoğu kişi için cezalar ve ödüller insanları motive eden unsurlar olarak işlev görmektedirler. İnsanların kötülükten uzak kalabilmeleri için eylemlerinin ortaya çıkartacağı olası ahlâkî sorumlulukları üstlenmeleri gerektiğini dolayısıyla yaptıklarından hesaba çekilerek kimse-nin yaptığının yanına kâr kalmayacağını bilmesi gerekir. Bu konudaki bilgi ve güven ancak din yoluyla gerçekleştirilebilir. Bununla birlikte ahirette ceza korkusu ve ödüllendirilme motivasyonu pek çok insanın zamanla ceza ve ödül den bağımsız bir şekilde ahlâkî davranmasına ve sonunda ahlâka yatkın hale gelerek hatalardan uzak durmasına sebep olabilir. Dolayısıyla dinin ortaya koymuş olduğu cehennem korkusu ve cennet ümidi kişi ve toplum üzerinde olumlu anlamda bir etkide bulunarak daha ahlâklı bireylerden oluşan bir toplumun ortaya çıkmasına sebep oluyorsa bu durumun yanlış ya da samimiyetsiz olarak algılanması doğru değildir. İnsan yapacağı eylem den Allah'ın hoşnut olmayacağını ya da ahirette onu cezalandıracağını düşünerek başkalarına kötülük yaptıktan sakınırken zamanla iyi bir insan olmanın kendisine kazandırdığı manevi huzur ve tatmini görerek herhangi bir ceza korkusu olmadan da iyi olana yönelebilir. Sonuçta her birimizin hem kendi hayatımızda hem de etrafımızda kolaylıkla gözlemlediğimiz bir gerçek vardır ki bu da insan iyi ve güzel davranışlar yaptıkça iyilik yapması, kötü ve çirkin davranışlar yaptıkça da kötülük yapması kolaylaşır. İyiliğe ve kötülüğe yatkınlık insanın tabiatı haline gelir. Dolayısıyla her ne sebeple olursa olsun insanın

iyi tabiatını güçlendirip kötü tabiatını etkisiz hale getirmesi her durumda çok daha doğru ve akıllı bir tavidir.

Birçok ateistin de ahlâklı davranırken farkında olmasalar da çeşitli ödüller beklediğini ifade etmiştik. Kendini iyi hissetmek, insanların takdirini kazanmak gibi motive edici faktörlerin göz ardı edilmemesi gerektiğini belirttik. Bunun yanında pek çok ateistin toplumun kınamasından ya da kanunların dışında hareket ettiğinde yargılanarak ceza almaktan korktuğu için ahlâklı davrandığı iddia edilebilir. Üstelik her ne kadar bunu iddia ettiğinizde ateistler bunun doğru olmadığını söyleseler de kimsenin elinde bunun doğru olmadığını ölçebilecek bir alet bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu durumda ateistlerin inananlar için iddia ettikleri şeylerin kendileri için de geçerli hale geldiği görülmektedir. Kanunlardan ya da toplumun kınamasından korkan bir ateist kendisini hiç kimsenin görmeyeceği ve eylemin sonucunda hiçbir zarara uğramayacağı bir durumda istediği şeyi yapmakta bir sakınca görmeyebilir. Ancak bir inanan inancı ile uyumlu ve tutarlı bir hayat sürmek istiyorsa kimsenin kendisini görmeyeceği ve sonunda dünyevi olarak hiçbir zarara uğramayacağı bir durumda dahi istediğini yapamayacağını bilecektir. Yine inancına uygun davranan yani inancını içselleştirmiş bir kişi için Allah'a inanmak, aynı zamanda rızasına aykırı davranmaktan korkmak ve O'nu hoşnut etmek için çabalamak demektir. Her inanan cehennemden korktuğu ya da cennete girmeyi istediği için kötülüklerden uzak durup iyiliğe yönelmez. Allah'a olan inancı, sevgisi ve gönülden bağlılığı onun için her türlü hesap ve beklentinin

üzerindedir. Bununla birlikte her ne kadar dinin ortaya koymuş olduğu Allah kul ilişkisine çok uygun olmasa da ve gerçek anlamda ahlâkî bir tutum olarak görülmesi de bir insanın sadece korku ve ümit sebebiyle Allah'a kulluk etmesi, kötülüklerden uzak durarak iyiliğe yönelmesi yani bir anlamda ahirette kendi menfaatine olanı gözeterek çıkarıcı bir eylemde bulunması bile son derece rasyonel bir davranıştır. İnsanın elinde kullanabileceği tek hayat vardır. Bu hayatındaki eylem ve davranışlarını içinden gelmesi bile Allah'ın kurallarına uygun olarak belirlemesi, içinden gelmediği için bu kuralları hiç dikkate almamasından çok daha doğru ve rasyonel bir davranış olacaktır.

Farkında olsun ya da olmasın, insan başta olmak üzere tüm canlılarda, var olma arzusunun bulunduğu bir gerçektir. Örneğin hiç kimse durduk yere ölmek istemez. Doğadaki hayvanları incelediğimizde, hayatta kalmak için müthiş bir uğraş verdiklerini görürüz. Hiçbir ceylan kendisine doğru hızla yaklaşan yırtıcı bir hayvan karşısında çaresizce yere yatıp avcısının kendisini avlamasını beklemez. İster yaratılışı itibarıyla, isterse bir içgüdü olarak kabul edilsin, hayvanlarda dahi yaşama isteği varken canlılar ailesinin en üstün varlığı olan insanda her canlıdan daha şiddetli bir yaşama, yani var olma isteği olması kaçınılmazdır. Günlük yaşam içinde karşılaştığı sayısız maddi manevi zorluk ve sıkıntıya rağmen her insan yaşama tutunabilmek için kendi çapında mücadele verir. Kendini ve sevdiklerini korumaya çalışır. Şüphesiz insandaki var olma istek ve tutkusu onu var eden Yaratıcısı tarafından içine verilmiş tabii bir haldir. Tam da bu

noktada insanın var olma ve varlığını anlamlandırma ihtiyacına tatmin edici cevap verebilecek yegâne şey dindir. Çünkü dini buyruklar, içinde bulunduğumuz dünya hayatının geçici olduğu ve insan için gerçek ve sonsuz yurdun ahiret olduğunu bildirir. Bu sayede insan ölümün bir yokluk olmadığını anlar. Sonsuz yaşamda daha iyi bir durum ve konumda olmak için neden bu dünyada Allah'ın emirlerine uyması gerektiğini kavrar. Her işinde Allah'ın rızasını önceler. Hatta imanda kemale ermiş nice kişiler vardır ki sırf ölümden sonra Rabbine kavuşma ve sonsuz bir mükâfata ulaşma ümidi içinde Allah'ın izni ile ölüme karşı muhabbet duyar. Ölümü bir son değil aksine gerçek sahibi olan Rabbine dönüş olarak algılar. Ölümü yokluk olarak gören kişiler içinse hayat son derece anlamsız ve ıstırap verici bir yer olur. Örneğin bir yakınına kaybettiğinde onu bir daha göremeyecek olduğunu düşündüğü için yokluğunu kabullenemeyerek yaşama isyan edebilir. Ya da sağlıklı bir ruh yapısına sahip değilse şayet zaten bir gün ölüp yok olacağı için çeşitli zorluklarla karşılaştığında hemen pes edip hayatına son verebilir.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi Batı'da Aydınlanma düşüncesiyle birlikte ortaya çıkan süreç içinde insanların daha fazla dünyevileşecekleri ve bunun bir sonucu olarak dinin tam anlamıyla hayatın dışına itilmesiyle birlikte zamanla ortadan kalkacağına inananlar olmuştur. Akla mutlak manada güven duyan insanoğlunun tüm problemlerini bu yolla çözebileceği ve yine bu yolla ihtiyaç duyduğu refah ve mutluluğa kavuşabileceği zannedilmişti. Ancak bazı araştırmacılara göre arkada bırakılan iki yüzyıllık

dönem dikkate alındığında insanların sanıldığı gibi aksine dinden uzaklaşmadıkları hatta bazı toplumlarda dinsel bir uyanışın gerçekleştiği görüldü. Her ne kadar Aydınlanma'nın ortaya çıkardığı dünyevileşme teorisinin ana temasını modernleşme ile birlikte hem toplumsal hem de bireysel anlamda dinin gerileyeceği inancı oluştursa da pek çok araştırmacının da dikkat çektiği gibi günümüze kadar yaşanan süreç, bu temel teorinin yanlışlığını ortaya koymuştur. Buna göre 1950'li yıllarda tarihçiler ve sosyal bilimciler tarafından ortaya konulan dünyevileşme teorileri, günümüz dünyasının istisnâî durumlar olmakla birlikte olabildiğine dinî bir dönem yaşadığı gerçeği ile geçersiz olmuştur. Bu yaklaşıma göre kısaca, dünyevileşmiş dine yönelişler genelde başarısızlığa uğrarken buna tepki gösteren ve doğaüstü inanç ve uygulamalar ihtiva eden bir takım dinî hareketler ise başarılı olmuş ve varlıklarını korumuşlardır.¹⁷⁶ Çünkü dünyevileşme ve her şeyin sadece bu dünyadan ibaret olduğu düşüncesi insan aklını ve ruhunu tatmin etmekte yetersiz kalmaktadır.

176 Peter L. Berger, 'Sekülerizmin Gerilemesi', s. 13-15.

Kötülükler, Savaşlar ve Din

Özellikle yeni ateizm ya da başka bir ifade ile militan ateizm olarak bilinen görüşün temsilcilerinin önceki dönem ateistlerden farklı olarak dinleri her alandaki kötülüklerden sorumlu tuttukları ve hem Tanrı hem de din inancına karşı sert ve saldırgan bir üslup kullandıkları görülür. Onlara göre dinler bilimin düşmanı, savaşların kaynağı, baskıcı ve insanlık düşmanı kurumlardır. Mahşerin Dört Atlısı olarak anılan Richard Dawkins, Sam Harris, Christopher Hitchens ve Daniel Dennett gibi ateistlerin çoğu zaman objektif olmaktan uzak bir biçimde kendi görüşlerini desteklemek uğruna Tanrı inancı ve din hakkında çarpıtmalar yapmaktan çekinmedikleri görülür. Bu dört düşünün de eleştirdikleri dinler ve özellikle İslam hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıkları dikkat çekmektedir.

Söz konusu ateist düşünürlere birçok din felsefecisi ve teist düşünür tarafından ciddi eleştiriler getirildiği bilinmektedir. Ancak bu dört ateist düşünür aynı zamanda meselelere taraflı ve saldırgan yaklaşımları nedeniyle kimi ateist düşünürlere tarafından da ciddi anlamda eleştirilmişlerdir. Örneğin ateist düşünür Michael Ruse, Richard Dawkins'i ve diğer yeni ateistleri sert bir şekilde eleştirmiştir. Sadece bir doğa bilimci olan Richard Dawkins'in değil, Daniel Dennett gibi felsefecilerin de tutarsızlıklarını

ortaya koyar ve onların din ile bilimi birbirleriyle mutlak bir şekilde çatışan bilgi türleri olarak betimlemelerini eleştirir. Ruse, Dawkins'in *Tanrı Yanılgısı* adlı eserinin temel felsefe ve din bilgisinden yoksun olduğuna dikkat çeker ve bu eserin son derece yüzeysel ve özensiz olduğunu vurgular. Yeni ateist yazarların dini bilim ile çatışan bir unsur olarak göstermek için dini de bilimi de olduğundan farklı yansıtmaktan çekinmedikleri görülür. Yine bir başka yeni ateist yazar olan Sam Harris'in de dinleri kötülüklerin, tahammülsüzlüğün ve şiddetin kaynağı olarak resmettiği ve İslam'la terörü özdeşleştirdiği bilinmektedir. Dawkins, İslam'ın ılımlı olmasının mümkün olmadığını iddia eder. Ruse, Dawkins'in dini çarpıtmak ve kasıtlı olarak onu kötü göstermekle kalmadığını aynı zamanda onu her şeyi meşrulaştıran ölümcül bir ideoloji olarak tanımladığını hatırlatır ve bu tür bir analizin sığ olduğunu ifade eder.¹⁷⁷ Kitabımızda bu argümanların neden zayıf olduğunu detaylıca göstermeye ve dinlerin bu şekilde tasvir edilmesinin gerçekçi olmadığını farklı disiplinlerden delillerle ortaya koymaya çalıştık.

Ateist düşünürler tarafından dinin bilimin ilerlemesinin önünde büyük bir engel olarak görülmesinin de gerçeği yansıtmaktan uzak olduğu açıktır. Oysa iddia edilen aksine bilimin ortaya çıkışı ve ilerlemesinde dinin son derece önemli katkıları olduğu göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Bilim tarihi bu gerçeğin örnekleri ile

177 Bu konuda daha detaylı bilgi ve yeni ateistlerin dinle ilgili eleştirilerini diğer ateistlerinkinden farkları için bakınız: Emre Dorman, 'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler', *Kaygı*, 18, 1, 2019, s. 480-497.

doludur. Evrenin düzenli bir yapıya sahip olması, anlaşılabilir ve matematik ile tasvir edilebilir olması gibi birçok özelliği nedeniyle geçmişten günümüze pek çok saygın bilim insanının evreni Allah tarafından yaratılan ve keşfedilmek üzere insanların ilgi ve merakına sunulan bir laboratuvar gibi gördüğü bilinmektedir. Evrenin ve yasaların tek bir yaratıcı tarafından yaratıldığı inancı bir yandan dış dünyanın tutarlı ve anlaşılabilir olduğu noktasındaki güveni oluştururken diğer yandan bilimin yapılabilir olduğu yönündeki motivasyonu sağlamıştır. Kopernik, Kepler, Galileo, Pascal, Boyle, Newton, Faraday, Mendel, Pasteur, Maxwell, Kelvin, Einstein gibi tarih boyunca bilime en büyük katkıları yapan bilim insanlarının tamamının Tanrı inancına sahip oldukları görülür. Üstelik Tanrı inancına sahip olmaları bilim yapmalarına engel oluşturmadığı gibi aksine bu inancın onların ana ilham kaynağı olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷⁸

Bilimin son derece önemli olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Ancak yeni ateistler tarafından bilimin istismar edilerek dine karşı konumlandırılması bir açıdan bilime de zarar vermekte ve bilimi açıklama yapamaya-çağı alanlarda açıklama yapmaya zorlamaktadır. Mutlak hakikatlerin sadece bilim ile açıklanabileceğini iddia etmek bilime iyilik yapmak değil aksine bilimi alanı dışına çıkartarak zora sokmaktır. Oysa bilim insan için son derece önemli olan varoluşsal ve ahlâka dair sorularımız

178 Detaylı bilgi için bakınız: John Henry, **Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri**, çev: Selim Değirmenci, Küre Yayınları 2009; Peter Whitfield, **Batı Biliminde Dönüm Noktaları**, çev: Serdar Uslu, Küre Yayınları 2008.

karşısında sessizdir. Örneğin Nobel ödüllü fizikçi Erwin Schrödinger bu gerçeğe dikkat çekmekte ve bilimin, etrafımızda gördüğümüz gerçek dünya ile ilgili çizdiği resmin yetersiz kalışının insanı hayrete düşürdüğünü ve bize gerçekle alakalı pek çok bilgi verip, deneyimlerimizi muhteşem ve tutarlı bir düzene koyan bilimin aynı zamanda bizi çok yakından alakadar eden ve kalbimize dokunan bazı şeyler hakkında delirtici şekilde sessizliğe gömüldüğünü söyler. Schrödinger'e göre bilimin kırmızı ve mavi, acı ve tatlı, fiziksel acı ve fiziksel zevk ile ilgili tek kelime edemiyor; güzel ve çirkin, iyi ve kötü, Tanrı ve sonsuzluk ile ilgili hiçbir şey bilmiyor oluşu ve bazen bu alanlardaki sorulara cevap veriyormuş gibi görünse de cevaplarının genellikle son derece ciddiyetten uzak oluşu, bilimin sınırlarını çok net bir biçimde ortaya koymaktadır.¹⁷⁹ Dinin önem ve gerekliliği bu noktada da bir kez daha kendini hissettirmektedir.

Bunun yanında birçok ateist düşünürün ilâhî kaynaklı olduğu kabul edilen dinlerin çeşitli kültür ve inançlardan etkilenerek ortaya çıktıklarını iddia ettikleri de bilinmektedir. Özellikle din konusunda çalışma yürüten birçok antropolog ve sosyolog görüşlerini bu temel ön kabul üzerine inşa etmişlerdir. Burada tezlerini desteklediğini düşündükleri verilerden birisi insanlık tarihi boyunca birbirinden bağımsız pek çok topluluğun benzer bir takım inanç ve uygulamalara sahip olmalarıdır. Ancak bu kişiler bu sonuca hızlı bir şekilde ulaşırken alternatif açıklamalar

179 Erwin Schrödinger, *Nature and the Greeks and Science and Humanism*, Cambridge University Press, 2008, s. 95.

üzerinde yeterince durmamışlardır. İnsan doğasının belirli bir fikri daha makul bulmasından yola çıkarak o fikrin hatalı olduğunu iddia etmek ikna edici değildir. Farklı toplumlarda insanların doğaüstü güçlere inanmalarından hareket ederek doğaüstü bir varlığın kültürel bir üretim olduğunu savunamayız. İnsanların bir varlık hakkındaki düşüncelerini nereden elde ettikleri o varlığın yokluğu için bir delil olarak sunulamaz.

Dinle ilgili çalışmalar yürüten bazı seküler düşünürlerin hatalarından bir diğeri ise dinlerin eşit derecede doğru veya yanlış olduğunu iddia etmeleridir. Bu düşüncüler dinlerin insan ürünü olduğunu düşündükleri için bu basit çıkarımda bulunmakta tereddüt etmemişlerdir. Ancak gerçek bir bilim insanına düşen ön kabulün kendisini sorgulamak olmalıdır. Neden bir bilim insanı Tanrı'nın ve dinlerin insan icadı olduğu kabulü ile yola çıkar? Bu gerçekten de bilimin ispatladığı bir iddia mıdır? Bu sorular cevaplanmadan varılan sonuçlar objektif olarak değerlendirilemez.

Kur'an'a göre dinin kökenleri Comte veya Nietzsche'nin iddia ettiği gibi Yahudilikle başlamamıştır. Bu paradigmaya göre ilâhî kaynaklı din, insanlık tarihi kadar eskiye dayanır. Yani Allah ilk insandan itibaren insanlık ile irtibatını koparmamış ve birçok peygamber vasıtasıyla onlara hem içinde buldukları yaşam hem de ölüm sonrası yaşam için gerekli olan bildirimlerde bulunmuştur. Bu ise her ne kadar yeryüzünde hak dinlerin çizgisinden uzaklaşmış çeşitli inanç ve kültürler bulunsa da tüm inançların ortak bir kökene dayandıklarını

ve tevhit dışındaki dinlerin de ilâhî bir dinin bozulmuş bir şekli veya ilâhî dinlerden etkilenecek onlardan çeşitli inançları almış olduklarını göstermektedir.

İnsan yaratılışı itibariyle dine muhtaç kılınmıştır. Allah da bu ihtiyacı gidermek üzere insanlara dini buyruklar ile bildirimlerde bulunmuştur. Bundan daha tabîî bir durum yoktur; zira Allah'ın kullarından neler istediğinin ve kulların hem dünya hem de ahiret menfaatleri için doğru olanın ne olduğunu bilmelerinin yoludur din. Aydınlanma olarak kabul edilen 18. Yüzyıl Batı düşüncesi ve kimi aydınlar Batı dünyasının içinde bulunduğu buhrandan kurtulmanın yegâne yolunun dini öğretilerin ortadan kaldırılmasından geçtiğine inandıkları bilinmektedir. Ancak söz konusu düşünürlerin ihmal ettikleri önemli bir gerçek vardı ki o da insanın doğasının dine olan ihtiyacıdır. Kimi psikologlar bu ihtiyaçların da suni bir ihtiyaç olduğunu ve gerek Allah gerekse din inancının insanoğlunun korkuları sebebiyle ortaya çıkarıldığını iddia ettiler. Bu anlayışa göre insanlığın gelişmesiyle birlikte zaman içinde dinler de ortadan kalkacak ve insanın ve hazlarının merkeze alındığı bir dünya anlayışı hâkim olacaktır.

Ancak daha önce de çeşitli örneklerle gösterildiği gibi günümüze kadar gelen süreç içinde bu beklentinin haklı çıkmadığı görüldü. Bugün insanların %84'ü kendilerini bir dine mensup olarak görmektedirler. Yani insanların dinden uzaklaştıklarını iddia etmek gerçekçi değildir.¹⁸⁰

180 Harriet Sherwood, 'Religion: why faith is becoming more and more popular', 27 Ağustos 2018, Guardian Gazetesi, <https://www.theguardian.com/news/2018/aug/27/religion-why-is-faith-growing-and-what-happens-next>.

Günümüz insanının içinden adeta deşarj edilen manevi enerjinin daha da artarak şarj olmaya doğru bir özlem duyduğu görüldü. Bu boşluk beraberinde yeni arayışlar getirmişti. Üç büyük dine yönelik ilginin gün geçtikçe hissedilir oranda artmasının yanında gerek Hıristiyan kökenli gerekse uzak doğu ve Hint kökenli yeni mistik, 'new age' akımların ortaya çıktığı görüldü. Kurulan yeni tarikatlar, mistisizmin yükselişe geçmesi, gönül dindarlığı diyebileceğimiz bireysel dindarlıktan toplu halde hareket edilen grupların oluşması, etrafına topladıkları binlerce, on binlerce mensup ile toplu halde gerçekleştirilen dini ve sosyal faaliyetler ortaya çıktı. İnsanlar bir yandan sekülerleşen bir dünyada yaşarken bir yandan da mistik öğelere yer veren, hayatın anlamı ile ilgili bir cevabı olan inanç sistemlerine yöneliyorlar. Bu durumda zihinlerde geri ve tutucu olmakla beraber kodlanmış geleneksel dinler değil, yeni arayışlar daha güçlü bir çekim alanı oluşturabiliyorlar. Bunun yanında toplu intihar ve cinsel içerikli ahlâksız oyunlara varıncaya kadar sapkın inanç ve uygulamalara sahip çeşitli 'dini' içerikli grupların dahi ortaya çıktığı görüldü. Tüm bunlar ise insanın dine olan ihtiyacını, ortak bir değer ya da ortak bir payda çatısı altında bir arada bulunma ihtiyacını yani din olmadan insanın yaratılışına uygun şekilde yaşayamayacağını ve içindeki inanma ve bağlanma ihtiyacını tatmin etmek için yanlış yollara sapabileceğini gösterdi.¹⁸¹

181 Detaylı Bilgi İçin: Ali Köse, **Milenyum Tarikatları, Batı'da Yeni Dini Akımlar**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Bazı çevreler tarafından ortaya atılan bir diğer iddia ise mevcut ilâhî dinlerin birbirlerinden ya da örneğin Sümerler gibi toplumlardan türediği ve aynı zamanda söz konusu dinlerin birbirlerinin tezlerini çürüttükleri ya da birbirlerinden çalıntı oldukları şeklindeki iddiadır. Örneğin ünlü ateist Christopher Hitchens, *God is Not Great: How Religion Poisons Everything* (Tanrı Harika Değildir: Din Her Şeyi Nasıl Zehirler) isimli çalışmasını bir yandan dinlerin her şeyi zehirlediği tezi üzerine kurarken diğer yandan Kur'an'ın hem Yahudi hem de Hıristiyan mitlelerinden ödünç alınan bilgilerden oluştuğunu iddia eder.¹⁸² Bu tür iddiaların ortaya atılmasının bir nedeni dini konularda yetersiz bilgiye sahip olunması bir diğer nedeni de söz konusu bu asılsız iddiaları dayanak göstererek dinin geçersiz kılınmaya çalışılmasıdır. Öncelikle belirtmek gerekir ki Kur'an'a göre Allah katında geçerli olan tek bir din vardır o da İslâm, yani Allah'a teslim olmaktır.¹⁸³ Hz. Âdem'den itibaren gönderilen tüm peygamberler aynı dini tebliğ etmeye üzere görevlendirilmişlerdir. Yani kısacası İslâm tüm hak dinlerin ortak adıdır.¹⁸⁴ Özü ise tevhit inancına yani Allah'ın yanına başka ilahlar koymadan yalnız Allah'a kulluk ve ibadet edilmesine dayalıdır. Bu nokta dikkate alındığında mevcut dinlerde ya da dinsel metinlerde benzer şeylerin ifade edilmesi gayet doğaldır. Çünkü hepsi aynı ilâhî kaynaktan beslenmişlerdir. Bununla birlikte Kur'an ayetleri, peygamberlerin yalnız bir kısmından

182 Christopher Hitchens, **God is Not Great: How Religion Poisons Everything**, Twelve, New York, 2009, s. 123.

183 Âli İmran Sûresi 3/19; Maide Sûresi 5/3.

184 Nisa Sûresi 4/163.

haber vermekte, isimleri ve gönderildikleri toplumlar zikredilmese de bütün toplumlara elçiler gönderildiğini bildirmektedir.¹⁸⁵ Bu noktadan hareketle de özellikle ulaşılabilen en eski kültürel kaynaklarda ya da Sümerlere ait bir takım kitabe ve yazılarda hak dinlerle benzerlikler bulunması doğaldır. Bu toplumlara da bazı peygamberler gönderilmiş ama zamanla kendilerine gelen peygamberlerin öğretilerini değişikliğe uğratmaları ya da hak bir dinden etkilenmiş olmaları mümkündür. Kur'an'ın kendisinden önce gelen hak dinleri tasdiklediği, onları meşru kıldığı ancak aynı zamanda insani müdahaleler sonucu bozulan inanç ve uygulamalarını da düzelterek insanları hak yoluna çağırdığı görülür. Bununla birlikte özellikle Kur'an'ı Kerim ayetleri Allah'ın varlığı, birliği, evrenin ve yaşamın yoktan var edilişi, insanın yeryüzündeki varlık amacı ve ölüm sonrası gibi en temel varoluşsal sorular ile Allah-Evren-İnsan ilişkisini en makul ve tatmin edici şekilde kurar. Kur'an'ın kendisinden önceki çeşitli inanç ve kültürlerden etkilenerek yazıldığını iddia ettikleri sistemler ise pek çok temel meselede kendi içinde çelişki, tutarsızlık ve bilgisizlik ihtiva ederler.¹⁸⁶ Burada yapılan temel hata şudur. Bazı antropolog ve sosyologlar henüz baştan Allah'ın din göndermediği, dinlerin insanlar tarafından yaratıldığı ön kabulleri ile yola çıkmışlar, bu nedenle dinler arasındaki benzerlikleri de ilâhî bir plana değil, kültürel

185 Nahl Sûresi 16/36.

186 Kur'an'ın ilâhî bir kelâm olduğunu, akıl, vicdan, bilim, felsefe ve tarihsel açıdan yanlışlanamayacak ve insan sözü olamayacak mucizevi bilgiler ihtiva eden son derece tutarlı bir kitap olduğunu şu çalışmamda ele aldım: Emre Dorman, **Allah'ın Parmak İzi**, Destek, İstanbul, 2016.

etkileşime bağlamışlardır. Ancak bu ön kabullere inanamamız için de elimizde bir gerekçe yoktur.

Dinlere karşı getirilen eleştirilerden bir diğeri ise dinlerin şiddete ve savaşlara yol açtığıdır. Daha önce de dikkat çekildiği gibi özellikle Richard Dawkins ve Sam Harris gibi yazarlar bu ilişkinin güçlü olduğunu savunarak dinlerin olmaması durumunda dünyanın barışçıl bir yere dönüşeceğini iddia etmişlerdir. Dawkins insanları birçok savaşta savaştıranın nedenin din olduğunu iddia etmiş, Sam Harris ise şiddetin asıl kaynağının din olduğunu söylemiştir.¹⁸⁷ Ancak tarihte dinsel ve mezhepsel bazı savaş ve anlaşmazlıkların yaşanmış olduğu bir gerçek olmakla birlikte esasen insanlık tarihindeki pek çok savaşın dinsel içerikli ya da mezhepsel anlaşmazlıklardan kaynaklandığının iddia edilmesi gerçeği yansıtmamaktadır. Pek çok savaşın dinden ziyade toplumların çoğalıp yayılmaları, yeni yerler keşfedip zenginleşmeleri ve sömürgecilik gibi nedenlerden kaynaklandığı görülür. Makedonyalı İskender'in ordusuyla Hindistan'a kadar gitmesi, Roma İmparatorluğu'nun geniş bir coğrafyada hâkimiyet sürmesi ya da Cengiz Han ve oğullarının Avrupa'ya kadar dayanarak karşısına çıkan her yeri yıkıp yağmalaması da dinsel nedenlerden kaynaklanıyor değildi. Dünya tarihindeki en kanlı olayların yaşandığı ve en fazla insanın hayatını kaybettiği I. ve II. Dünya savaşları da dini sebeplere dayalı olmaktan uzak, tamamen siyasî sebeplerden kaynaklanmıştır. I.ve II. Dünya Savaşlarıyla ilgili bazı verileri

187 Anthony Walsh, *Answering the New Atheists: How Science Points to God and to the Benefits of Christianity*, Wilmington, Vernon, 2019, s. 49.

incelediğinizde örneğin 1914'te Britanya ordusunda görevli olan 25 yaşın altındaki Oxford ve Cambridge öğrencilerinin dörtte birinin öldüğünü görebilirsiniz. Yine sadece Batı Cephesinde Fransızlar 1,6 milyon, İngilizler 800.000, Almanlar 1,8 milyon, Amerikalılar 116.000 kayıp vermişlerdi. Bununla birlikte savaş yöntemlerinin de son derece acımasız olduğu bilinmektedir. İki savaşta da zehirli gazlar kullanılmış, I. Dünya Savaşında Almanlar bu yönteme başvurmuşlardı. İtalyanlar da II. Dünya Savaşında sömürgelerine karşı bu barbar silahı kullanmaktan geri kalmadılar.¹⁸⁸ İkinci dünya savaşında birincisinin aksine üniformalı askerler kadar siviller de öldürüldü. Almanya'daki 5,7 milyon Rus savaş tutsağının 3,3 milyonu öldü. 1959'a gelindiğinde bile Rusya'da her 4 erkeğe karşılık 35 ile 50 yaş arasında 7 kadın vardı.¹⁸⁹

Unutulmamalı ki Stalin, Mao, Enver Hoca gibi ateist diktatörler soykırımlar işleyip insanları özgürlüklerinden ederken dini bir motivasyondan beslenmiyorlardı. Ne kadar ilginçtir ki insan hakları savunucusu birçok kişi bu duruma yeterince tepki göstermemiş, solcu olduğunu iddia eden diktatörler tarafından yapılan insan hakları ihlalleri kınanmamıştır. Bunun bir nedeni öldürülenlerin Doğulu milletler olmasıdır. Ama daha önemli bir nedense entelektüeller arasında siyasi sola duyulan sempati olarak açıklanabilir.¹⁹⁰

188 Eric Hobsbawm, **Kısa 20.Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, çev: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 38-41.

189 Eric Hobsbawm, **Kısa 20.Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, s. 59.

190 Ilya Somin, "Remembering the biggest mass murder in the history of the world", 3 Ağustos 2016, **Washington Post Gazetesi**, <https://www.washingtonpost.com/news/volokh-conspiracy/wp/2016/08/03/giving-historys-greatest-mass-murderer-his-due/>

Charles Phillips ve Alan Axelrod tarafından hazırlanan Encyclopedia of Wars (Savaşların Ansiklopedisi) isimli kapsamlı çalışmada 1763 savaş listelenmiştir. Araştırmacıların ulaştıkları sonuç neticesinde söz konusu 1763 savaştan sadece 123 tanesinin dini sebeplerle ilgili olarak sınıflandırılabilceği ortaya çıkmıştır. Dini sebeplere dayalı olarak sınıflandırılabilcek 123 savaşın, listelenen 1763 savaşın %7'den azına, söz konusu savaşlarda öldürülen insan sayısının ise savaşlarda öldürülen insan sayısının %2'sinden azına karşılık geldiği görülmüştür. Örneğin Haçlı Savaşları'nda 1 ila 3 milyon civarı insanın trajik bir şekilde can verdiği, yaklaşık 3000 kişinin Engizisyon mahkemelerince ölüm cezasına çarptırıldıkları yerde sadece 1. Dünya Savaşı'nda yaklaşık 35 milyon asker ve sivilin anlamsız ve din dışı sebeplerle can verdiği görülmüştür.¹⁹¹

Bu noktada şunun da altı çizilmelidir. Haçlı Savaşları gibi savaşların gerçekte dini sebeplere dayanmadığı bilinse de dini sebeplere dayanan savaşlar kategorisinde değerlendirilmiştir. Tarihsel savaşlar tarafsız bir şekilde incelendiğinde esasen dini sebeplere dayalı çok az savaş çıktığı görülecektir. Üstelik söz konusu bu savaşların ne kadarının gerçekten dinler tarafından emredildiği de ayrı bir tartışma konusudur. Bilindiği gibi çoğu zaman insanlar dinlerin emretmediği şeyleri dinlere mal ederek kendi emellerine ulaşmaya çalışmışlardır.

191 Alan Lurie, "Is Religion the Cause of Most Wars", https://www.huffpost.com/entry/is-religion-the-cause-of-_b_1400766; Detaylı Bilgi İçin Bakınız: Charles Phillips, Alan Axelrod, **Encyclopedia of Wars**, Facts on File, New York, 2004.

Birçok tarihçiye göre Haçlı savaşlarının temel motivasyonlarının başında ekonomik kaygılar gelir. Özellikle 12. yüzyılda Avrupa'da yaşanan kıtlık artan nüfusun beslenmesini daha da zorlaştırmıştır. Bu nedenle ekonomik kaygıların insanları zengin Doğu'ya yöneltmesi anlaşılabilir. Genç asilzadeler servet ve güç elde etmek için Haçlı savaşlarına iştirak etmişlerdir. Gerçekten de daha önce toprak sahibi olmayan bazı genç asiller bu savaşlardan kârlı çıkmıştır. Örneğin Güney İtalya'dan gelen Bohemond Antakya'yı ele geçirip kendini Prens ilan etmiştir.¹⁹² Bu nedenle en azından soyluların maddi imkânlar için savaşa katıldıklarına dair elimizde kanıt vardır. Bunun yanında nam ve şöhret sahibi olmak da Haçlılar için önemli bir motivasyon olmuştur. Özellikle korkusuz ve büyük savaşçılar olarak gördükleri Müslümanlarla savaşmak başlı başına bir motivasyon unsurudur.¹⁹³

Bununla birlikte örneğin Napolyon'un Seferleri, Amerikan ve Fransız Devrimleri, Amerikan İç Savaşı, I. Dünya Savaşı, Rus Devrimi, II. Dünya Savaşı ve Kore Vietnam Çatışması gibi pek çok modern savaşın da dini sebeplere dayanmadıkları tespit edilmiştir. Yine yalnız 20. yüzyılda 160 milyon sivil soykırıma uğramış, yaklaşık 100 milyon civarı insan da komünist Rusya ve Çin yönetimleri tarafından öldürülmüştür.¹⁹⁴

Bazı araştırmacıların da dikkat çektiği gibi esasen I. Dünya Savaşı ile birlikte milyonlarca insan daha önce hiç

192 Helen J. Nicholson, **The Crusades**, Greenwood Press, Londra, 2004, s. 94.

193 Helen J. Nicholson, **The Crusades**, s. 95.

194 Alan Lurie, "Is Religion the Cause of Most Wars"

bu kadar farkına varmadıkları ölçüde insan davranışlarının akıl dışı yönlerinin farkına varmışlar,¹⁹⁵ aynı zamanda dinî ve ahlâkî hassasiyetin gözetilmemesi durumunda insanın ne denli yıkıcı ve yok edici olabildiği gerçeğine tanık olmuşlardır. Bu yüzden her ne kadar bazı kişiler geleneksel dinleri savaşların asıl nedeni olarak göstermeye çalışarak dini hakikatleri görmezden gelmeye ve dini yükümlülüğünden kurtulmaya çalışsalar da bunun gerçeği yansıtmaktan çok uzak olduğu rahatlıkla görülebilir. Üstelik bu savaşların ironik bir şekilde insanların “dini bir kenara bırakıp aydınlandıkları” bir dönemde gerçekleşmiş olmasının da dikkatten kaçırılmaması gerekir.

Ünlü ateist Christopher Hitchens da dinlerin şiddetle ilişkisini çarpıtarak sunanlardan birisidir. Hitchens çarpıtmanın boyutunu o kadar artırmıştır ki bazı durumlarda seküler milliyetçilerin yaptıklarını da dine mal etmek suretiyle gerçeği saptırmıştır. Mesela dinlerin zararlarını anlatırken Saddam Hüseyin örneğini verdiği görülür.¹⁹⁶ Seküler bir yönetici olan Hüseyin’in işlediği suçları İslâm dininin zararlarına ve şiddetle olan ilişkisine kanıt olarak gösterir. Gerçekten de çoğu kişinin aklına Saddam Hüseyin deyince böyle bir figür gelmektedir. Zihinlerde elinde bir kalaşnikofla Amerika’ya meydan okuyan bir mücahit fikri canlanmaktadır. Körfez savaşında dine

195 William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, çev: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 790-791.

196 Nicola Hoggard Creegan, Andrew Shepherd (editörler), **Taking Rational Trouble Over the Mysteries: Reactions to Atheism**, Andrew Shepherd, “Face to Face with Violence”, Pickwick, Oregon, 2013, s. 29; Christopher Hitchens, **God is Not Great**, s. 25-35.

bol bol referans veren, Allah'ın izniyle "kâfir Amerikayı" dize getiren bir adam olarak hatırlanır Saddam Hüseyin. Oysa biraz tarihe gidildiğinde resmin bundan çok daha farklı olduğunu daha net görmek mümkündür. Saddam'ın partisi Baas sosyalist eğilimlere sahip seküler bir partidir. Hatta partinin kurucusu ve Saddam'dan önceki lideri Michel Aflaq Hristiyan'dır. Saddam İran Irak savaşında İran'ın İslâmcı olduğunu kendisinin ise seküler olduğunu söylemiştir. Peki, Saddam İslâmi referanslara nasıl sarılmıştır? Ne olmuştur da birdenbire Saddam'ın namaz kılan fotoğrafları ortaya çıkmış, Irak bayrağına Allahu Ekber yazısı eklenmiş ve hatta kendi kanıyla bir Kur'an yazılması talimatı vermiştir. Şurası açık ki Körfez Savaşı sırasında Irak içinde bir bütünleşme sağlamak isteyen Saddam bunu dini istismar ederek yapmıştır. Şimdi bu örneği din savaşı olarak görmek ne kadar mantıklıdır? Üstelik Amerika'nın Ortadoğu politikasının altında yatanları bilirken.¹⁹⁷ Bu örnek dinin zaman zaman savaşlar için kullanılabilirdiğini gösterir ancak dinin savaşa yol açacağını göstermez. Çoğunlukla maddi çıkarlar ve ülkeler arasındaki hırslar dini savaşlar olarak sunulur.¹⁹⁸

197 William T. Cavanaugh, **The Myth of Religious Violence**, Oxford University Press, Oxford, 2009, s. 217-218.

198 Kur'an-ı Kerim açısından kabul edilebilecek tek savaş sebebi meşru müdafanın gerekli olduğu durumlardır. Bunun dışında savaşın değil aksine barışın esas alınması hem bireyler hem de toplumlar arasında kardeşlik ruhunun tesis edilmesi tavsiye edilir. Ancak tarih boyunca siyasetin, güç, iktidar ve dünyevi çıkarların anlamından ve amacından saptırıldığı pek çok kavramdan biri de hiç şüphesiz 'Cihad' kavramıdır. Detaylı bilgi için: Caner Taslaman, **Terör'ün ve Cihad'ın Retoriği: Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2014. Bununla birlikte günümüzde barış dini İslâm'ı tam anlamıyla

Dinlerin şiddete yol açtığı fikrinin gerçeklere dayanmaktan çok ideolojik olduğunu gösteren başka birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar yukarıdaki gibi verilere dikkat çekerek dinin şiddete yol açtığı görüşünün ideolojik kullanımlarından söz ederler. Kimi zaman bu ideolojik işlev ulus devleti meşrulaştırmaktır, kimi zamanda toplumun sekülerleşmesini sağlamaktır.¹⁹⁹ Buna verilebilecek güzel bir örnek William T. Cavanaugh'un, *The Myth of Religious Violence* (Dini Şiddet Miti) isimli eseridir. Cavanaugh bu kitabında dini savaş olarak adlandırılan savaşların aslında dinden kaynaklanmadığını ama böyle sunulduğunu hatırlatır. Bu tür bir anlayış, Katoliklerle Protestanların savaşlarına bakarak seçici bir tarih okuması yapar. Ancak bu tür bir okuma Katoliklerin birbirleriyle savaşmalarını hatta bazı Katoliklerin Müslümanların desteğini alarak diğer Katoliklerle savaşmalarını göz ardı eder. Örneğin bu dönemde Katolik Fransa ile Katolik kral tarafından yönetilen Kutsal Roma İmparatorluğu savaşmış, Fransa'nın yardımına Müslüman Osmanlı yetişmiştir. Benzer bir şekilde Kardinal Richelieu Fransadaki Protestanlara karşı Protestan Hollandalılardan yardım alır. İşte dinlerin şiddete yol açtığını iddia eden kişiler bu önemli örnekleri göz ardı ederek sadece

koru ve terör dinine dönüştüren ve haksız yere katliamlar yapan hatta iktidar ve dünyevi çıkarlar uğruna çoğunlukla Müslümanları öldüren "müslümanlar" olduğu gibi bunu fırsat bilerek tüm dünyada bir İslâm korkusu oluşturmaya çalışan ve sadece kötü örnekleri esas alan ülkeler ve çevreler de bulunmaktadır. Gerçek inananlara düşen ise İslâm ile mensuplarının farkını en güzel şekilde anlatmak ve Kur'an ayetlerine uygun örnek birer Müslüman olmaktır.

199 Keith Ward, *Is Religion Dangerous?*; Alper Bilgili, *Bilim Ne Değildir?*, s. 95-99.

kendi tezlerini doğruluyor görünen örneklere odaklanırlar. Bunu yaparken de din savaşı olarak nitelendirdikleri savaşların din dışı motive edicilerini görmezden gelirler. Özellikle, hemen tüm savaşların ana motive edici unsuru olan ekonomik kaygılara değinmemeyi yeğlerler.²⁰⁰

200 William T. Cavanaugh, **The Myth of Religious Violence**, Oxford University Press, Oxford, 2009.

Sonuç

Dinin gerekli olup olmadığı sorusu dinle ilgili en temel sorulardan birisi olmakla birlikte bu sorunun tarihin her döneminde aynı derecede ilgi görmediğini bilmemiz gerekir. Dinler özellikle Ortaçağ'da toplumların ve sosyal hayatın merkezinde yer alıyordu. Bu dönemde, toplumları bir arada tutan dinler neredeyse hayatın her alanı için büyük önem taşıyordu. Resimden sağlığa, ekonomiden edebiyata kadar her alanda bu önemi hissetmek çok olağandı.²⁰¹ Böyle bir atmosferde insanların ve toplumun dinin gerekliliği gibi bir tartışmaya girmelerini beklemek gerçekçi değildir. Ancak tarihi gelişmelerin ve değişen toplumsal dinamiklerin beraberinde getirdiği sekülerleşme süreci neticesinde insanlar dinlerin gerçekten de gerekli olup olmadığı sorusunu daha çok dillendirmeye başlamışlardır. Dinin insan hayatındaki anlam ve öneminin sorgulanması ya da ahlâk için dinin gerekliliği hakkında kuşku duyulmasının önemli nedenlerinden birisi dinin içeriğinden çok din adına hareket eden otoritelerin dini, güçlerini artıracak bir araç olarak görmeleri ve istismar edebilmeleridir. Hatta dinin otoritesini sorgulayan ve onun bilime engel olduğunu iddia edenlerin en çok başvurdukları olaylardan birisi olan Galileo

201 Elgin Hunt, David C. Colander, **Social Science: An Introduction to the Study of Society**, Routledge, Londra, 2016, s. 23-24.

hadisesi buna verilebilecek güzel bir örnektir.²⁰² Kilise sadece dini konularda yorum yapmayı yetersiz bulan bir kurum olarak siyasi ve ekonomik bir güç unsuruna dönüşmüştür. Bu dönemde Kilise'nin gücünü anlamak için Kilise'ye getirilen eleştirilerin ne kadar sert bir şekilde bastırıldığına bakmakta fayda vardır. Örneğin Martin Luther ve Calvin'den önce Kilise'ye eleştirilerde bulunan kişiler bu eleştirilerini hayatları ile ödemişlerdir. Örneğin bir din adamı olan Girolamo Savonarola 1498'de yakılarak öldürülmekten kurtulamamıştır. Bu dönemde Kilise sadece bir din kurumu olmadığıнын farkında olarak, otoritesinin sorgulanmasının gücünü kıracağıнын farkındadır. Eleştirilere karşı bu kadar acımasızca tepki vermesinin önemli nedeni budur. Bu nedenle Reform ile beraber Kilise'nin gücü kırılacak, siyasi güç dengesinde de değişim gerçekleşecektir. Örneğin bu dönemde, yani Reform hareketinden itibaren Kilise siyasi güç olarak mutlak monarşiler karşısında zayıflayacaktır.²⁰³ Zayıflama iç siyasette kendisini gösterecektir. Ama bu değişim sadece iç siyasette değil, uluslararası ilişkilerde de hissedilecektir.²⁰⁴ Sonuçta Kilise'nin ilk günlerinden itibaren, bir kurum olarak siyasi bir güç odağı olduğu açıktır. İnsanlar çoğu zaman bu gerçeği görmekte zorlanmış, Kilise'ye duydukları tepkiyle dine duyulan tepki arasındaki farkı ayırt edememiştir. Mesela Voltaire ve Diderot gibi Aydınlanma

202 Alper Bilgili, "Galileo ve Sekülerleşme", Nebi Mehdiyev (der.), Sekülerleşme ve Din içinde, A Kitap, Ankara, 2017, s. 119-144.

203 Darrell L. Guder, **The Continuing Conversion of the Church**, William Eerdmans, Michigan, 2000, s. 6-7.

204 Bruce Bueno de Mesquita, **Principles of International Politics**, Sage, Londra, 2014, s. 481.

düşünürlerinin metinlerinde bunu görmek mümkündür. Voltaire hem Kilise'yi hem dini eleştirirken, Diderot ve LaMetrie gibi düşünürler Kilise ve dini eleştirmenin de ötesine geçip ateizmin bayraktarı olmuşlardır.²⁰⁵

Dinin gerekli olup olmadığı ve din ahlâk ilişkisi tartışmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesi sonucunda bizde de kendisine yer bulmuştur. Birçok Osmanlı aydını Batı'yu takip ederek Osmanlı'nın da dinle hesaplaşmadan Aydınlanma yaşayamayacağına inanmıştır. Burada Osmanlı aydınlarının ve daha sonra bazı Cumhuriyet aydınlarının gözden kaçırdıkları nokta Osmanlı ve Batı Avrupa'nın tecrübelerinin farklı olduğudur. Sanılanın aksine Osmanlı İmparatorluğu'nu tam bir teokrazi olarak nitelendirmek doğru olmaz. Çünkü siyasi otorite her zaman dini otoritenin üzerinde yer almıştır.²⁰⁶ Bu nedenle Türk toplumunun veya İslam toplumlarının Batı tecrübesini birebir takip etmelerini ummak isabetli olmayacaktır. Buna rağmen, yani Kilise benzeri bir yapının Osmanlı'da var olmamasına rağmen Abdullah Cevdet gibi Osmanlı aydınları dine karşı hareket etmenin ilerlemek için gerekli olduğuna ya da başka bir ifade ile dinin ilerlemenin önünde engel oluşturduğuna inanmışlardır.²⁰⁷

Bugün de İslam'ın doğruluğu veya dinin gerekliliği hakkında yapılan tartışmalarda benzer bir eğilim

205 Kasper von Greyerz, **Religion and Culture in Early Modern Europe**, 1500-1800, Oxford University Press, Oxford, 2008, s. 3.

206 Alper Bilgili, "Post-Secular Society and the Multi-Vocal Religious Sphere in Turkey", *European Perspectives*, 3, 2, 2011, s. 133.

207 Şükrü Hanioglu, "Abdullah Cevdet" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1. Cilt, 1988, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, s. 90-93.

gözlemlenmektedir. Dine karşı tepkili olan birçok kişi de onlara karşı dinin var olması gerektiğini göstermeye çalışan dindar kesimin büyük kısmı da dinle ilgili makul ve tatmin edici bir tartışma yürütmekten uzaktır. Genel olarak dinin gerekliliği hakkında yapılan tartışmalar yüzeysel, çoğunlukla siyasi iklimle ilgili olarak ve kutuplaşmanın gölgesinde yürütülmektedir. Konu siyasete bağlanmadığında dahi tarafların popülist söylemleri benimseme konforunu tercih ettikleri göze çarpmaktadır. Bu çalışma ile bu girdaptan çıkılmasına olabildiğince katkı sunmak hedeflenmiştir.

Dinin neden gerekli olduğu tartışmalarında önemli noktalardan birisi dinin toplumsal fonksiyonlarına odaklanmak olabilir. Bu kitapta da bu noktaya dikkat edilmiş, dinin özellikle ahlâka temel oluşturma ve ahlâkı rasyonel kılma gibi fonksiyonlarına dikkat çekilmiştir. Şurası kuşkusuz ki tek tanrılı dinler olmasaydı ahlâkla ilgili birçok öğretiye sahip olmazdık. Burada argümanımızı şu şekilde özetlemek mümkün olacaktır. Tanrı'nın var olmaması durumunda objektif ahlâkî değerlerden söz edemeyiz. Bu durumda iyi ve kötü, ahlâkî ve gayri ahlâkî subjektif yargılardan ibaret olacaktır. Kitabımızda neden böyle düşündüğümüzü, teist ve ateist felsefecilere atıflarla detaylı bir şekilde ortaya koymaya gayret ettik. Bu durumda objektif bir ahlâktan söz edebilmemiz için her şeyden önce Tanrı gibi doğaüstü bir güce ihtiyaç duymalıyız. Böyle bir otoritenin olmaması durumunda eylemleri iyi ve kötü olarak sınıflandırabileceğimiz bir kriterden mahrum kalacağımızı açıklamaya çalıştık. Burada

hatırlatmamız gereken nokta altını çizmeye gayret ettiğimiz hususların kimin daha ahlâklı olduğu ile ilgili olmadığıdır. Biz ister Allah'ın varlığına inanalım ister inanmayalım, Allah'ın var olmaması halinde objektif ahlâktan söz edemeyiz. Yani, bir kişi Allah'ın varlığına inansa da inansa da Allah yoksa objektif bir ahlâk var olmayacaktır. Bir kişi objektif ahlâkın varlığına inanabilir ama Allah'ın olmaması durumunda objektif ahlâk var olmayacaktır. Benzer bir şekilde ancak Allah varsa bir teist için de ateist için de objektif ahlâk var olacaktır. Ateist objektif ahlâkın varlığını reddetse de gerçekte o bir yanılısama içindedir, onun için de objektif ahlâk var olacaktır. Kısacası objektif ahlâkın varlığı bizim Allah'ın varlığı ile ilgili görüşümüze bağlı değil, Allah'ın var olup olmamasına bağlıdır. Dolayısıyla bir kişi Allah'ın varlığına inanmadan da ahlâklı olabilir ama Allah olmadan objektif bir ahlâkın olması mümkün değildir. Yani Allah yoksa herhangi bir şeyin objektif olarak iyi ya da kötü kabul edilmesini gerekli kılacak bir ölçü de yok demektir. Bu noktayı ısrarla vurgulamamızın nedeni, bu argümanın kamuoyunda yaygın olan 'ateistler ahlâksızdır' görüşü ile karışmasından endişe etmemizdir. Sonuç olarak Allah'ın var olmaması durumunda objektif ahlâktan söz etmenin mümkün olmayacağı, bu görüşten ayrı bir tartışmadır.

Allah'ın var olmaması durumunda objektif ahlâktan neden bahsedemeyeceğimizi gerekçeleri ile birlikte ortaya koymaya gayret ettik. Bu aşamada sorulması gereken soru şudur: Objektif ahlâkın var olduğunu kabul ettiğimizde hangi eylemlerin ahlâkî hangilerinin gayri ahlâkî

olduğunu nasıl anlayabiliriz? Yani ahlâkla ilgili ikinci büyük sorumuz epistemolojiktir. Ahlâkla ilgili doğru bilgiyi nasıl edinebileceğimiz sorusu ilk başta kulağa geldiğinden daha zordur. Özellikle tarih boyunca farklı kültürlerde ortaya çıkan farklı ahlâkî ilkeler bu konunun ne kadar tartışma götürüceğine kanıttır. Daha da önemlisi kitabımızda detaylıca örnekler verdiğimiz bu farklı ilkeler insanların duygusal, kültürel ve toplumsal normlardan ve ilkelere etkilendiğini göstermektedir. Antik Yunan'da yaşayan bir filozof ne kadar zeki olursa olsun bugün insanlık dışı gördüğümüz eylemleri ahlâkî bulabilir ve savunabilir. Dolayısıyla insanların dinlere ihtiyaç duymalarının nedenlerinden birisi bu konuda rehberlik beklemeleridir. Gerçekten de Allah'tan gelen bir din varsa bu durumda Allah vahiy yoluyla bizi bilgilendirecek ve ahlâken doğru olanı bulmamızı sağlayacaktır. Tek tanrılı dinlerin bir amacı da kültürel ve toplumsal şartlanmalarımızı aşarak bize doğru ile yanlışın farkını göstermektir. Aksi takdirde objektif ahlâkî ilkeler varsa da onlara erişmemiz mümkün olmayacaktır.

Dinlerin neden gerekli olduğu ile ilgili tartışmanın bir diğer ayağı da dinlerin var olmaması durumunda ahlâkın rasyonel bir temele sahip olup olamayacağına ilişkindir. Bu az önce tartıştığımız iki başlıktan farklıdır. Artık burada objektif bir ahlâkın var olup olmadığı veya bu ahlâk ilkelerine ulaşım sağlayamayacağımız tartışılmamaktadır. Şimdi sorumuz Allah'ın ve dinlerin olmaması durumunda insanların ahlâkî ilkelere uymalarının rasyonel olup olmadığıdır. İnsanlar kendi başlarına bir ahlâkî

sistem yaratabilirler ve toplumun genel olarak buna uyması rasyonel olabilir. Ancak böyle bir durumda bazı kişiler şöyle bir düşünceye sahip olacaktır: ‘Tüm toplumun kurallara uymasını isteyip hatta gücüm yetiyorsa bu kurallara uymalarını sağlayıp kendi çıkarıma uymadığı anlarda ahlâkî ilkeleri yerine getirmeyebilirim. Bu benim için daha rasyonel bir tavır olacaktır.’ Bu her ne kadar ahlâkî bir duruş olmasa da böyle düşünen bir bireyin çıkarına daha çok hizmet edecektir. Yeter ki bu düşünce-
deki kişiler kuralların dışına çıktıklarını toplumun diğer üyelerine sezdirmesinler. Dolayısıyla bireyler, yakalanmayacaklarını düşündükleri anlarda kendi çıkarlarını artıracaklarını ümit ediyorlarsa ahlâkî ilkeleri çiğneyebilirler. Ancak tek tanrılı dinlerde bu pek mümkün değildir çünkü bireyler diğer bireyleri aldatabilseler de her an her şeye hâkim olan ve her şeyi bilen Allah’ı kandıramayacaklardır. İşlenen hatalar her an kayıt altında tutulmakta böylece ahlâklı olmak sadece doğru bir eylem olmamakta aynı zamanda ödül-ceza sisteminden dolayı akılcı yani rasyonel de olmaktadır. Bu hâkimiyeti modern toplumlarda yaygınlaşan güvenlik kameraları ve artan güvenlik tedbirlerine benzetmek mümkündür. Bu nedenle ahlâklı olmak tek tanrılı dinlerin kurduğu paradigmanın içerisinden bakıldığında aynı zamanda rasyonel olandır.

Dinlerin gerekliliği tartışmalarında en önemli noktalardan bir diğeri ise hayatın bir anlamı olup olmadığı ve eğer bir anlamı varsa bu anlamın ne olduğudur. Kitapta da dikkat çekmeye çalıştığımız gibi dinlerin gerekliliğine şüpheyile yaklaşan veya reddeden birçok düşünür

dünyanın ve bizim kör tesadüflerin sonucu var olduğumuzu, varlığımızın bir anlamı olmadığını iddia etmiştir. Hatta birçok düşünür buradan yola çıkarak yaşamın da bir anlamı olmadığını iddia edip karamsar bir pozisyon takınmıştır. Dinler ise, özellikle Allah'ın bizi isteyerek var ettiğini söyleyerek ve ahiret fenomenini de denklemin içine dâhil ederek hayatın bir anlamı olduğunu, yaşamını erdemli bir şekilde sürdürenlerin bu anlama uygun bir şekilde hareket ettiğini ifade etmişlerdir. Başka bir deyişle dinler insanın en önemli ihtiyaçlarından olan anlam arayışına da en iyi cevap veren fenomenlerdir.

Kitabımızda sadece dinlerin bu yönlerine değinmekle kalmadık, dinlerle ilgili temel itirazlara da cevap vermeye gayret ettik. Örneğin dinlerin şiddetle anılmasının doğru olmadığını verilerle gösterdik. Böylece dinin gereksiz olduğuna dair duygusal bir unsur olarak çalışan bu tür iddiaların geçersiz olduğunu göstermeye gayret ettik. Sonuç olarak dinlerin yok olmasının modern insanı düşünülmediği gibi bir sonuca ulaştırmayacağını anlatmaya çalıştık. Her ne kadar bu tür duygusal faktörlere dayanan argümanları çürütmek kolaysa da onların insanlar üzerindeki gücünü dizginlemek ulaşılmaz bir güçtür. Başka bir deyişle, dine yönelik duyulan önyargının bu kitaptaki argümanlarla tamamen kırılacağını düşünmek naif bir beklenti olacaktır. Bununla beraber bir felsefe kitabından beklenen duygusal şartlanmaları gidermek değil onların neden hatalı olduğunu göstermektir. Bu kitabın literatüre bu gerçekçi amaca uygun bir katkıda bulunduğunu umuyoruz.

Kaynakça

- Adler, Mortimer Jerome, **The Time of Our Lives: The Ethics of Common Sense**, Fordham University Press, New York, 1996.
- Akhtar, Shabbir, **The Quran and the Secular Mind: A Philosophy of Islam**, Routledge, Londra ve New York, 2008, s. 60-61.
- Akın, Murat, 'Mu'tezile'ye Göre Ahlâkın Temellendirilmesinde Vahyin ve Aklın Alanları', **Marife: Dini Araştırmalar Dergisi**, 2018, 18:1, s. 59.
- Alıcı, Burhan, "Hollanda Aile Hukukunda Evlilik İle İlgili Yeni Gelişmeler", **Adâlet Dergisi**, T.C. Adâlet Bakanlığı, Sayı: 8, Temmuz-2001.
- Andersen, Margaret L., Howard F. Taylor, **Sociology: Understanding a Diverse Society**, Thomson, California, 2008.
- Aristoteles, **Politika**, çev: Mete Tunçay, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- 'Atheists believed to be less moral, says study', BBC internet sitesi, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-40856942>, 7 Ağustos 2017.
- Ayan, Dursun ve Diğerleri, 'Akraba Evliliğinin Kültür Birikiminde ve Toplum Hayatındaki Bazı Görünümleri: Dil, Din ve Tıp', **Aile ve Toplum Eğitim-Kültür ve Araştırma Dergisi**, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, Yıl: 5, Cilt: 2, Sayı: 5, Ankara, Nisan-Haziran 2002.
- Aydın, Mehmet, **Tanrı-Ahlâk İlişkisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1991.
- Beckford, James A. "The Return of Public Religion? A Critical Assessment of a Popular Claim", **Nordic Journal of Religion and Society**, 23 (2), 2010, s. 121-136.
- Berger, Peter L., 'Sekülerizmin Gerilemesi', çev: Ali Köse, **Sekülerizm Sorgulanıyor**, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002.

- Bilgili, Alper, "Post-Secular Society and the Multi-Vocal Religious Sphere in Turkey", *European Perspectives*, 3, 2, 2011, s. 133.
- Bilgili, Alper, 'Sosyal Etkenlerin Bilimsel Bilginin Oluşumundaki Rolünün Analizi: Kuhn ve Güçlü Program Örneği', Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Bilgili, Alper, **Bilim Ne Değildir?**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2017.
- Bilgili, Alper, "Galileo ve Sekülerleşme", Nebi Mehdiyev (der.), *Sekülerleşme ve Din içinde*, A Kitap, Ankara, 2017.
- Bloom, Paul, "The Moral Life of Babies", 5 Mayıs 2010, Kaynak: <https://www.nytimes.com/2010/05/09/magazine/09babies-t.html>.
- Boot, Alexander, **God and Man According To Tolstoy**, Palgrave, New York, 2009.
- Boutroux, Emile, **Education and Ethics**, çev: F. Rothwell, Williams&Norgate, London, 1913.
- Broberg, Gunnar, Nils Roll-Hansen, **Eugenics and the Welfare State: Norway, Sweden, Denmark, and Finland**, Michigan State University Press, 2005.
- Carrel, Alexis, **İnsanlar Uyanın**, çev: Leylâ Yazıcıoğlu, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul.
- Cavanaugh, William T., **The Myth of Religious Violence**, Oxford University Press, Oxford, 2009.
- Cevzici, Ahmet, 'Yarar İlkesi', **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cevzici, Ahmet, **Etiğe Giriş**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Cevzici, Ahmet, 'Nihilizm', **Paradigma Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Christiano, Kevin J., William H. Swatos, Peter Kivisto, **Sociology of Religion**, Rowman Littlefield, New York, 2002.
- Craig, William Lane, **Reasonable Faith**, Crossway Books, Illinois, 2008.
- Craig, William Lane, **On Guard: Defending Your Faith with Reason and Precision**, David C Cook, Colorado Springs, 2010.
- Crapps, Robert W., **An Introduction to Psychology of Religion**, Mercer University Press, Georgia, 1995.

- Creegan, Nicola Hoggard, Andrew Shepherd (editörler), **Taking Rational Trouble Over the Mysteries: Reactions to Atheism**, Andrew Shepherd, "Face to Face with Violence", Pickwick, Oregon, 2013.
- Çelebi, İlyas, "Hüsün ve Kubuh", **DİA**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIX, s. 59.
- Däniken, Erich von, **Tanrıların Arabaları**, Varlık, İstanbul, 2004.
- Dawkins, Richard, **Kör Saatçi**, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2004.
- Dawkins, Richard, "We need an anti-Darwinian society", 9 Aralık 2014, Kaynak: <https://www.patheos.com/blogs/danthropology/2014/12/richard-dawkins-we-need-an-anti-darwinian-society/>
- Dawkins, Richard, **Tanrı Yanılgısı**, çev: Melisa Miller, Barbaros Efe Güner, Tunç Tuncay Bilgin, Kuzey, İstanbul, 2015.
- Diem-Lane, Andrea, **How To Study The Sacred: An Introduction To Religious Studies**, MSAC, California, 2014.
- Doko, Enis, 'Aksiyolojik Argüman: Değerlerin Ontolojik Temellendirilmesi Tanrısız Mümkün Mü?', **Allah, Felsefe ve Bilim**, Editörler: Caner Taslaman-Enis Doko, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Doko, Enis, **Dâhi ve Dindar: Isaac Newton**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2019.
- Dorman, Emre, **İnsanlar Uyurlar Ölünce Uyanırlar**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Dorman, Emre, **Duanız Olmasa Ne Öneminiz Var?** İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2013.
- Dorman, Emre, **Din Neden Gereklidir**, İstanbul Yayınevi, İstanbul 2015.
- Dorman, Emre, **Allah'ın Parmak İzi**, Destek, İstanbul, 2016.
- Dorman, Emre, **İslam Ne Değildir**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2018.
- Dorman, Emre, 'Bilimsel Ateizm'e Ateist Düşünürler Tarafından Getirilen Eleştiriler, **Kaygı**, 18, 1, 2019, s. 480-497.
- Dostoevsky, **Karamazov Kardeşler**, çev: Leyla Soykut, Cem Yayınevi, cilt: 3-4, İstanbul, 1969.

- Durkheim, Emile, **Dini Hayatın İlk Biçimleri**, çeviren: Fuat Aydın, Eski Yeni Yayınları, İstanbul, 2011.
- Elliott, Larry, “World’s 26 richest people own as much as poorest 50%, says Oxfam”, 21 Ocak 2019, Kaynak: <https://www.theguardian.com/business/2019/jan/21/world-26-richest-people-own-as-much-as-poorest-50-per-cent-oxfam-report>.
- Ersoy, Mehmet Âkif, **Safahat**, Hazırlayan: A. Vahap Akbaş, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.
- European Commission, Special Eurobarometer 341 / Wave 73.1 – TNS Opinion & Social, 2010.
- Fuller, Kristen, “The Difference Between Sociopath versus Psychopath”, Psychology Today İnternet Sitesi, <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/happiness-is-state-mind/201902/the-difference-between-sociopath-versus-psychopath>, 4 Şubat 2019.
- Gambrell, Jon, ‘India’s Modi awarded UAE medal amid Kashmir crackdown’, Washington Post, https://www.washingtonpost.com/world/asia_pacific/indias-modi-awarded-uae-medal-amid-kashmir-crackdown/2019/08/24/4c724b50-c653-11e9-8bf7-cde-2d9e09055_story.html, 24 Ağustos 2019.
- Gane, Mike, **Auguste Comte**, Routledge, New York, 2006.
- Gardiner, Judith Kegan, ‘Feminism and Psychoanalysis’, **The Freud Encyclopedia: Theory, Therapy, and Culture**, Editör: Edward Erwin, Routledge, New York, 2002.
- Gates, Dusty, ‘Why Benedict’s Regensburg Lecture Remains Relevant’, 11 Eylül 2014, <https://www.crisismagazine.com/2014/regensburg-revisited>.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid, **al-İktisad fi’l-İ’tikad**, çev: Kemal Işık, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1971.
- Gellner, Ernest, **Postmodernism, Reason and Religion**, Routledge, Londra, 1992.
- Greyerz, Kasper von, **Religion and Culture in Early Modern Europe, 1500-1800**, Oxford University Press, Oxford, 2008.

- Griffel, Frank, 'Natural Law', Gerhard Böwering (editör), **The Princeton Encyclopedia of Islamic Political Thought**, Princeton University Press, Princeton, 2013.
- Guder, Darrell L., **The Continuing Conversion of the Church**, William Eerdmans, Michigan, 2000.
- Hanioglu, Şükrü, "Abdullah Cevdet" **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, 1. Cilt, 1988, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, s. 90-93.
- Harari, Yuval Noah, **Sapiens**, çev: Ertuğrul Genç, Kolektif, İstanbul, 2015.
- Harputî, Abdullatif, **Tenkîhu'l Kelâm Fi Akâid-i Ehli'l İslâm**, çev: İbrahim Özdemir, Fikret Karaman, Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, Elâzığ, 2000.
- Henry, John, **Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri**, çev: Selim Değirmenci, Küre Yayınları 2009.
- Hitchens, Christopher, **God is Not Great: How Religion Poisons Everything**, Twelve, New York, 2009.
- Hick, John H., **Philosophy of Religion**, Prentice Hall, New Jersey, 1990, s. 44.
- Hobsbawm, Eric, **Kısa 20.Yüzyıl 1914-1991 Aşırılıklar Çağı**, çev: Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Hosen, Nadirsyah, 'Public Theology in Islam', Editörler: Paul Babie, Brian Edgar, David Wilson, **Public Theology in Law and Life**, ATF: Adelaide, 2012.
- Houghton, David Patrick, **Political Psychology: Situations, Individuals, and Cases**, Routledge, New York, 2009.
- Hourani, George, **Islamic Rationalism**, Clarendon, Oxford, 1971.
- Hökelekli, Hayati, 'İbadet', **DİA**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: XIX, s. 248-249.
- Hunt, Elgin, David C. Colander, **Social Science: An Introduction to the Study of Society**, Routledge, Londra, 2016.

- Hutchins, Jeffrey Melvin, **A Press Conference with God: An Atheist Talks to God and Gets Answers to Your Questions**, Infinity Publishing, Pennsylvania, 2005.
- İkbal, Muhammed, **İslâm'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü**, çev: Sofi Huri, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul, 2002.
- Kant, Immanuel, **Religion Within The Limits of Reason Alone**, çev: Theodore M. Grene-Hoyt H. Hudson, Harper Torchbooks, New York, 1960.
- Karaman, Fikret, "Husun-Kubuh", **Dini Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Kirsc, Marc, 'Giriş', Jean-Pierre Changeux, **Etiğin Doğal Temelleri**, çev: Nermin Acar, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002.
- Köse, Ali, **Milenyum Tarikatları, Batı'da Yeni Dini Akımlar**, Ti-maş Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kuo, Lily, "If you enter a camp, you never come out': inside China's war on Islam", 11 Ocak 2019, Kaynak: <https://www.theguardian.com/world/2019/jan/11/if-you-enter-a-camp-you-never-come-out-inside-chinas-war-on-islam>.
- Lang, Berel, 'Misinterpretation as the Author's Responsibility', Editörler: Jacob Golomb, Robert S. Wistrich, **Nietzsche, Godfather of Fascism?: On the Uses and Abuses of a Philosophy**, Princeton University Press, Princeton, 2002.
- Lurie, Alan, "Is Religion the Cause of Most Wars", https://www.huffpost.com/entry/is-religion-the-cause-of-_b_1400766
- Macionis, John J., **Sociology**, Perarson, New Jersey, 2012.
- Marshall, Gordon, "Din" **Sosyoloji Sözlüğü**, çevirenler: Osman Akın-hay ve Derya Kömürçü, Bilim ve Sanat, Ankara, 2009, s. 156.
- Marshall, Gordon, "Sekülerleşme", **Sosyoloji Sözlüğü**, çevirenler: Osman Akınhay ve Derya Kömürçü, Bilim ve Sanat, Ankara, 2009, s. 645-646.
- MacKellar, Calum, Christopher Bechtel, **The Ethics of The New Eu-genics**, Berghahn Books, 2014.

- McCurry, Justin, “‘Stop it!’ Japanese women turn to app to stop groping on trains”, 22 Mayıs 2019, Kaynak: <https://www.theguardian.com/world/2019/may/22/groping-digi-police-app-downloads-japan-train>.
- McLaren, Brian D., **Finding Faith: A Self-Discovery Guide For Your Spiritual Quest**, Zondervan, Michigan, 1999.
- McNeill, William H., **Dünya Tarihi**, çev: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara.
- Mesquita, Bruce Bueno de, **Principles of International Politics**, Sage, Londra, 2014.
- Mill, John Stuart, **Utilitarianism**, The Works of John Stuart Mill III, George Routledge&Sons, London, 1895.
- Montaigne, Michel, **The Complete Essays of Montaigne**, çev: Donald M. Frame, Stanford University Press, California, 1958.
- Moore, George Edward, **Principia Ethica**, ed: Thomas Baldwin, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Nicholson, Helen J., **The Crusades**, Greenwood Press, Londra, 2004.
- Nietzsche, Friedrich, **Güç İstenci**, çev: Sedat Umran, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Peker, Hüseyin, **Din Psikolojisi**, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2003.
- Phillips, Charles, Alan Axelrod, **Encyclopedia of Wars**, Facts on File, New York, 2004.
- Plantinga, Alvin, “Özgür İrade Savunusu”, **Din Felsefesinden Seçme Metinler**, Editörler: Michael Peterson, William Hasker, Bruce Reichenbach, David Basinger, çev: Osman Baş, Küre Yayınları, İstanbul, 2013.
- Platon, **Gorgias**, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- Porter, Burton F., **The Good Life: Alternatives in Ethics**, Rowman&Littlefield Publishers, Oxford, 2001.
- Râzî, Fahreddîn, **El-Muhassal**, çev: Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1978.
- Richardson, Sophie, “The deafening silence on China’s human rights abuses”, 2 Şubat 2018, Kaynak: <https://www.aljazeera.com/>

indepth/opinion/deafening-silence-china-human-rights-abuses-180131074213813.html.

Russell, Bertrand, **Din ile Bilim**, çev: Akşit Göktürk, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Sâbûnî, Nûreddin, **Mâtürîdiyye Akaidi**, çev: Bekir Topaloğlu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Salomé, Lou, **Nietzsche**, çeviren: Siegfried Mandel, University of Illinois Press, Chicago, 2001.

Sancar, Türkan Yalçın, 'Ensest, "Genel Ahlâk" ve Alman Anayasa Mahkemesi'nin Kararı', TBB Dergisi, Sayı 80, 2009.

Schacht, Richard, **Making Sense of Nietzsche: Reflections Timely and Untimely**, University of Illinois, Urbana, 1995.

Schrödinger, Erwin, **Nature and the Greeks and Science and Humanism**, Cambridge University Press, 2008.

Schultz, Duane P., Sydney Ellen Schultz, **Theories of Personality**, Wadsworth, California, 2009.

Shermer, Michael, **The Moral Arc**, Henry Holt and Company, New York, 2015.

Sherwood, Harriet, 'Religion: why faith is becoming more and more popular', 27 Ağustos 2018, Guardian Gazetesi, <https://www.theguardian.com/news/2018/aug/27/religion-why-is-faith-growing-and-what-happens-next>.

Shihadeh, Ayman, **The Teleological Ethics of Fakhr al-Din al-Razi**, Brill, Leiden, 2006.

Skirbekk, Gunnar, Nils Gilje, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, çev: Emrah Akbaş-Şule Mutlu, Kesit Yayınları, İstanbul, 2006.

Somin, Ilya, "Remembering the biggest mass murder in the history of the world", 3 Ağustos 2016, Washington Post Gazetesi, <https://www.washingtonpost.com/news/volokh-conspiracy/wp/2016/08/03/giving-historys-greatest-mass-murderer-his-due/>

- Soskice, Janet, 'Christianity, Trinity, and the One God', **Monotheism and Its Complexities**, Editörler: Lucinda Mosher, David Marshall, Georgetown University Press, Washington, 2018.
- Spector, Nicole, 'This is your brain on prayer and meditation', 20 Ekim 2017, <https://www.nbcnews.com/better/health/your-brain-prayer-meditation-ncna812376>
- Sperber, Dan, 'Ahlâkî Göreceliğe İlişkin Antropolojik Notlar', Jean-Pierre Changeux, **Etiğin Doğal Temelleri**, çev: Nermin Acar, Doruk Yayıncılık, Ankara, 2002.
- Stanford Felsefe Ansiklopedisi, <https://plato.stanford.edu/entries/morality-definition/> 17 Nisan 2002.
- Stark, Rodney, William Sims Bainbridge, **The Future of Religion: Secularization, Revival and Cult Formation**, University of California Press, California, 1985.
- Stark, Rodney, William Sims Bainbridge, **A Theory of Religion**, Rutgers University Press, New Jersey, 1996.
- Stauth, Georg, Bryan Turner, **Nietzsche'nin Dansı**, çev: Mehmet Küçük, Bilim ve Sanat, Ankara, 2005.
- Stellino, Paolo, **Nietzsche and Dostoevsky: On the Verge of Nihilism**, Peter Lang, Bern, 2015.
- Stump, J. B., **Science and Christianity: An Introduction to the Issues**, Wiley Blackwell, Oxford, 2017.
- Sullivan, Tom, 'Sweden's Dirty Secret: It Arms Dictators', 20 Mayıs 2014, Business Insider, Kaynak: <https://www.businessinsider.com/swedens-dirty-secret-they-arm-dictators-2014-5>.
- Taslaman, Caner, **Ahlâk, Felsefe ve Allah**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Taslaman, Caner, **Terör'ün ve Cihad'ın Retoriği: Felsefi ve Teolojik Değerlendirmeler**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2014.
- Taslaman, Caner, **Evrin Teorisi, Felsefe ve Tanrı**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2016.
- Taslaman, Caner, **Fıtrat Delilleri**, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2017.

- Taylor, Richard, **Ethics, Faith, and Reason**, Englewood Cliffs, Prentice Hall, New Jersey, 1985.
- 'The Effectiveness of Public Space CCTV', Aralık 2009, <https://www2.gov.scot/resource/doc/294462/0090979.pdf>.
- Tolstoy, **Din Nedir**, çev: Murat Çiftkaya, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tümer, Günay, 'Din', **DİA**, TDV İslâm Ansiklopedisi, cilt: IX, s. 317.
- Walsh, Anthony, **Answering the New Atheists: How Science Points to God and to the Benefits of Christianity**, Wilmington, Vernon, 2019.
- Ward, Keith, **Is Religion Dangerous?**, William Eerdmans, MI, 2007.
- Weikart, Richard, **From Darwin to Hitler: Evolutionary Ethics, Eugenics and Racism in Germany**, Palgrave, New York, 2004.
- Weller, Chris, 'Dutch prisons are closing because the country is so safe', 31 Mayıs 2017, Independent Gazetesi, <https://www.independent.co.uk/news/world/europe/dutch-prisons-are-closing-because-the-country-is-so-safe-a7765521.html>.
- West, Henry R., **Mill's 'Utilitarianism': A Reader's Guide**, Continuum, Londra, 2007.
- Wheeler, Brannon M., **Prophets in the Quran: An Introduction to the Quran and Muslim Exegesis**, Continuum, Londra, 2002.
- Whitfield, Peter, **Batı Biliminde Dönüm Noktaları**, çev: Serdar Uslu, Küre Yayınları 2008.
- Whitley, Rob, 'Religion and Mental Health: What is the Link?', 18 Aralık 2018, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/talking-about-men/201712/religion-and-mental-health-what-is-the-link>
- Withrow, Brandon, "Can You Be Good Without God?", **The Daily Beast**, 9 Mart 2017, <https://www.thedailybeast.com/can-you-be-good-without-god>.

YAZARIN TÜM KİTAPLARI

